

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

ЧАСОПИС ЗА НЕГОВАЊЕ ДЕМОКРАТСКЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ

ГОДИНА IX

БРОЈ 18

ЗА 2012.

КУЛТУРА – ПОЛИС НОВИ САД

I КУЛТУРА И ДРУШТВО

Миомир Г. Петровић,
Никола Божиловић, Александар Гајић

II МЕДИЈИ И ДРУШТВО

Зоран Јевтовић / Татјана Булић / Драгана Павловић,
Виолета Цветковска Оцоковић / Татјана Цветковски,
Марија Николова

III ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

Александра Митић, Војислав Б. Миоковић / Срђан Љ. Шљукић,
Лаза Валентина Дмитриевна,
Драган М. Цветковић / Милоје Обрадовић

IV ОБРАЗОВАЊЕ И ДРУШТВО

Зорица Станисављевић-Петровић / Марија Цветковић,
Жељко Вучковић, Агамали Куламович Мамедов

V КУЛТУРА БЕЗБЕДНОСТИ

Радослав Гађиновић,
Желимир Кешетовић / Срђан Милашиновић,
Предраг Павлићевић

VI ПРИКАЗИ

Биљана Продовић Милојковић

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавач: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Срђан Милашиновић, др Ђорђе Стојановић,
мр Небојша Петровић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Дарко Гавриловић

секретар уредништва: др Зоран Арацки

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;

др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић; др Срђан Шљукић;

др Небојша Кузмановић; др Желимир Кешетовић;

др Љубиша Митровић, др Љубинко Милосављевић.

штампа: ESELOGE d.o.o. Београд

тираж: 150.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

КУЛТУРА полиса: часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић.-Год. 9, бр.18 (2012)-.- Нови Сад: Култура – Полис
Нови Сад; Eseloge d.o.o., 2012.-.- 23 cm

Четверомесечно

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. IX (2012), бр. 18
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

САДРЖАЈ:

I КУЛТУРА И ДРУШТВО

- Миомир Г. Петровић, *Појам демитологизације у сликарству Френсиса Бејкона (Francis Bacon)* 1
Никола Божиловић, *Култура и приказивање разноликости* 19
Александар Гајић, „*Метрополи*” и конзервативна револуција 43

II МЕДИЈИ И ДРУШТВО

- Зоран Јевтовић / Татјана Вулић / Драгана Павловић,
Исказ и филозофија медијски умреженог друштва 61
Виолета Цветковска Оцокољић / Татјана Цветковски, *Медијски утицај на пораст танатуризма: туризам и смрт уживо* 81
Марија Николова, *Image and Online Media: Balkan's Image in Culture Sphere* 93

III ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

- Александра Митић, *Коегзистенција политичких идеала: слободе, правде, једнакости и демократије* 109
Војислав Б. Миоковић / Срђан Љ. Шљукић,
Разарање социјалног капитала на примеру аграрне политике у социјалистичкој Југославији (1945-1953) 133
Лаза Валентина Дмитриевна,
Тайна социјалног архетипа православља 151
Драган М. Цветковић / Милоје Обрадовић, *Економски аспект прања новца и проблем његове квантификације* 159

IV ОБРАЗОВАЊЕ И ДРУШТВО

- Зорица Станисављевић-Петровић / Марија Цветковић,
Модернизација школског система 181
Жељко Вучковић, *Кликтање и мишљење: култура књиге и читања у ери интернета* 197
Агамали Куламович Мамедов, *Социокултурные факторы становления общества знания* 213

V КУЛТУРА БЕЗБЕДНОСТИ

- Радослав Гађиновић,
Модел организације савремених полицијских система 229
Желимир Кешетовић / Срђан Милашиновић,
Управљање кризама и катастрофама 251
Предраг Павлићевић, *Теоријски оквир за анализу концепата контратероризма ослоњен на истраживање политичких и правних аспеката ЕУ* 271

VI ПРИКАЗИ

- Биљана Продовић Милојковић,
Традиција, модернизација, идентитет 295

CONTENT:

I CULTURE AND SOCIETY

- Miomir G. Petrović,
Demythologization in Francis Bacon Painting 1
Nikola Božilović, *Culture and Presenting Diversity* 19
Aleksandar Gajić, „Metropolis” and Conservative Revolution 43

II MEDIA AND SOCIETY

- Zoran Jevtović / Tatjana Vulić, Dragana Pavlović, *The Statement and the Philosophy of the Media Networked Society* 61
Viloeta Cvetkovska Ocokoljić / Tatjana Cvetkovski, *Media Impact on Thanatourism Growth : Tourism and Death Alive* 81
Maria Nikolova, *Image and Online Media: Balkan’s Image in Culture Sphere* 93

III POLITICS AND SOCIETY

- Aleksandra Mitić, *Co-existence of Political Ideals: Freedom, Justice, Equality and Democracy* 109
Vojislav B. Mioković / Srđan Lj. Šljukić,
Destruction of social Capital: the Case of Agrarian Policy in Socialist Yugoslavia (1945-1953) 133
Laza Valentina Dmitrievna,
The Mystery for Social Archetype of Orthodoxy 151
Dragan M. Cvetković / Miloje Obradović, *The Economic Aspect of the Problem of Money Laundering and its Quantification* 159

IV EDUCATION AND SOCIETY

- Zorica Stanisavljević-Petrović / Marija Cvetković,
Modernization of School System 181
Željko Vučković, *Clicking and Thinking: Culture of Book and Reading in the Internet Age* 197
Agamali Kulamovič Mamedov, *Socio Cultural Factors in Establishment of the Knowledge Society* 213

V SECURITY CULTURE

- Radoslav Gaćinović,
Models of Organization of Modern Police Systems 229
Želimir Kešetović / Srđan Milašinović,
Crisis and Disaster Management Historical Perspective 251
Predrag Pavličević, *Theoretical Framework for Analysis of Counterterrorism Concepts Supported by Research of Political and Legal Aspects of the EU* 271

VI VIEWS

- Biljana Prodović Milojković,
Tradition, Modernization, Identity 295

I

КУЛТУРА И ДРУШТВО

МИОМИР Г. ПЕТРОВИЋ *
Мегатренд универзитет
Факултет за културу и медије
Београд

УДК 75.01 Bacon F.
Оригиналан научни рад
Примљен: 11.03.2012
Одобен: 15.05.2012

ПОЈАМ ДЕМИТОЛОГИЗАЦИЈЕ У СЛИКАРСТВУ ФРЕНСИСА БЕЈКОНА (FRANCIS BACON)

Сажетак: У раду се указује на присуство митског обрасца које се може сматрати и *експлицитним* и *супститутивним* и *имплицитним* чак и у случају када настаје са јасно дефинисаном - демитологизујућом тенденцијом. *Митски експлицит* је садржан у избору наслова Бејконовог (Васон) триптиха „Триптих-Распеће”, митски супститут је садржан у основној ситуацији, теми и контексту а *митски имплицит* у функцији сведока самог распећа, намерних или случајних информација (свастика, на пример) и могућој поруци. У семиолошком смислу, када је реч о Бејконовом триптиху, Јеванђеоско предање о Христу представља *План израза*, док је оно што ћемо назвати *Тоталомахијом* - побуном живог бића против свих Богова и свих могућих манифестација смисла - представља План садржаја. На Плану израза, даље, *Форму израза* на овом триптиху представља већ поменут Бејконов манир „Смрад меса” а *Супстанцу израза* представљају појмови мучења, жртвовања, распињања.

На *Плану садржаја*, *Форму садржаја* (*Тоталомахијску*) представља потреба бића за тоталном деструкцијом, за уништењем као тоталитетом, процес преиначења Реда у Хаос или ништавило. *Супстанцу садржаја* карактерише идеја о поновном претварању Реда, Света у Хаос, након поражавајућих искустава Реда. На крају, семиолошки *Референт* у овом делу су појмови узалудности сваког жртвовања, укључујући и Христовог као и квалификација тоталног бесмисла постојања.

Кључне речи: Тоталомахија, Демитологизација, План израза, План садржаја, Распеће

По признању великог броја утицајних критичара, заступљености у монографијама и сталним поставкама светских музеја Френсис Бејкон

* miomir.pe@sbb.rs

спада у ред најинтригантнијих и најутицајнијих британских али и светских сликара XX века. Једна од карактеристика Бејконовог рада јесу тематске студије које обухватају велики број слика и велики временски распон и доказ су не само непрестане потраге већ и непрестаног *прогањања* од стране одређених тема. Као што је већ речено, то омугућава тумачима Бејконовог дела потпун увид у наративну метаморфозу. Друга формална карактеристика се налази у реализацији триптиха по којима, као квантитативној форми сликарства, постаје препознатљив, иако често јавно тврди да се платна могу излагати посебно. Посебно су занимљиве студије по мотивима Веласкезовог (Velasques) дела – „Глава IV”¹, „Папа I”², „Папа II”³, „Студија Веласкезовог портрета Папе Иноћентија X”⁴, „Студија за портрет I”⁵, „Студија за портрет II”⁶, „Студија за портрет V”⁷, а потом и триптиси, студије распећа – „Триптих, три студије за фигуру у основи Распећа”⁸, „Триптих, три студије за Распеће”⁹ и „Триптих–Распеће” (који је основа наше анализе)¹⁰.

Интересовање многобројних публициста, пријатеља, фотографа, званичних и незваничних биографа раскалашни хомосексуални, понекад вагабундски живот Френсиса Бејкона је побудио много веће интересовање од самог дела. За разлику од многих уметника XX века, сам Бејкон није артикулисао свој рад нити га дефинисао кроз узусе интелектуалне дефиниције. Ипак, дела која се чешће много више баве Бејконовим авантурама, поглавито књиге Данијела Фарсона (Farson) „Живот у златном јарку” (Фарсон, 2001) и зборник радова „Васон’s Eye (The X Album)” доносе и кратке изборе из интервјуа Френсиса Бејкона који речито говоре о ауторовом односу према сликарству али и животу. Тако ће новинару Питеру Бирду (Bird), Бејкон рећи „радио сам на томе да будем што неприроднији”, те да је „Ничеова мисао да је све толико безначајно да бисмо ми могли да будемо значајни”. Сливовита и његовим уметничким делом подржана је и изјава: „Више волим мучење него уништење. Да сам у паклу, имао бих осећање да имам неку шансу да побегнем”. Заиста, Бејкон се детаљно и контролисано бави људским дробом, излучевинама и опскурним ситуацијама у којима се фигура

¹ Уље на платну, 93x77 cm, 1949, *Arts Council of Great Britain*, London.

² Уље на платну, 198x137 cm, 1951, *The Art Gallery*, Aberdeen.

³ Уље на платну, 198x137 cm, 1951, *Stadtische Kunsthalle*, Manhajm.

⁴ Уље на платну, 153x118 cm, 1953, *Karter-Barden kolekcija*, Njujork.

⁵ Уље на платну, 152x118 cm, 1953, приватна колекција.

⁶ Уље на платну, 152.5x116.5 cm, 1953, приватна колекција, Рим.

⁷ Уље на платну, 152x116.5 cm, 1953, *The Hirshhorn Museum*, Vašington.

⁸ Уље и пастел на картону, 94x74 cm, 1944, *Galerija Tejt*, London.

⁹ Уље на платну, 198x145 cm, 1962, *Gugenhajm Muzej*, Njujork.

¹⁰ Уље на платну, 198x147.5, 1965, *Bayerische Staatsgemaldesammlungen*, Minhen.

губи у талогу сопственог тела и одвратности егзистенцијалне зебње. У разговору са Мишелом Аршембодом (Arshebodom), Бејкон изјављује: „Увек се враћам на Шекспира... узмите последњи монолог у 'Макбету', те толико познате стихове о смрти и пролазности живота, времену које пролази и нема више значаја..." и та врста изјаве баца одређену сенку на дефинисање Бејкона као аутора коме контекст и нарација не представљају готово ништа, на чему, између осталих, инсистира Фарсон: „Френсис Бејкон је увек мислио на призор, никада на поруку”(Фарсон,2001:19)

Наиме, уколико је средина прошлог века, нарочито период после ИИ Светског рата (једног од два разорна сукоба који су оставили велики ожиљак на лицу Европе и њене, и не само њене уметности) у много чему био у знаку *Ремитологизације*, односно коришћења елемената митског и митолошког, односно путовање ка неким *Новим митологијама*, онда с правом можемо констатовати да је, пошто је идеализам победе правде над неправдом временом показао своју осакаћеност и непотпуност, да друга половина XX века и уметници који стварају у том временском оквиру показују тенденцију демитологизације. Обрада мита у наративном делу може бити деконструктивна или реконструктивна. Деконструкција, као филозофска доктрина, води ка откривању разлика између структуре и основе значења субјекта. Појам деконструкције у књижевност уводи Жак Дерида (Deridda) својим деконструкционим анализама западноевропске филозофије.

У својим анализама Дерида показује како се књижевно дело не може посматрати само као дело једног писца већ пре као резултат конфликата унутар једне културне средине или мишљења. Дело које је по својој природи деконструкционо приказује више мишљења и значења која могу бити у узајамном конфликту и супротности. Приликом компаративне анализе деконструкционог и традиционалног дела, по Дерида, могу се открити мишљења и супротности која су била игнорисана у делу насталом традиционалним методом. Основна карактеристика деконструкције је да у својој анализи пореди бинарне супротности, те да уместо њихове строге категоризације прикаже колико су такве супротности измешане и колико је немогуће њихово потпуно раздвајање. Циљ је да се прикаже да категорије и категоризације не постоје у апсолутним и строгим значењима (Deridda, 1985: 123).

У смислу коришћења праматрице *Титаномахије*, поетика Френсиса Бејкона исказана у многобројним делима, али поготову у делу „Триптих-Распеће” има нешто другачију каквоћу. Побуна против Христове жртве је и побуна против концепта младих и старих Богова. Борба за инаугурацију Хаоса уместо, поново наглашавамо, било каквог реда. Пре

свега, проблематизовање поменутих бинарних супротности у тумачењу мита о распињању Исуса Христа основна су карактеристика ликовне поетике енглеског сликара Френсиса Бејкона. Мишљења смо да је могуће повући паралелу између Френсиса Бејкона и драмског писца Жана Женеа (Genet) и да не постоји боља илустрација Бејконове Тоталوماхије у сликарству од Женеовог драмског опуса и обрнуто.

Театролог Лисјен Голдман (Goldmann) каже за Женеов опус: „Свет његових драма окреће се око односа између владалаца и поданика... У свету у коме моћ владалаца не може бити уздрмана, у коме су поданици мотивисани љубављу – мржњом за владоце, једна неадекватна реалност нуди могућност за поетско-религиозни ритуал кроз који се поданици идентификују са владоцима и успевају у машти да их надвладају” Goldmann, 1985: 57). „Слично *Ливинговцима*, он верује да ће тако, можда, успети да излечи и нас који гледамо његов театар, па ће тако, умирућа цивилизација, чији је хроничар постао, можда моћи још и да оживи. Чини се зато да ипак не треба сумњати да је Женеово позориште – црна миса злу, сценарио који се увек завршава смрћу, уништавајућа игра слика у његовим огледалима, специфичан и импресиван ритуал – позориште које ефектно стиже до оне зле или крвожедне, апсурдне или ирационалне суштине човека према којој се устремила ова струја у драматургији нашег века” (Селенић, 1971: 158), пише Слободан Селенић.

Управо као што је Женеов поступак демитологизације довео до ремитологизације, односно до изврнутих вредности претходног (хришћанског) мита, односно постављања Зла као врхунског квалитета и Добра као непожељне категорије, на сличан начин поступа и сликар Френсис Бејкон.

Основни мотив Бејконовог сликарства је људска фигура, претежно мушки акт. Садржај је морбидан, драстичан, налик на неконтролисани кошмар. Фигура се појављује у огољеном, испражњеном простору али сликара много више интересује анализа самог тела. Фигуре као да су остављене у простору после тешког (само)повређивања, мучења, черечења. Људско месо, као и месо уопште, постају лајт мотив његових слика. Расбокорена експресија, често без јасног контекста постаје знак распознавања његовог опуса. Раних педесетих година прошлог века његово сликарство карактерише јаснија фигурација и анализа тела које се као модел преузима чешће са фотографија него из живота. Тематика постаје јаснија, као и контекст у који је објекат постављен. Серија слика, студија као омаж Веласкезовом портрету „Папа Иноћетије X” (у комбинацији са ликом *Човека са наочарима* из Ејзенштајновог (Eisen-

stein) филма „Крстарица Потемкин”) показује објекат у деформацији инферналног вриска, исцуривања, исцрпљења, фазијалног грча...). Фигура је још увек усамљена, затечена у опскурној ситуацији повраћања, у делиричном сну или се, у неким серијалима слика, стапа с комадом намештаја, животињским органима или апстрактном „смраду меса”. Четка, *air-brush*, голе шаке и крпе постају инструменти којима се наносе дебели наноси боја. Уље на платну и уље на дрвету постају основне технике којима се бави.

Френсис Бејкон у многобројним интервјуима већ од друге половине педесетих година инсистира на спонтаности и ненаративној природи свог сликарства, бранећи свој опус од контекстуалног и наративног, поруке или садржаја. Ипак, будући да је најчешће истраживао одређену тему или приказ у низу слика, међусобно удаљеним и по десетак година, мењајући управо контекст приказа, читавање садржаја постаје природна потреба било ког тумача Бејконовог сликарства. Самоубиство његовог дугогодишњег љубавника, Џорџа Дајера (Dyer), 1970. године, резултује Бејконовом суноврату у претеране количине алкохола и дроге. Аутор је из здравствених разлога једва успео да присуствује отварању своје велике ретроспективне изложбе у Паризу, 1971. У том периоду настаје „Триптих мај-јун, 1973”¹¹, три панела на којима је описана Дајерова смрт. На сликама Дајер је забележен у тренуцима повраћања у лавабо и делиријум тременса. Иако и даље тврди да његови триптиси не служе наративном појашњавању и процесуалношћу нарације, све је више ликовних критичара који запажају приповедачке интенције аутора. Следе велике изложбе у Марлборо Галерији у Њујорку, 1984. године, Москви, 1989, Музеју Модерне Уметности (МОМА) у Њујорку, 1990. Френсис Бејкон је преминуо услед срчаног удара у Мадриду, 28. априла 1992. године.

Критичар и уредник часописа „Modern Painters”, Питер Фулер (Fauler) писао је 1988. године о сликару Грејему Садерленду (Saderland), Бејконовом савременику: „Садерленд није био само сликар природе чија је главна тема био пејзаж, док је Бејкон пре свега сликар људске фигуре. Садерлендово сликарство је прожето шежњом за духовним искупљењем; он је последњи озбиљни уметник који је примењивао естетику чији се корени налазе у природној теологији” (Фаулер, 1988: 123). То нас запажање може довести управо до закључка да је основни онтолошки контекст неких Бејконових слика управо дерогирање вредности мита, демитологизација која је, схоластички или не, увек ремитологизација. Покушај успостављања обрнутог система вредности, нешто налик на

¹¹ Уље на платну, 198x147,5 cm, власништво аутора.

драматургију Жана Женеа, „Светог Женеа”, како га назива Жан-Пол Сартр (Sartre), идеологија сатанског, аутодеструктивног и деструктивног. Чак и за такав поступак потребан је мит.

Основно питање које се последично намеће је да ли је у смислу присуства митске матрице у Бејконовом сликарству реч о трансформацији површинског или дубинског плана? „Рађамо се, умиремо, и то је све. Само смо део анималног живота” (Фарсон, 2001: 100), изјављује сликар Мелвину Брегу (Bregg), и та би изјава могла само делимично послужити као одређени мото Бејконовог односа према поруци. Али, када је реч о контексту, није случајна асоцијација живот и поетика француског писца Жана Женеа. Биографски метод, некада изузетно популаран у теорији књижевности није увек и по правилу применљив. У Бејконовом случају рекло би се да управо биографски метод може помоћи у расветљавању *Случаја Бејкон*. Да ли је његово енглеско порекло и ирско окружење (односно протестантско порекло, атеистичко уверење и католишко окружење) утицало на концентрисање на најмање два хришћанска или католичка упоришта – распеће и Папа/Свети Отац? – или, пак, не, није на нама да доказујемо јер би се тада нужно послужили биографским методом и отворили низ питања на која по дефиницији не може бити одговора. Како нас интересује когнитивна равна која стоји испод естетске равни, онда је довољан податак да су већ сами наслови ове серије слика јасна ауторска порука да је у њима, макар у најблажем смислу те речи, реч о демитологизацији коју је, опет, немогуће спровести без стваралашког поигравања са елементима мита.

Основне карактеристике распећа Исуса Христа као драмске радње, догађаја који ће ликовно бити обрађен, по свом унутрашњем митском обрасцу – 1) Исусов пут ка Голготи са крстом на леђима; 2) причвршћивање клиновима и распињање; 3) смрт и трансценденција – за природну последицу има одабир тритпиха као формата. Процесуалност се на најбољи начин исказује кроз три фазе у развоју догађаја. Подсетимо се Христовог распећа, цитирајући делове Јеванђеља по Јовану (19.) Првој фази у развоју догађаја распећа припадају следећа казивања:

„14. А бјеше петак уочи Пасхе, око шестог часа; и он рече Јудејцима: Ево цар ваш!; 15. А они повикаше: Узми, узми, распни га! Пилат им рече: Зар цара вашег да разапнем? Одговорише првосвештеници: Немамо цара осим ћесара; 16. Тада, дакле, предаде га њима да се разапне. А они узеше Исуса и одведоше; 17. И носећи крст свој изиђе на мјесто звано Лобања, а јеврејски Голгота.”

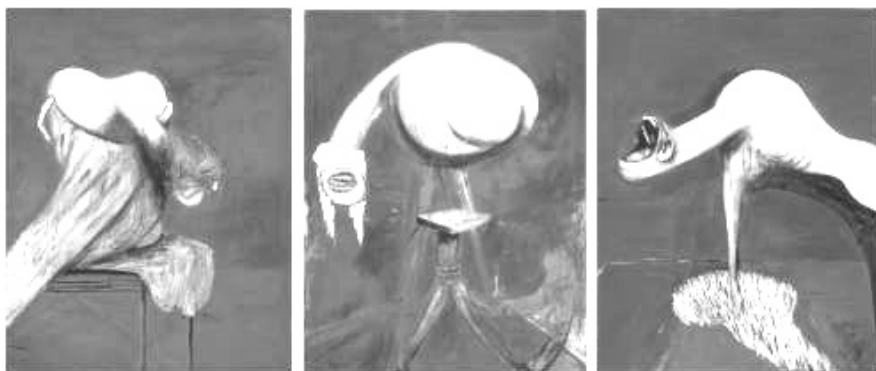
Другој фази припадају казивања: „18. Ондје га разапеше, и са њим другу двојицу, с једне и са друге стране, а Исуса у средини; 19. Пилат

пак написа и натпис, па постави на крст; а бјеше написано: Исус Назарећанин цар јудејски; 20. И овај натпис читаше многи Јудејци, јер близу града бјеше мјесто гдје разапеше Исуса; и бјеше написано јеврејски, јелински и римски; 25. А стајаху код Исусова крста мати његова, и сестра матере његове Марија Клеопова, и Марија Магдалина; 26. А Исус видјевши матер и ученика кога љубљаше гдје стоји поред ње, рече матери својој: Жено, ето ти сина!; 27. Потом рече ученику: Ево ти мајке! И од онога часа узео је ученик к себи.” На крају, трећа фаза гласи: „28. После тога, знајући Исус да се већ све свршило, да се сасвим испуни Писмо рече: Жедан сам!; 29. Стајаше пак суд пун оцта; а они напунише сунђер оцта, и натакнувши на трску, принесоше устима његовим; 30. А кад Исус окуси оцат рече: Сврши се! И преклонивши главу предаде дух; 31. А будући да бјеше петак, па да не би тијела остала на крсту у суботу, јер бијаше велики дан она субота, Јудејци замолише Пилата да им се пребију голијени, па да их скину; 32. Онда дођоше војници, и првome пребише голијени и другome распетоме с њим; 33. А дошавши до Исуса, кад видјеше да је већ умро, не пребише му голијени; 34. Него један од војника прободу му ребра копљем; и одмах изиђе крв и вода; 35. И онај који је видио, посвједочио је, и истинито је свједочанство његово, и он зна да истину говори, да и ви вјерујете; 36. Јер се ово догоди да се испуни Писмо: Кост његова неће се преломити; 37. И опет друго Писмо говори: Погледаће на онога кога прободоше.”¹²

Своју потрагу за „идеалним” распећем Бејкон почиње 1944. године, када настаје први од три триптиха под насловом „Триптих, три студије за фигуре у основи Распећа”. Већ на почетку истраживања која ће довести до финалне верзије распећа јасно је уочљива анимистичка митска матрица с оградом, наравно, да се ради о *Животињи* као начелном симболу. У Бејконовој имагинацији овај симбол није ништа друго до фантастична *Животиња*, плод фикције без јасних и потребних референцијала у постојећој митолошкој систематизацији. *Животиња*, као што смо већ видели, може бити божанство те, по Бејкону, може бити жртвована, односно распета. Његов радикални антихришћански став показан је и у „замени улога на крсту”. Триптихом преовладава црвена боја (то ће бити случај и са остала два триптиха), док је тело *Животиње* бледо зелено, сиво-зелено. На првој од три слике је приказана метаморфоза, рађање *Животиње* која, посматрајући следеће две слике, постаје из обриса или трагова људског тела. Уместо да „носи крст” животиња је на гвозденом (или дрвеном) постаменту који може бити столица или део

¹² Јеванђеље по Јовану, 19, 20, превод Комисије Светог архијерејског синода Српске Православне цркве, СПЦ, Београд 1997.

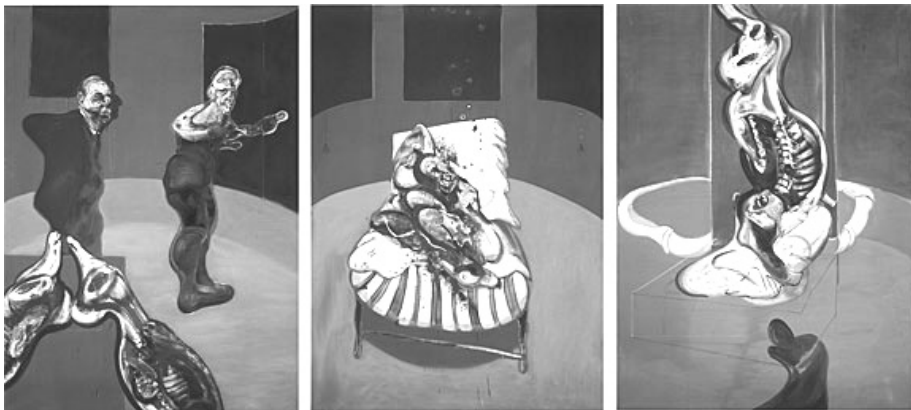
машинерије. Свлак из кога израња тело *Животиње* је љубичасто-пурпурни плашт. Место одигравања метаморфозе је јарко црвени геометријски простор омеђен равним линијама које сугеришу просторију, односно *Животиња* је одмах по рођењу затворена у сопствени онтолошки простор колевку/кавез. Још увек је видљива линија косе на глави *Животиње* и пипци/канџе које израстају из заобљене грбе на леђима. На другој слици, *Животиња* је већ распета. Овог пута улогу крста има дрвени постамент (део табернакла или треножног стола) на коме је *Животиња*. Простор у перспективи је исти као на првој слици. Тело *Животиње* је лоптасто, а из тела се директно наставља дугачак и танак врат на коме је несразмерно мала глава. Глава је прекривена завојем (на месту где би по логици могле бити очи). Или је реч о крпи, или о „круни”, можда „круни од трња”. *Животиња* је ослепљена, односно спремна за жртву. На лицу су отворена уста што је основни мотив ране фазе Бејконовог рада и видљиве су усне и секутићи, налик на људске зубе. Са своје две дугачке и танке ноге *Животиња* као да покушава да одржи извесну равнотежу у односу на „крст”/постамент/жртвеник. Уколико постоји нешто што асоцира на гримасу ликовног субјекта онда је то резигнација, више него бол.

Слика 1.: „Триптих, три студије за фигуре у основи *Распећа*”, уље и пастел на картону, 94x74 cm, 1944, Лондон, Галерија Тејм.

Бол се, свакако, појављује на изненађујућем месту, на трећој слици, која приказује последње моменте жртвовања, смрт жртвованог субјекта и трансценденцију. Тело *Животиње* је сада издужено, „крста” више нема и она као да се пропиње изнад пакла. У овом случају то је процеп на земљи (или поду имагинарне просторије) од некакве бодљикаве твари. Сада је видљива агонија жртве и *Животињска* губица је разјапљена и евоцира стравичан крик бола. Иако се из назива слике да помислити

да је ово заиста студија за *фигуре у основу Распећа*, јасно је да се ради о самом Распећу и да је наслов слике очигледно остао из припремне фазе, или се ради о намерном упућивању посматрача на погрешан траг. Бејкон, дакле, у Распећу из 1944. године не показује могућност за било какво избављење. Не само да је уместо људског или божанског бића жртвована *Животиња* већ је њен пут директно у пакао или доњи свет. Ствари стоје унеколико другачије на Распећу из 1962. године. Не само да је имагинарну животињу заменило људско тело, у складу са више од двадесет година каснијом фигурацијом у Бејконовом изразу, већ се на сликама појављују сведоци или предводници ритуала распињања. Основна карактеристика распећа из 1962. године је наративни контекст трилера, криминалистичке хронике или журнала. Ракурс посматрања је много више воајеристичке природе него што је то случај у претходном примеру. На све три слике поново преовладава црвена боја (на овом триптиху је она тамнија) али ту су и наранџаста, окер, браон и црна које у колористичком смислу јасније одређују простор. То је просторија, или низ просторија, интимни, приватан простор са затамњеним или прекривеним прозорима. На првој слици видимо само ноге и стопала Жртвованог. Призор и јесте врста „субјективног кадра”, односно призор је сагледан из визуре Жртвованог. Међутим, намерна је паралела са транжираним месом и полуткама (још један чест мотив на Бејконовим сликама), тако да ван контекста остале две слике није најјасније да ли је реч о транжираном (животињском) месу или о ногама. Две мушке фигуре се полако удаљавају од Жртвованог који, уместо на „крсту” очигледно лежи на кревету, канабету или *римском лежају*. Обе фигуре нетремице посматрају у ходу Жртвованог, односно покољ који су за собом оставили.

Слика 2.: „Триптих, три студије за Распеће”,
уље на платну, 198x145 cm, 1962, Њујорк, Гугенхајм Музеј.

Ове две мушке фигуре могу бити Пилат и неко од војника (Лонгин?). Посебно је мушкарац ближи вратима и излазу из просторије ужаснут призором који оставља што се поцртава драматичним положајем његових руку. Прави ужас за посматрача почиње у другој слици триптиха. Визура је сада „контра-план”. Жртвовани је на тапацираном и делимично постелином пресвученом лежају и може се наслутити да је његово тело у фетусном положају мада облепљено крвљу и фекалијама које су оставиле траг на црном покрову једног од три прозора у позадини жртвеника. Сада је јасно да је реч о људској фигури а динамику прозора појачава прскање крви из смрскане лобање Жртвованог који је још увек жив. Лежај је преузео улогу „крста” и сигурно су значајне бруталне еротске, односно хомосексуалне (такође чест мотив на Бејконовим сликама) импликације у овом призору. Да ли је постеља, коју Бејкон често слика, место највећег жртвовања и сакаћења? Најзад, трећи део триптиха, за разлику од триптиха из 1944. године, заиста показује трансценденцију. Тело је тек сада заиста разапето и постављено је вертикално, причвршћено дебелим гуменим цревом за нешто што је налик столици. Тело је, у тотално антихришћанском маниру, окренуто наопако, као што је случај са апостолом Андрејом¹³.

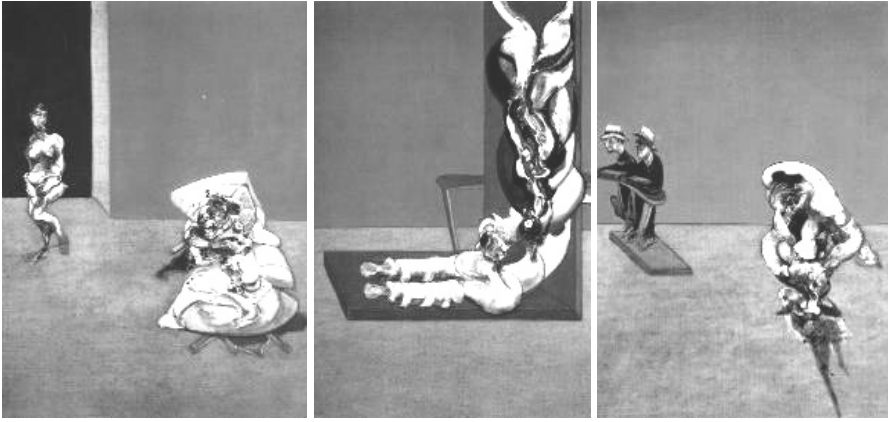
Тело Жртвованог је скоро без крви и фекалија али из разбијеног грудног коша се издваја ред ребара и кичмени стуб. Крик је на лицу Жртвованог¹⁴ а у његовим чељустима се јасно виде вампирски очњаци. Ипак, када се обрати пажња на доњи десни угао слике у коме је сенка или тамни обрис на поду или левитирајуће тело духа који се приближава Жртвованом, постаје јасно да није физичка бол изнедрила крик већ је реч о страху пред надолазећом приликом. Или се, можда ипак, ради о болу док је тамна авет душа која напушта тело Жртвованог? Речју, аутор 1962. године, даје извесну наду Жртвованом али и људску појавност.

Најзад, у Распећу из 1965. године Френсис Бејкон показује највеће присуство наративног и, када је реч о овој серији слика, антимитског деловања. Поново је основна боја призора црвена, мада је преовладавајућа боја браон, боја песка, окер (који сада служе за означавање земље, песка, односно подијума на коме се догађај одиграва) али је видљиво и шире колористичко богатство применом светло зелене, тамно зелене, плаве па чак и жуте боје. Простор Распећа је комбинација ентеријера титанских размера и екстеријера али је, као што то примећује Мајкл

¹³ Библијски догађај ће послужити сатанистичким настојањима да обрнути крст прихвате као свој заштитни знак. Прим. М.П.

¹⁴ („34. И у девети час повика Исус из свега гласа говорећи: *Eloi, Eloi, lima savahtani?* што значи: Боже мој, Боже мој, зашто си ме оставио?”), Марко, 15.

Пепиат (Peppiat) (Peppiat, 1996: 98), могућа асоцијација да се сцена одиграва у подножју зидина утврђења.

Слика 3.: „Трунмих-Пасење”,
уље на платну, 198x147.5, 1965, Минхен, Bayerische Staatsgemaldegammlungen.

У првој слици поновљен је мотив из 1962. године где је „крст” замењен постељом. Овог пута раскомадано тело Жртвованог лежи на мање реалистичном лежају који је сада у потпуности прекривен сивом, прљавом постељином. Тело Жртвованог није обликовано свежеом крвљу али је прекривено усиреном крвљу. Као да је приказ помало закаснио и као да посматрач гледа последице. Тело је поново у фетусном положају, окренуто на бок својим доњим делом који је још увек делимично очуван (листови и стопала су, додуше, огољени до беле кости) мада је право черечење торзоа оставило за собом драстичну слику. На овој слици глава је потпуно смрскана и добрим делом се назире лобања а можда је чак одвојена од тела – лежи на грудном кошу Жртвованог. Ипак, постоји израз стравичне муке у коме је живот заустављен. У позадини, са леве стране, у дну перспективе види се велики, тамни пролаз у унутрашњост зидина односно простора који динамизује сам ток слике. У његовој сенци је наги женски лик што је својеврстан раритет у Бејконовом сликарству којим преовладавају мушка тела и тела створења, животиња и наказа. Поново је, дакле, присутан сведок жртвовања односно чина распећа и овог пута је то женски лик који би могао представљати Марију или Марију Магдалену. Уочљив је односи који Жена има према Жртвованом¹⁵ – то је поглед или пун бриге и туге (што се највише очитује у др-

¹⁵ („25. А стајашу код Исусова крста мати његова, и сестра матере његове Марија Клеопова, и Марија Магдалина; 26. А Исус видјевши матер и ученика кога љубљаше гдје стоји поред ње, рече матери својој: Жено, ето ти сина!; 27. Потом рече ученику: Ево ти мајке! И од онога часа узе је ученик к себи.”), Јован, 19.

жању тела), или пак перверзне насладе. Осмех који се може наслутити пажљивијим посматрањем има оправдање не само у антихришћанском настојању аутора већ и у чињеници да је Бејконов манир, још од студије Папе Иноћентија X, конструисање двозначности емоције на лицу субјекта. Речју, у апстрактном, пастуозном поступку могуће је извести вишезначност или поливаленцију изараза јер се, наравно, од наратије програмски „бежи”. Постоји наговештај одласка Жене од Жртвованог, удаљавања које ће се ускоро десити и то у десном правцу (на слици у левом) ван простора слике. Занимљив је и наговештај објекта који се налази испод лежаја Жртвованог. То би могао бити сломљени, црвеним платном прекривени линегнштул на који је „бачен” лежај са субјектом али би могла бити и носила на којима је лежај унет у простор што нас одводи до могућности да је у драматуршком смислу почетни приказ распећа истовремено и његов завршни у имагинацији аутора. О томе сведочи и бара крви и слузи¹⁶ која још увек избија из тела Жртвованог, односно из отворене ране на врату. Такође, тамне мрље посуте по телу Жртвованог асоцирају на трагове дуготрајног мучења за живота, укључујући и скрнављење његових гениталија.

Слика 4.: Распеће, I слика

Друга, средња, централна слика триптиха оставља посматрача „насамо” са Жртвованим. У првом плану је Жртвовани, као и у верзији из 1962. године распет наопачке, с том разликом што је обрнуто распеће сада централни део триптиха. Уместо крста, као и у претходној верзији, сликар је поставио неку врсту столице мада масивни наслон за руку асоцира на престо те би то могао бити Христов престо, односно пандан *Круни од*

¹⁶ („34. Него један од војника прободе му ребра копљем; и одмах изиђе крв и вода; 35. И онај који је видио, посвједочио је, и истинито је свједочанство његово, и он зна да истину говори, да и ви вјерујете; 36. Јер се ово догоди да се испуни Писмо: Кост његова неће се преломити; 37. И опет друго Писмо говори: Погледаће на онога кога прободоше.”) Јован, 19.

трња¹⁷. Занимљиво је да су руке Жртвованог увезане попут удлага, односно имобилизације завојима и, као у молитви, испружене потпуно напред. И глава Жртвованог је завијена а очи склопљене. За разлику од претходне верзије Жртвовани делује спокојно у болу¹⁸. На лицу се назире црна рупа из које је у претходној слици триптиха шикљала крв. Занимљив је и третман торзоа Жртвованог који је у овој верзији другачије третиран – ребра и кичмени стуб се не виде, на место тога драстичност призора је постигнута тракама mesa, мишићним влакнима, жлездама и цревима која, истргнута, висе преко грудног коша и главе Жртвованог. Сама чињеница да су руке Жртвованог везане даје потпуно другачији тон слици у односу на верзију из 1962. године где је распети Жртвовани трећа а не централна слика триптиха. Такође је крик замењен смирајем на лицу субјекта. Помирење са чином Жртвовања јесте и тренутак у коме се најављује васкрснуће. То је и очекивана ситуација на трећој слици.

Слика 5.: *Распеће, II слика*

Ипак, трећа слика триптиха је и најконтраверзнија. На првом месту стоји чињеница да је Жртвовани лишен „крста”, односно адекватних замена. Фигура се налази на десној половини слике у получучњу који може представљати уздицање (васкрсавање) али исто тако борбу са равнотежом коју ће, инсинуира покрет тела, фигура изгубити. Видљиви су знаци крварења који нису били приметни у другој фази, као да је жртвовање поновљено.

Контраверза ове слике је у тумачењу чињенице да на левој мишици Жртвовани има црвени појас са белим пољем и у њему свастику, аутентични симбол SS трупа током Трећег Рајха.

¹⁷ („18. Ондје га разапеше, и са њим другу двојицу, с једне и са друге стране, а Исуса у средини; 19. Пилат пак написа и натпис, па постави на крст; а бјеше написано: Исус Назарећанин цар јудејски; 20. И овај натпис читаше многи Јудејци, јер близу града бјеше мјесто гдје разапеше Исуса; и бјеше написано јеврејски, јелински и римски.”) Јован, 19.

¹⁸ („28. Послије тога, знајући Исус да се већ све свршило, да се сасвим испуни Писмо рече: Жедан сам!; 29. Стајаше пак суд пун оцта; а они напунише сунђер оцта, и натакнувши на трску, принесоме устима његовим; 30. А кад Исус окуси оцат рече: Сврши се! И преклонивши главу предаде дух.”) Јован, 19.

Наравно, тумачења су била многобројна¹⁹ – од тога да је реч о јасној антисемитској поруци, распети Христос је нациста (!?); до тога да је у обрнутој логици Френсиса Бејкона (екстремно антихришћанској) обрнута и функција жртвовања (то би, дакле, могла бити заслужена казна); поруке да је у сатанистичком ритуалу такво жртвовање награда (поново антисемитско тумачење)... Речју, ово је једини реалистичан податак (информација) који се појављује на слици и захтева појашњење.

Слика 6.: *Распеће, III слика*

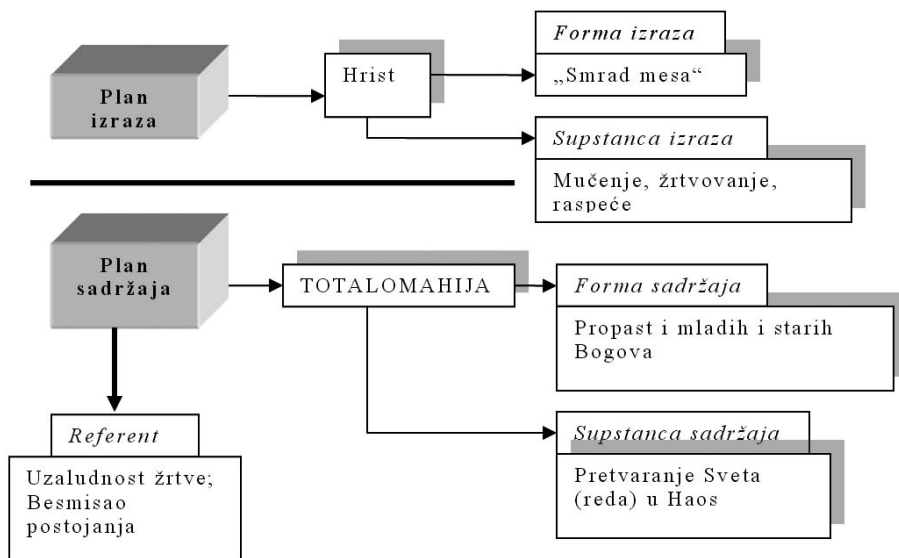
Чињеница је, додуше, да је с ликовног аспекта Бејкон одувек показивао интересовање за иконографијом Трећег Рајха о чему најбоље сведоче фотографије и цртежи по фотографијама из већ поменутог „Х Албума” - Хитлера, Гебелса, Геринга. У једном разговору са Дејвидом Силвестером (Silvester), Бејкон поводом изјављује: „Повез сам додао искључиво због функције покрета, динамичности покрета – не из разлога да га (субјект, Жртвованог, прим. М.П.) представим као нацисту, него на формалном плану. Нешто му је недостајало”. С друге стране, поновљен је и мотив „духа”, или је то Смрт или сам нечастиви. У слици из 1965.

године „дух” је јасније дефинисан, отелотворен кроз тамно зелену гаму и делује попут сенке тела које је закорачило ка Жртвованом, као да ће се попети на тело субјекта. То би, поново, могла бити визији због које Жртвовани осећа толику бол али и трансценденција, васкрс жртвованог у зависности од телеолошког угла посматрања. Поново, као и у примеру из 1962. године, на слици су два сведока. Реч је о два мушкарца, овог пута у много реалистичнијем маниру, са сламнатим шеширима на главама који су наслонени на дрвену конструкцију са пултом налик на говорницу или шанк и смештени су у другом плану перспективе при левој (с њихове стране десној) страни слике. Они би, наравно, могли бити Пилат и Лонгин. Сведоци распињања не само да не гледају у правцу Жртвованог већ на супротну страну (ка распећу приказаном на централној слици), већ им је на лицима присутан осмех, готово усхићење.

¹⁹ Историчари уметности Хенри Гелдцалер (Goeldtzaller) и Метју Гејл (Gayle).

Говорећи о слици „Студија Бабуна”, Марк Слејден (Sladen) наглашава. „Чак и када слика приказује фигуру у пејзажу, отвореном простору, као када је у питању низ слика по Ван Гогу (Van Gogh). И овде (”Студија бабуна”, прим. М. П.) је реч о фигури у потпуној ерекцији која шпијунира друге фигуре које се налазе на супротном крају композиције. Фигура, чини се, испољава намеру да и даље посматра – то је фигура која испољава војареистички аспект према главном субјекту. Војеризам је чест мотив Бејконовог сикарства” (Sladen, 2000: 110). Треба нагласити да је „Распеће” самим тим један од ретких Бејконових триптиха на којима је толики број актера (четири, са „духом” пет). Ово није ретка појава у Бејконовом сликарству, нарочито када су триптиси у питању, да субјекти с једне слике комуницирају са догађајем или ликовима на другој слици чиме се уноси пометња у Бејконово инсистирање да су његови условљени триптиси само ликовним разлозима, односно да слике функционишу саме по себи а не нужно у триптихону. Наравно, и ово је један од аргумената којима аутор покушава да се декларативно лиши наративног у сликарству. Сигурно да је тело, људско месо Бејконова сликарска фасцинација. У том смислу је и контекст у који поставља свој сликарски субјект од круцијалне важности. Сам Бејкон каже: „Ниједно од стотина и стотина мушких тела (које је насликао, прим. М. П.) ни наизглед није у уобичајеном покрету и не делује ’нормално’; свако од њих је, с друге стране, ухваћено усред неког насилног догађаја, растакања или одумирања и нико не може да има позитивну реакцију на те призоре. Зато су трауматични догађаји XX века – II Светски рат, убиство Ли Харви Освалда или догађаји у Вијетнаму – увек привлачили моју пажњу” (Meller, Alan, David, 2000: 120). То је веома контрадикторна информација коју комуницира аутор који програмски тврди да је наративно неважно у његовом сликарству. Контекст увек имплицира однос, идеологију уметничког дела и не може се естетско, мишљења смо, посматрати ван категорије етичког уколико постоји макар једна, и најмања релевантна когнитивна информација.

Дакле, основно питање које се поставља је да ли се у Бејконовом делу „Триптих-Распеће” ради о трансформацији мита на површинском или дубинском плану? Одговор би био и на површинском и на дубинском.

Слика 7.: Семіолошка схема „Триптих-Распеће” Френсиса Бејкона

Literatura:

1. Derrida, Jacques (1985): *Letter to A Japanese Friend*, Derrida and Différance, David Wood&Robert Bernasconi, Parousia, Warwick.
2. Fauler, Peter (1988): *Modern Painters*, London, br. 3-4.
3. Farson, Danijel (2001): *Frensis Bejkon, Život u zlatnom jarku*, prevod sa originala (*The Gilded Gutter Life of Francis Bacon*) Maristela Veličković, Memorija, Sombor.
4. Goldmann, Lucien (1985): *Cultural Creations*, Telos, New Jersey.
5. Grupa autora (2001): *Bacon's Eye*, Barbican Art and 21 Publishing, London.
6. *Jevandje po Jovanu* (1997): prevod Komisije Svetog arhijerejskog sinoda Srpske Pravoslavne crkve, SPC, Beograd.
7. Meller, Alan, David (2000): *The Barry Joule Archive – Works on paper attributed to Francis Bacon 1962*, Frensis Bejkon u razgovoru sa Rotenštajnom, navedeno u *Irish Museum of Modern Art, Dublin*, preveo M.P.
8. Peppiat, Michael (1996): *Francis Bacon: Anatomy of an Enigma*, Weidenfeld&Nicolson, London.
9. Selenić, Slobodan (1971): *Dramski pravci XX veka*, Umetnička akademija u Beogradu, Beograd.
10. Sladen, Mark (2000): *The Bacon Myth*, 21 Publishing, London, preveo M.P.

Demythologization in Francis Bacon Painting

Summary: The work indicates presence of mythical pattern that can be considered explicit and supstitutive as well as implicit, even when it occurs with a clearly defined – demythological tendency. Bacon's triptih „Tripthih-Crucifiction” consists of mythical explicit: mythical supstitutive is a part of the basic situation, theme and context whilst the mythical implicit is a part of the function. The expression represents the crusifiction witness, intended or accidental information (eg sister in law) and possible message.

Semiothically speaking, Bacon's triptih, Gospel about Christ represents Plan of expression, whilst, what can be called, Totalomachy – human rebellion against all the Gods and all their the possible manifestations – represent Plan of substance. As far as the Plan of expression is concerned, Form of substance in this work represents already mentioned Bacon's manner „Smell of flesh” and Substance of expression represents of to torture, sacrifice and crucifiction. As Far as Plan of substance is concerned, the Form of substance (Totalomachy) it represents human need for total destruction, process of change of Order into Chaos or nonexistence. Substance of Expression is characterized by the idea of re-change of Order, World into Chaos after defeating experiences of Order. To end with, semiotical Reference in this work are terms of every pointless sacrifice including Christ's as well as definition of complete absurdity of existance.

Key words: Totalomahy, Demithologization, Plan of Expression, Plan of Substance, Crusifiction

НИКОЛА БОЖИЛОВИЋ *
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш

УДК 316.72;316.32
Прегледни рад
Примљен: 23.04.2012
Одобрен: 30.05.2012

КУЛТУРА И ПРИКАЗИВАЊЕ РАЗНОЛИКОСТИ**

Сажетак: У овом чланку аутор анализује односе који се из културне позиције појединаца и друштвених група успостављају према разноликости и другости. Он фокусира пажњу на релације различитог и страног, универзалног и релативног, примитивног и цивилизованог, нетрпељивог и толерантног. Кон-траст између властитог и страног приказује се тако што се властито појављује као приступачно и припадно, а страно као неприступачно и неприпадно. У том контексту скреће се пажња на дискриминацију странаца и стигматизовање извесних социјалних група по основу њихове културне разноликости.

У оквиру односа универзалног и релативног, говори се о глобализованом свету („култури света”), са питањем да ли се може избећи културна једнообразност планетарног универзума. Разматрају се конкретни културни пројекти, попут музичког феномена волд мусиц. Аутор испитује могућност опстанка посебних (локалних, националних) култура у процесу културне глобализације. Кроз анализу појмова „примитивно” и „цивилизовано” истиче њихову релативност и вредносну условљеност. У раду се, такође, идентификују „примитивна” понашања такозваног цивилизованог света.

Нетрпељивост и толерантност према туђим културама у овом раду посматрају се кроз два опречна вида односа: етноцентризам и културни релативизам. У склопу тога, аутор критички разматра и евроцентризам, који Европу мапира у средиште света. На крају он чини осврт на социјалну дистанцу и нетолеранцију према Ромима, малим верским заједницама и ЛГБТ популацији у

* bonicult@filfak.ni.ac.rs

** Чланак је настао као резултат рада на пројекту Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Србији, такође и на утицај свега тога на процесе евроинтеграције српског друштва.

Кључне речи: Култура, глобализација, разноликост, једнообразност, ми, други, примитивни, цивилизовани, етноцентризам, толеранција

Разноликост култура одвајкада је закупљала људску мисао. Стране културе у некој средини прихватане су или одбијане у зависности од критеријума по којима су процењиване. Пошто се основни критеријум махом тицао процене *вредности*, то је он често остајао упитан и нејасан. Поље вредности до данас је остало непрегледно и необрађено иако није било социјалног теоретичара који у њега није загазио. Било је таквих који су веровали у *универзалне* (апсолутне и транскултурне) вредности. Они су долазили у опасност да општеважећим проглашавају оне вредности на које су навикли, што их је водило у наивни (не ретко и деструктивни) етноцентризам. На тај начин бивала је угрожена идеја да су људске популације међусобно једнаке, а посредно је угрожавана и универзалност врсте. Та особина била је својствена идеолозима колонијације, који су вођени идејом просветљења других сматрали да цео свет треба да ужива у благодетима својственим њиховом друштву. Такође су угрожени, али у обрнутом смислу, они који верују у *релативност* свих судова који се тичу вредновања културних учинака. Признати да је свака култура (што ће рећи, сваки поступак, свака реакција, свако понашање) прихватљива саобразно околностима, значи толерисати и нехумане институције жртвовања људи, тортуре, ропства, холокауста. Релативизам признавања бескрајне разноликости људских друштава и култура каткад води нихилизму, упркос често искреним хуманим настојањима.

Различито и страно (Ми и други)

Када је реч о односу према другом, страном и различитом, налазимо се на плану транскултурног оцењивања. Оно нас упућује на једну веома стару реч, која је и данас у честој употреби: *варварство*. Наиме, после рата са Персијанцима, у Грчкој се усталио обичај да се светско становништво дели на два неједнака дела: *Грке*, дакле „нас” и *варваре*, то јест „друге”, странце. Принцип припадања једној или другој групи препознавао се у владању грчким језиком: варвари су били сви они који га не разумеју или не говоре, или га говоре лоше¹. У тој разлици не би

¹ „Страни језик се не доживљава само као другачији и неразумљив, већ и као несувисли след звукова. Старогрчки назив за странца *барбарос* је ономотопејског порекла у

била садржана никаква осуда, да јој ми још од самог почетка не придајемо „једно споредно значење и вредносни суд”, пошто је супротност варвари – Грци приближна термилошка алтернатива антиподном двојству дивљаци – цивилизовани (Тодоров 2010: 31). За разлику од античког антрополога Херодота, проучавање других и другачијих било је атипично за старе Грке. Они су били прилично етноцентрични, па и расистички настројени када се ради о схватању људских бића. По њима су сви други, за разлику од сâмих Грка, по својој природи били варвари, дакле не-људи. Чувена Сократова максима „спознај самога себе” требало је да значи да Грци треба да проучавају искључиво *друге Грке*, да би сâми себе боље разумели. Други и другачији, односно припадници других народа и култура ту су били потпуно небитни (Бошковић 2010: 22).

Једна дигресија – употреба речи варварство имала је више смислова: апсолутни, релативни, привремени и пролазни. *Апсолутни* и *релативни* смисао значи да је, с једне стране, варварин онај који пориче људскост других (суров) и, с друге стране, то је свако ко не говори језиком земље у којој се налази (неразумљив странац). Грци пропуштају да кажу да је у другом случају реч о само *привременом* „варварству” које је лако излечити: довољно је само научити језик других. Незнање особено за странца у овом смислу је сасвим *пролазан* облик варварства. Међутим, постоје и далеко тежи облици варваризама који излазе из лингвистичких оквира. Људи су понекад склони да се према неистомишљеницима понашају веома сурово. Цветан Тодоров вели да је варварство антрополошки атрибут и није резервисано ни за један народ унапред. Оно проиходи из једне црте људског бића која ће тешко икада бити коначно одстрањена. Не одговара ниједном посебном раздобљу историје човечанства, древном или модерном, и ниједној популацији посебно. „Оно је у нама као и у другима; ниједан народ ни појединац није имунизован против могућности да почини варварска дела” (Тодоров 2010: 39). То се односи једнако на преисторијске људе, средњевековне инквизиторе и савремене тиранине који муче или убијају своје ближње.

Разматрање ове проблематике подразумева појашњење односа „другачијег” и „страног”. Тим питањима међу првима се бавио Георг Зимел (Simmel) у тексту *Странац* (Зимел 2008). И други теоретичари су се у различитим концептима бавили тим феноменом. Могло би се рећи да је термилошка алтернација странцу Парков *Маргинални човек* (Парк 1969), као и Тодоровљев *Други* (Тодоров 1994). За разумевање

значању бла-бла као континуираног, неартикулисаног децјег брбљања – како су Грци доживљавали стране, њима неразумљиве језике. Од тога, до вредносног суда о нехеленским народима као инфериорним, само је корак” (Стојковић 2008: 136-137).

односа према другој важна је грчка именица *хените*, која значи страност. Та реч није по значењу посве идентична са речју различитост јер се страност приказује као различитост подигнута на виши степен.

Културна различитост у пракси показала се као често поље сукоба идентитета. Оне који говоре другачијим језиком, практикују другачије обичаје, славе друге празнике или другачије изгледају од нас, склони смо да стигматизујемо, искључујемо из друштва и доживљавамо као странце. Уз напомену да људски идентитет представља конструкцију (понекад и измишљотину) која је у сваком друштву везана за поседовање моћи, Едвард Саид додаје да свако доба и свако друштво наново ствара своје „Друге”. Развој и одржавање сваке културе захтева постојање другог, различитог и компетитивног *алтер его*-а. Конструкција идентитета, по његовом мишљењу, подразумева конструкцију супротности и „другости”, чија је актуелност увек предмет непрестане интерпретације и ре-интерпретације њихових разлика у односу на „нас” (Саид 2000: 440).

Занимљив је начин на који Бернхард Валденфелс (Waldenfels) објашњава „другост” и искуство страног. Он се најпре позива на Хусерлов (Husserl) феноменолошки поглед на *искуство страног као страног*: „Други је први човек, а не ја”, што ће рећи да човечанство не стоји у свакој особи, нити страност у мојој особи, већ је човечанство у другом. Дакле, на почетку стоји други, а не ја, а то укључује контраст властитог и страног. Властито се појављује као *приступачно и припадно*, а страно као *неприступачно и неприпадно*. Хусерл ипак није застао на негативном означавању, већ се осмелио на једну парадоксалну формулацију која помаже страном да дође до свог властитог права. Парадокс се ублажава доказивањем да се страно, без обзира на сву страност, конституише средствима властитог у хоризонту властите садашњости. Искуство страног се обелодањује као модификација самоискуства (Valdenfels 2005: 101-102).

Људи се међу собом разликују по низу биофизичких карактеристика. Неко је другачији од нас по боји коже, косе и очију, облику лица и усана, по висини и тежини. Међутим, свака различитост узета појединачно не носи исту тежину и не ствара аутоматски осећај ксенизма. Исти случај је и са социокултурним разликама, које између осталог подразумевају начин становања, облачења и исхране. Овде се ради о разликама персоналног или групног идентитета, који (идентитет), иако мање или више другачији, не мора нужно бити стран у смислу неприхватљивог. Дакле, обележје страног не подразумева просту суму различитости, већ је суд о некоме као странцу последица посебног поимања раз-

личитог, у теорији познатог као *ксенолошка интерпретација* (Стојковић 2008: 135-136). Ево једног примера:

Недавно сам на телевизији гледао репортажу из Кине. Селаци на пијаци су продавали, као и код нас, најразличитије производе. Неки од тих артикала, превасходно они биљног порекла, сличили су нашим. Понуда меса, међутим, далеко је одударала од онога што бисмо ми овде волели видети на својој трпези. Било је у њиховим кавезима и на тезгама живих мачака, кунџа и паса, који су специјалитети кинеске кухиње. Ако је нама то чак и подношљиво, ретко који Европљанин се не би згрозио оних силних гусеница, стонога, скакаваца и црва који мрдају у големим кошарама, чекајући да буду купљени и спремљени за јело. Куриозитет су, ипак, живе шкорпије које су штапићима пробирали неки дечаци у жељи да их њихове маме испрже и изнесу на сто. Неки од њих, мање стрпљиви, стављали су у уста и у сласт грицкали шкорпиона, чије је месо, кажу, веома хранљиво!

Овај приказ представља део кинеске свакодневице. Он је уобичајен за кинеску културу и друге, њој сличне, културе Далеког Истока. У контексту другачијих културних образаца и навика, међутим, приказ ће наићи на низ различитих тумачења. Не би било чудно да се појаве и реакције којима се исказује изричито неразумевање и противљење овако „нехуманим”, „примитивним” и „варварским” радњама. Сваки догађај извучен из контекста културе може се интерпретирати на различите и дивергентне начине. У овом случају помоћ социолога била би драгоценост. Наиме, у многим чињеницама културног живота сакривена су *значања*, која треба дешифровати, разумети и објаснити дату ситуацију. Следствено херменеутичкој анализи, теорији значења и метафори о култури као „скретничару”, Макс Вебер (Weber) истиче да се значење заснива на култури или идејама, а да нам проучавање значења помаже да *разумемо* циљеве људи и, самим тим, да *објаснимо* њихово понашање (Weber 1946: 280). Пошто је стварност друштвено конструисана, начин на који људи опајају свет обликован је у великој мери претпоставкама које су усвојили, а које потичу из друштвених група којима припадају. Уз велике тешкоће, предрасуде се могу превладати. У том смислу ни ова ситуација са кинеске пијаци Европљанима не би била тако страна, загонетна и неприхватљива. Простом рационализацијом ситуације, контекстуалним приступом и веберовски схваћеном разумевању, може се доћи до закључка да ти људи, једноставно, живе на другом географском простору и имају другачије културне навике. Оне су повезане са њиховом перцепцијом живота и света, особеном традицијом, нормама, вредностима, обичајима, религијом и низом других „ситница” које живот значе. Зато не би било неочекивано да и они нас смат-

рају идиотима, посматрајући наше трпезе, културу хране, гастрономски укус и разноврзне ђаконије којима се сладимо.

Наравно да се културна разноликост не може свести на понуду намирница са пијачних тезги и садржај хране која се сервира на нечијим трпезама. Она захвата читаво поље културе, почевши од призора из свакодневља, све до врхунских стваралачких, цивилизацијских достигнућа. Та разноликост би, потенцијално, могла да води већем зближавању људи, а не само њиховом раздвајању и супротстављању. Зашто би једни начини поздрављања („рука руци”, благи наклон главе или тела...) другима били неприхватљиви или одбојни? Пољупци (у уста или образ, трљање носевима...) јесу изрази осећања који људима са различитих крајева света не би требало да представљају препреке за међусобно разумевање и дружење. Све посебности не имплицирају виши или мањи квалитет једне културе, већ су једноставно последица разлика које могу да служе повезивању и сарадњи, а не само презиру, одбијању и раздвајању.

Проблем људских, што ће рећи културних разлика отворио се у процесима додира с другим народима и културама, почевши од великих географских открића. Културни додири догађали су се током разних путовања, мисионарства, колонизације, ратовања. Они су истовремено пред интелектуални део европске заједнице поставили проблеме упознавања и поређења разних култура. У оквиру проблема спознаје другачијег јавило се и питање поређења сопственог егзистенцијалног гледишта са другим, различитим. Овде централно место заузима представа о припадности људском роду, која је (представа) повезана са чињеницом да гајимо „људска” осећања према себи сличнима и да други мисле и осећају баш као ми. Давање примата „људском” делом је произашло из недостатка свести о сличним осећањима (бола и патње) код животиња. Одатле и насилно понашање према животињама. Међутим, у међуљудским односима и сви људи нису једнако привилеговани. Наиме, насилно понашање (које је потиснуто у односима с припадницима сопствене друштвене групе² за неке постаје потпуно оправдано ако је усмерено ка „странцима”. Овде је реч о *двојном моралу* – једном који важи унутар сопствене групе и другом који важи за неког изван те групе (Фабијети и др. 2002: 22). Испада да смо „ми” више људи од „других” који су мање људи или то уопште нису. Преферирање људ-

² На пример, већа толеранција биће испољена према разноликостима, класним или поткултурним, ако оне постоје унутар истог друштва. Разлике могу бити јако упадљиве, али и поред тога неће представљати довољан разлог за закључак да се ради о страном, већ само о више или мање темељито/упадљиво другачијем (Стојковић 2008: 136).

скости произилази из преферирања властите културе (начина живота, обичаја, навика, понашања, комуницирања, становања, исхране).

Дискриминација „странаца”, то јест оних који су суштински различити од нас, вршила се често и по расној основи. Још од времена средњег века практиковало се обезвређивање црних раса – расправљало се о постојању душе код Африканаца и Индијанаца. Али тај принцип примењиван је и у обратном смеру. Клод Леви-Строс (Lévi-Strauss) бележи следећи случај:

„На Великим Антилима, неколико година након открића Америке, док су Шпањолци слали истражне комисије да утврде имају ли домороци душу или немају, домороци су утапали бијеле заробљенике да би дуготрајним проматрањем установили подлијеже ли њихов леш труљењу или не подлијеже” (Levi- Strauss 1988: 303).

Овакви и слични примери у свој својој бизарности представљају плод примитивног менталитета присутног једнако у древним и модерним културама, а заснованог на метафизичким предрасудама и стереотипима о вишим и нижим културама, о бољим и лошијим народима, о паметнијим и глупљим расама. Кратак је пут од стереотипа до *стигме* (Гофман 2009), која је ту да означи карактеристику која је дискредитијућа, што ће рећи супротна нашем стереотипу о томе шта би одређени тип (личности или неке социјалне групе) требало да буде – како да изгледа, шта да чини и како да се понаша.

Универзално и релативно (Јединство разноликог)

Културна разноликост доспева у жижу јавности посебно у времену глобализације која, наводно, прети да од света направи једнолично место. Тако се однос према другости премешта са индивидуалног на друштвени план, из психологије у социологију. Појачава се страх од „културног империјализма”, то јест „америчког глобализма” („мекдоналдизације” света), од „једне доминантне културе” која прети да уништи све друге и створи атмосферу културне једноличности. Националне елите се боје „културе света”, коју приписују глобализацији. Процеси глобализације, по њима, гурају културе у глобални „гулаш”, у „џунглу” гетоизације, те зато треба што пре пронаћи пут који води из „пустиње” једноличности (Лечнер и Боли 2006: 195). Уз признање да у култури света одиста постоји моћна тенденција ка хомогенизацији, постоје и реално утемељена схватања да је свет још увек разнолико место са посебностима које се тешко могу скувати у неком културолошком гулашу.

Примерице, неолиберална приватизација одвија се другачијим током у Индији у односу на Уједињено Краљевство, демократија се другачије поима у Мексику него у Чешкој. Опет, неке врсте поп музике могу бити популарне на међународном нивоу, али њена заводљивост још увек зависи од начина на који је музичари проводе кроз своју традицију. Чак ни елементи у сценарију хомогенизације нису идентични – иако се у „Мекдоналдсу” може купити и „кока-кола”, „мекдоналдизација” и „кока-колизација” метафорички обухватају другачије форме хомогенизације (Лечнер и Боли 2006: 205).

Многи теоретичари су оптерећени питањем куда ће нас одвести глобализовани свет. Да ли ће борба против културне једнообразности моћи да буде успешна против империјалистичких тенденција хомогенизације културе. По Сози Сантосу (Sousa Santos), култура је друштвени процес који настаје у тачки укрштања универзалног и партикуларног, док идеја о глобалној култури спада у један од главних пројеката модерности. На трагу ових речи, и националне културе могу своју будућност видети у међусобној сарадњи и прожимању, а не у одбијању. Чињеница је да су процеси ширења и наметања културе незаустављиви и да се тежи универзализацији и стандардизацији културе широм света (глобализација културе), али то не мора значити и крај националних култура.

„Верује се да је драматично интензивирање међуграничног протока добра, капитала, рада, људи, идеја и информација подстакло зближавање, неговање сличности и стварање хибрида различитих националних култура – било да је реч о архитектонским стиловима, моди, исхрани или потрошњи културних добара” (Соца Сантос 2002: 23).

Мало је рећи да су схватања о опстајању посебних (регионалних, локалних, националних) култура у процесу културне глобализације света подељена. Зато, увидом у различита схватања глобализације, културне хомогенизације, културне емаципације и посебности култура, из света теорија и метафора ваља се поново вратити живим културама које функционишу по само њима знаним принципима. Поставља се, наиме, питање, да ли сцена са кинеске пијаци, с почетка текста, може опстати, бити недодирнута упркос глобалним културним трендовима. Могу ли Кинези и даље јести с помоћу штапића, а Грци плесати у ритму сиртакија? Да ли се Италијани морају одрећи неодољвог укуса жабљих батака и ко ће забранити Србима да пију ракију „шљивовицу” справљену у сопственим казанима? Питањима нема краја. У сврху сагледавања могућности опстанка културних разноликости и посебности у глобалном свету,

размотримо на примеру сликарства принцип „све-важности духа” из јапанске културне баштине.

„’Једно-угаони’ стил и штедљивост потеза четкице помажу да се произведе осећај издвојености од конвенционалних правила. Тамо где бисте обично очекивали линију или масу или неки уравнотежујући елемент, њега нема, а ипак управо то је оно што у вама буди неочекивани осећај задовољства. Упркос недостацима или манама које су нема сумње очигледне, ви их не осећате као такве. И заиста, сама ова несавршеност постаје облик савршенства. Очито, лепота обавезно не подразумева савршенство облика. То је један од омиљених трикова јапанских уметника – отеловити лепоту у облику несавршеног или чак ружног” (Сузуки 2005: 31).

Овај естетски принцип није ни светски ни европски, већ аутентично јапански и у дубоком је складу с духом зен будизма. С друге стране, иако толико особен и разнолик од принципа уметничког стваралаштва других (западних) култура, он је прихватљив и инспиративан у свакој култури и свакој врсти уметности³. Јапанску уметност и културу у целини карактерише, како би рекао велики учитељ зена Даисец Т. Сузуки, жудња за примитивном једноставношћу. Живот је, по овом схватању, довољно једноставан, али када га преиспитује аналитички западњачки ум, он представља беспримерну збрку. У карактеру источњачких народа постоји намера да се живот схвати изнутра, а не споља. Чини се да је уметност еманација тако схваћеног живота, а најбољи доказ за то су *сумије* сликарство и *хаику* поезија. У овим естетским формама препознају се неравнотежа, „једно-угаоност”, сиромаштво, поједностављивање и усамљеност. Асиметрија је непобитна карактеристика јапанске уметности, што се најбоље може видети у архитектури, али и у неинтелектуалном дискурсу коме није блиска равнотежа. Све произилази из централне перцепције зен истине, која гласи „Једно у Мноштву и Мноштво у Једном” (Сузуки 2005: 33). Једном речју, оријенталан ум је интуитиван, док је западњачки ум логичан и дискурзиван.

Традиција тихог и дугог породичног посматрања цветања трешања у Јапану стара је хиљаду година. Трешња је јапански национални цвет и симбол среће. Али за разлику од нас западњака, Јапанци не придају значај плоду трешње, већ само њеном цвету. Овај поступак нама може бити неразумљив, чак смешан, али он (уз све остало) говори о томе да оно национално, локално и особено у култури може опстати

³ Естетика ружног стекла је легитимитет и на просторима западноевропског промишљања уметничког феномена: *литературе ноуре*, Бодлер (Baudelaire), Кафка, Сартр (Sartre), Пикасо (Picasso), атонална музика (Божиловић 2004: 145-146).

иако је та култура отворена за различите утицаје са Запада. Јапански студенти не устручавају се да студирају на Харварду или Оксфорду, да возе немачке аутомобиле и да прихватају многе техничке изуме из Европе. То их, међутим, не спречава да задрже свој специфичан однос према уметности или према породичној традицији. Наравно, постоје и обратне ситуације, када културе Запада упијају оријенталне утицаје. Можда су најупечатљивији пример *Битлси* (The Beatles), који су на изванредан начин сублимирали поруке и вредности западне културе и њених хибридних форми насталих асимилацијом култура Истока. Тиме су створили аутентичну музику, која надахнуто сажима класичну музику (прво коришћење гудача у поп музици) и етно музику (прво коришћење индијских народних инструмената – ситара и табле у поп музици, као и увођење медитације у популарну културу) (Јанковић 2009: 39).

Преоптимистично би било рећи да у условима глобализације не бива уздрмано место националних култура и националних идентитета. Међутим, национални идентитет по себи није нешто што је дубоко укорено и непроменљиво, те браниоци разлика треба да буду свесни тога. Глобализација доводи до сусрета и прожимања култура, а то прожимање није једносмерно и заснива се на процесу узимања и давања. Зато се прича о националним разликама, на једној страни, и глобалној хомогенизацији, на другој, заснива на прилично упрошћеном схватању националног идентитета. Култура света и националне културе нису несродни супарници, већ нешто што је заједно еволуирало. Рецепт успешне симбиозе универзално-светског и партикуларно-локалног најочитији је на примеру феномена *world music*, односно музике света. Боље рећи, у *world music* има довољно места за многе и различите етничке музичке правце. Под тим појмом подразумева се коегзистенција посебних и различитих музичких праваца. Неки од данас популарних националних музичких облика резултат су мешања различитих култура – размене искустава и културне посебности народа и етничких заједница. По налазима етномузиколога, та појава запажена је још у 18. и 19. веку. Међутим, *world music* у данашњем смислу речи датира од осамдесетих година прошлога века и представља синоним за народну музику различитих етничких групација. Суштински утицај на развој ове врсте музике омогућен је невероватним порастом снимљене популарне музике изван развијеног света и доласком нових технологија, као што су касете, караоке, дигитално семпловање и мини радио-станице. Од великог значаја такође су били: приближавање и сабијање света интензивирањем глобалних медијских мрежа, олакшање транспорта, националне

заједнице у дијаспори, глобализација капитала која је повећала међународни промет „world popular music” и њену доступност Западу. Увођење инструмената синтетизованог звука значајно је променило естетику популарне музике и довело до праваца-музичких коктела, какви су „рок-фолк”, „денс-фолк” или „техно-фолк”.

Социолошки гледано, „world music” (алиас: „world beat”, „world fusion”, „global fusion”, „ethnic fusion”) темељи се на идеологији глобализма и универзализма. Путем ове музике мали народи покушавају да афирмишу сопствену културу и музичку традицију. С друге стране, културна индустрија у тежњи за профитом трага за музичким освежењима у тзв. примитивним и мање развијеним друштвима. Та индустрија, која је у првим деценијама 20. века била спроводилац америчке хегемоније, сада помаже да западно тржиште буде преплављено националном музиком оних над којима је вршена хегемонија. Дешавају се, дакле, повратни културно хегемони процеси од стране малих народа према развијеном Западу (Милојевић 2004: 78).

Ако је „култура света” исувише општи појам, универзалан, апстрактан и емпиријски још неукорењен, онда нам је појам Европске уније као наднационалне заједнице, као посебнији, јаснији и много ближи. Данас се европска цивилизација суочава са нестајањем аутохтоних облика диверзитета који су до скоро одолевали бурним цивилизацијским изазовима у ширем окружењу. Наиме, читава модерна постиндустријска цивилизација често је непријатељски расположена према свакој врсти посебности и бројним облицима испољавања разноликости. Свесна тога, Европска унија настоји да начело културне разноликости (диверзитета) афирмише као средишњи аксиом своје културне политике (Стојковић 2002: 74). Богатство различитости у европском контексту чини да се и проблем страног поставља на нов и другачији начин. С порастом интензитета комуникација у савремености све је мање међусобно издвојених друштава, а све је израженије настајање мултикултурних друштава у којима припадници различитих социјалних колектива живе не само једни поред других, већ све више једни са другима. Зато та друштва стварају основе за настанак плуралних идентитета. Поред мултикултуралности, европски културни простор носи обележје интеркултуралности. Интеркултурализам почива на претпоставкама узајамности и равноправне размене међу свим културама у контакту и карактерише га динамичност и прожимање култура (Стојковић 2008: 141).

Јединство разноликости као принцип⁴ лакше је успоставити него спровести у пракси. Другим речима, културна политика има своје принципе и програме. Али и култура као таква има иманентне, у себи засноване законе саморазвитка, који увек изналазе снагу да се изборе са тешкоћама које долазе из „спољњег” света. Напросто, култура постоји захваљујући разноликостима. А разноликости се некада привлаче, а некад одбијају.

Примитивно и цивилизовано (Замена улога)

Није наодмет још једном поновити: култура се храни разноликостима. Ниједна култура, па чак ни она позната као „традиционална”, није затворена у свој забран нити је некаквим демаркационим линијама издвојена од других култура. Свака култура је саздана на начин да може да даје, али и да прима друге културне елементе, и да „подноси” стране културне утицаје. У дефиницију културе неизоставно улазе појмови као што су прожимање, дијалог, размена, интеракција. Тачније, свака култура састављена је од сусрета са другим културама, само што су се неки од тих додира успоставили под принудом, били наметнути мачем, док су се други појавили на мирољубив начин (Тодоров 2010: 77).

Да би се разлике између култура схватиле на конструктиван начин (практично, а не само академски) најпре све културне чистунце треба уверити у факат да не постоје чисте културе. Све културе су мешовите, „хибридне” или „укрштене”. Антрополози су давно установили да свака култура у себи носи око 95 одсто страних елемената. Примера за то има сијасет, али послужићемо се оним који наводи Цветан Тодоров. Две културе, шпанска и астечка, уопште нису знале једна за другу све докле није дошло до њиховог сусрета у Америци у 16. веку, након што су шпански војници освојили Мексико. Оне су се посве разликовале по језику, религији, колективном памћењу, обичајима. Обе културе су током сусрета доживеле промене, али ниједна од њих није ишчезла. Убрзо ће активну улогу преузети појединци који, потекли из једне од тих култура, успевају да изнутра упознају другу и преузму улогу посредника.

⁴ Повеља фундаменталних права Европске уније каже да „Унија доприноси очувању и развоју заједничких вредности уз поштовање различитости култура и традиција народа Европе, као и националних идентитета држава чланица и организовања њихових званичних власти на националном, регионалном и локалном нивоу” (Fossum 2003).

„Такви су Шпанци који су допали шака Индијанцима и на крају усвојили многобројне црте њиховог начина живота; такви су Индијанци који су, кад се освајање једном окончало, научили шпански, транскрибовали свој матерњи језик уз помоћ латинског алфабета и оставили писана дела која подједнако припадају обема културама” (Тодоров 2010: 87).

Током културних додир долази до промена које богате и освежавају сваку културу. Без промена, унутрашњих, али и оних насталих додирима извана, свака култура би се попут биљке сасушила и нестала. Наравно, као и у овом случају, промене настале у процесу акултурације јесу резултат културне селекције, односно самоизбора, транскрипције и реинтерпретације. То значи да су и култура-давалац и култура-прималац активне током додир. До акултурационих промена може доћи и онда када културе у духовном смислу нису нарочито блиске. Осим тога, промене се могу дешавати и „на даљину”. Све то упркос значајним разликама које су до тада постојале (а можда баш и захваљујући њима). Ево примера:

До пре неких само пар или нешто више деценија, ми са ових европских и балканских простора чудили смо се неким народима Африке који су бојили своја лица и „украшавали” их разним прстеновима и другим ђинђувама којима су бушили своје науснице или ноздрве – све у жељи да изгледају онако како они сматрају да је лепо. Разлог томе прилично је прост и баналан: у такозваним примитивним заједницама у којима нису постојали облици модерног стандарда (новац, луксузни аутомобили, туристичка путовања), припадници оба пола довијали су се на разне начине да привуку пажњу оног другог – тетовирањем, мазањем бојама и блатом у виду шара, кићењем перјем егзотичних птица. Многи од нас гнушали су се те „лепоте”, неретко осуђивали те људе и сматрали их дивљацима. Од почетка 21. века (па и нешто раније), међутим, та (пот)култура украшавања доброно је ушетала и у наше европске просторе. Истина је да за те тетоваже и пробадања своје коже ми користимо урбане и софистициране називе као што су *tattoo* и *piercing*, али *this is it* – тетовирање или пробадање делова лица и тела малим модним детаљима, то јест украсима. Разлог је исти као код оних „црња” којима смо се некад смејали или их омаловажавали – изгледати лепо и различито. Ту је, заправо, реч о бушењу тела, које се (бушење) сматра видом уметности тела (*body art*) – бушењу коже у сврху уграђивања украсних предмета. Тело се у уметности перформанса схвата као уметнички медијум или уметнички објекат. Међутим, пирсинг је у ширим оквирима постао мода, а онда и помодарство западне културе. Са приближно истим циљем као и код „примитиваца” примењиван је тако што су метални предмети у виду шипки, прстенова и других облика убацивани у избушену кожу обрва, ушију, усана, језика, брадавица на грудима, пупака и полних органа.

Генерално, за примитивна друштва важи да су лишена иницијативе појединаца, да су неинвентивна, нефлексибилна, да се налазе у трајном културном застоју и да су препуна предрасуда. Пошто и нека савремена друштва поседују ове одлике, онда произилази да се појам примитивног не мора односити на прошлост без остатка. Присуство примитивног менталитета (или мишљења и расуђивања на застарео и превазиђен начин) није реткост када су у питању савремене културе. Наравно, оно је у неким културама очигледније, али ниједна није имуна на вирус примитивизма. Примитивизам озбиљно прети да угрози данашњу културу Срба, нарочито у погледу модернизације и демократизације те културе и њених евроатлантских интеграција. Разуме се да Србија није никакав клицоноша културног примитивизма, није усамљена нити ексклузивна у том смислу, нарочито ако се има у виду подручје Западног Балкана (Божиловић 2010: 86). Ако су нам Африканци изгледали примитивно због њиховог необичног начина самоукрашавања, онда смо и ми, љубитељи пирсинга, ништа мање до савремени примитивци.

Култура је попут воде – она увек изнађе путеве и места где ће се ширити и имплементирати. Разлике култура чине да се оне повежу међу собом много више него што је то у стању и најгениознији политички пројекат. Такав је и овај случај са дифузијом културе татуа и пирсинга. Када на промене није имуна култура традиционалних друштава, онда је нормално очекивати да модерне културе буду још отвореније за разлике и свакојаке утицаје. Најбољи пример за то је настанак музичког рокенрола, који представља спој црначког блуза и „белог” кантри звука. Музичка синергија довела је до ширих промена на плану културе и, коначно, до настанка једне сасвим нове социјалне и духовне творевине: рок културе (Божиловић 2004: 163).

Сада се ваља посветити начинима путем којих се перципирају и приказују разлике које постоје између различитих култура, али и оне разлике које се догађају и другачије тумаче унутар једне културе. Наиме, негативан однос према разликама не мора да буде уперен само према другим државама и нацијама. Тај однос је у великој мери метафизички конструисан иако у суштини потреса социјално ткиво. Мржња према другости код другог не разликује се од мржње према другости која представља део истог националног корпуса.

Нетрпељиво и толерантно (Некад негде, сада и овде)

Гледано са аспекта социјалне групе (нације, класе, расе) односи према другоме, различитоме или страноме испољавају се у два основна вида: као затварање у себе и отвореност према другима. Намерну затвореност у средину из које потичемо Тодоров сматра показатељем варварства, док признавање плуралитета група, друштава и људских култура – постављање других равноправно са собом, он сматра делом цивилизације. Ове појмове Тодоров не меша са ксенофилијом, или систематском преференцијом за странце, ни с било каквим култом различитости. Ту се, напросто, ради о мањој или већој способности признавања „наше заједничке људскости” (Тодоров 2010: 41). Разноликост култура, једноставно, постоји. Међутим, у људском свету се све објективне ствари и ситуације тумаче и процењују тако што се провлаче кроз призму колективног субјекта. Тако је и са разноликошћу. Неко је прихвата без зазора, него је у старту одбија. Једнима је привлачна и симпатична, док је се други гнушају и спремни су да је оспоре не лишавајући се ни бруталних начина. Дакле, однос према разноликости, и онда када је личан, индивидуално конструисан, јесте друштвено посредован.

Корени нагонске аверзије према туђим типовима нису од јуче. Било их је одувек, али су карактеристични случајеви забележени у 15. и 16. веку, када су европски путописци, трговци и мисионари новооткривене народе Африке и Америке приказивали као људе ниже врсте, зле и са животињским инстинктима. У квазинаучним теоријама, људи неевропских култура третирали су као „варвари” и „нехришћани”, што ће рећи – дивљаци, људи без разума, монструми и људоджери. Из позиције културног егоизма, национализма и расне надмености лако се долази до строгог раздвајања између „онога што је моје” и „онога што је твоје”, између људи из групе и људи изван групе. У описаним случајевима ради се о нагонима. Они се у психоаналитичким теоријама доводе у везу са групним животом људи и у одређеним социјалним околностима могу добити регресивне и примитивне облике. Та врста нагона испољава се као нетрпељивост према појединцима изван групе и као пројекција агресије на другог. При том долази до стварања друштвених предрасуда и стереотипа, који обликују понашање без свесног расуђивања и самоконтроле. Ствара се оштра поларизација између „нас” – европејаца, разумних и цивилизованих и „њих” – обојених, глупих и примитивних (Божиловић 2010: 80-81).

Историјски гледано, различитост култура људима је ретко изгледала као нешто природно. На одбијање признавања чињенице културне различитости у великој мери утицала је западна цивилизација. Различитост најчешће изазива етноцентричну реакцију, а она се испољава кроз сумњу, подсмех, презир и ужасавање, и креће се до морбидних и агресивних радњи. *Етноцентризам* је основни чинилац који спречава разумевање другачијих и почива на уверењу да је властита култура изнад свих осталих. Он представља специфичан облик универзалистичког уверења које се испољава у неоправданом настојању да се вредности својствене друштву којем припадамо издигну на ниво универзалних вредности. Етноцентризам има два лица: претензију да представља опште, с једне стране, и садржину посебног (најчешће националног), с друге (Тодоров 1994: 19-20). Етноцентризам је, иначе, један дериват *социоцентризма*, кога карактерише везаност за групу (друштво, колектив) и осећање зависности од ње, у екстремном виду поистовећивање читавог друштва са једном једином друштвеном групом.

Мултиетничке заједнице се често налазе у ситуацији стварања одбојности према другим народима, што се у теорији назива *етничком дистанцом*. Ова се, пак, јавља у вези „очувања” етничког идентитета групе. Из тог „врзиног кола” израња низ опасности јер супериорност етничког „ми”, са којим се појединци идентификују, нужно производи инфериорност „другог”, од кога се треба дистанцирати. Етничка дистанца која постоји у вишенационалним државама, каква је Србија, представља реалну основу на којој израста политичка манипулација националистичких елита. Политичка манипулација на основу етничке дистанце могућа је по разним основима: у односу на регион и занимање, на политичко опредељење, а нарочито у односу на националну припадност. Степен дистанце мења се сходно политичкој ситуацији, тј. степену присуства етнонационалистичке матрице у политици. Ситуација се понавља и у случају ксенофобије према странцима, која представља успешно оруђе политике базиране на националистичкој манипулацији (Секел 2000: 15).

Преферирањем националног у сопственом етничком бићу, етнички идентитет се претвара у примитивни *етнонационализам*, који, постајући моћно оружје политичара, врши политизацију етничке свести и постаје основа једне идеологије (Jenkins 1997: 215). Такву идеологију карактеришу традицијски конзервативизам, самољубивост, национална искључивост, ексклузивност и острашћеност, снажна ксенофобична осећања, охолост, егоизам и провинцијализам. Разматрајући појаву ксенофобије у Срба између два светска рата, Рудолф Арчибалд Рајс (Reiss)

је најпре проналази у „владајућој класи” код које она није последица претераног родољубља и национализма, већ „накарадне зависти”. Он сматра да се ксенофобија може опростити онда кад проистиче из страха за добро отаџбине. Али она је у српској традицији најчешће била плод „еџоистичне зависти” и зато је „мрска и малоумна” (Рајс 2006: 45).

Ако појам етноцентризма схватамо као специфичан поглед на културу, чији су критеријуми доброга и, уопште, свега позитивнога изведени из вредности властите групе, онда се проширењем тога појма на европску културу и цивилизацију у целини долази до термина *евроцентризам*. У искривљеном самовеличању Европа је виђена као једини извор значења, као светски центар гравитације, као онтолошка реалност. Мапирана у средиште света, она је добила знатно веће димензије од стварних, за разлику од Африке, која је на рачун те перспективе драстично смањена. Из евроцентричне визије свет се дели на „Запад и остатак”, а из ове вредносне перспективе нормализују се хијерархијски односи моћи, колонијализам и империјализам као повесно нужне праксе (Месић 2006: 277-278). У том контексту, и европска слика Оријента разликује се од америчке слике. За разлику од Американаца, који Оријент повезују са Далеким Истоком (пре свега са Кином и Јапаном), код Француза и Британаца (мање код Немаца, Руса, Шпанаца, Португалаца, Италијана) постоји дуга традиција онога што Саид назива *оријентализмом*, разумевањем Оријента заснованом на западноевропском искуству. У европској „слици” Оријент није само сусед Европе – он је и место највећих и најбогатијих европских колонија, извор њених цивилизација и језика, њен супарник у култури и једна од њених најдубљих и најчешћих слика о Другоме (Саид 2000: 9-10). У сваком случају, бити Европљанин или Американац у односу према Оријенту нипошто није неутрална чињеница.

Дакле, евроцентрични синдром препознатљив је по пракси фаворизовања западноевропских културних вредности и потискивању у други план осталих култура, пре свега азијских и арапских. На тај начин се друге културе фактички бришу из светског културног наслеђа или се миноризује њихов значај. Европа се симболички позиционира као центар света, а њено културно наслеђе маркира се као јединствено и супериорно. Све ово под изговором да су целокупно културно наслеђе и пракса модерни и динамични, а да су источњачке културе у целости традиционалне и статичне. Стереотипи о изузетности европске културе делимично се разбијају насељавањем неевропског становништва на просторе западне Европе, од којих неки припадници других култура теже за асимилацијом са локалним становништвом, док неки формирају

етноцентричне заједнице унутар постојеће доминантне културе, исказујући снажан национални и културни идентитет. Иако је слоган Европске уније садржан у синтагми „богатство у јединству различитости”, он је базиран на етноцентричним принципима. А познато је да ниједан етноцентризам не иде у сусрет разликама.

Разумевање културних посебности је проблем који се тиче културних образаца. Рут Бенедикт (Benedict) у студији *Patterns of Culture* из 1934. критички пише о наметању образаца западне цивилизације највећем делу земљине кугле. Она истиче да су понекад чак и веома примитивни народи далеко свеснији улоге културних особености од нас који себи тепамо да смо цивилизовани. Такозваним примитивнима потпуно је јасно да се људски живот може уредити на више различитих начина. Искуства белог човека по том питању су скромнија. Он познаје само сопствени начин живота и без много тешкоћа прихвата истоветност људске природе и сопствених културних мерила (Бенедикт 1976: 33). Бенедиктова ову ситуацију тумачи тако што је култура у којој живе примитивци њима пружила више могућности за разврставање, упоређивање и закључивање, које такозвани човек цивилизације није поседовао зато што је мање присно доживео различите културе. Испада да су „примитивци” у том погледу далеко флексибилнији и да су њихови ставови поводом културних разлика рафиниранији од људи на вишем ступњу цивилизације.

Насупрот свим центризмима, па и онима са префиксом *социо*, *етно* или *евро*, постоје и схватања базирана на тези да се треба уздржати од суда о обичајима других народа како би се њихове културе схватиле на начин који их не компромитује и баца у други план. Стварање етноцентричних судова најбоље се избегава прихватањем *културног релативизма* који налаже разматрање сваке културе у њеним властитим оквирима и према њеним властитим стандардима. Најмање пристрасна оцена успешности неке културе укључује критеријуме који показују колико ефикасно та култура осигурава опстанак друштва а да то њени припадници сматрају прихватљивим. С обзиром на то да је свако друштво састављено од група са различитим интересима, истраживачи морају питати чијим потребама и чијем опстанку најбоље служи дотична култура. Тек преиспитивањем свеукупне ситуације може се постићи разумна и објективна оцена о томе функционише ли култура на начин који се може сматрати задовољавајућим у границама очекивања (Хавиланд 2004: 52).

Уз опаску да је идеја о утемељењу друштва, културе и научне мисли неоправдано почивала на хеленистичким идејама, и по питању кул-

турног релативизма принуђени смо обратити се поново славном Грку Херодоту. Херодотова мисао је, за разлику од његових сународњака тога времена (5. век пре н. е.), понајмање хеленоцентрична. Веома важна је његова *релативистичка* перспектива, која се огледа у ставу да треба поштовати различите системе веровања и различите културе. Занимљиво да је то поштовање за друге и другачије Херодот научио од Персијанаца и оно се није уклапало у етноцентрично разумевање света у коме су живели (Бошковић 2010: 24-25). Етноцентрична и расистички обојена схватања, уз ретке изузетке, протежу се и кроз низ наредних векова, да би се тек од средине двадесетог века, паралелно са процесима деколонизације великог броја држава Африке и Азије, успостављале озбиљније научне теорије које афирмишу пројекат признавања културних разлика.

Релативистичко становиште које је настало као реакција на етноцентризам, еволуционизам и расизам подразумева што боље упознавање других култура и руководи се начелом: оно што је прикладно за неку људску групу није нужно прикладно и за другу (Фабијети и др. 2002: 21). Дакле, нема виших и нижих култура, не постоје боље и лошије културе, примитивне и цивилизоване – свака култура обликована је на начин који је кореспондентан околностима у којима се затекао (историјским, социјалним, економским, политичким, верским, едукативним, етичким, естетским). Не постоји еталон у смислу некакве етаблиране вредности према којој ће се процењивати вредности сваке поједине културе. Културе се не стављају у Прокрустовску постељу која ће им прописивати како треба да изгледају и какве треба да буду. Културно релативистичко становиште заступали су многи антрополози, међу којима Франц Боас, Мелвил Херсковиц (Herskovits), Рут Бенедикт (Benedict), Маргарет Мид (Mead), Едвард Вестермарк (Westermarck), Грем Самнер (Sumner). Њихов аргумент састојао се у томе да свака заједница поседује свој скуп вредности и да друштвене норме једне заједнице не могу бити супериорније од оних друге заједнице. Реч је само о различитим начинима регулисања друштвених односа унутар одређене културе. Уз благу опаску да се разлике не смеју занемаривати јер је приврженост вредностима сопственог културног обрасца у извесном смислу пожељна, макар као претња културној хомогенизацији и унификацији (Божиловић 2010: 83). Наиме, културни релативизам може отићи у другу крајност, препознатљиву по негацији културних универзалија, универзалних вредности и принципа. Из упрошћеног и буквално схваћеног права на разликовање може се доћи до ксенофобије, онемогућавања осуде колонијализма и експлоатације, што би било ново врћење у кругу. Због

тога су током 20-ог века подвргаване критици филозофско-етичке и политичке импликације културног релативизма.

Поларизација становишта према другом и другачијем присутна је и у оквиру исте културе. У том смислу културни релативизам, који је заснован на концепту *културног диверзитета* (разноликости), представља тумачење које се односи на прихватање разлика унутар једне културе. Пажњу треба скренути са целине културе ка њеним поткултурним деловима, који, сваки за себе, јесте релативно самосталан и особен. На тај начин би се учиниле видљивим и спречиле дискриминације типа оних према националној припадности и социјалном статусу, физичкој способности и здравственом стању – према старијим људима, инвалидима, женама, родним разликама, родном идентитету и сексуалној оријентацији.

Дискриминација различитог постојала је у свим историјским епохама и у свим културама. Наравно, у неким културама више, у неким мање, у једнима према једној популацији, у другима према некој другој. Генерално, модерна друштва су далеко толерантнија, док у предмодерним и традиционалним друштвима, каква је и Србија, дискриминација је израженија. Нетолеранција и нетрпељивост у Србији и на Балкану, према актуелним истраживањима, нарочито је снажна и отворена према Ромима, малим верским заједницама (баптисти, Јеховини сведоци, адвентисти) и ЛГБТ популацији. И док социјална дистанца према Ромима у региону Балкана, посебно у Србији, Бугарској и Македонији, с времена на време има своје јаче или блаже манифестације (Тодоровић 2007), то са хомофобијом и трансвестизмом није случај. Тако ЛГБТ популација у Србији и шире, на читавом простору Балкана, спада у најугроженије друштвене групе⁵. До краја осамдесетих међу грађанским слојевима преовладало је мишљење да бити хомосексуалац није нормално, али се однос према њима толерисао. Крај осамдесетих у Србији већ је почео да бива обојен хомофобијом са елементима насиља. Насиље не јењава и пропорционално је степену видљивости: што се о ЛГБТ људима више прича, то су отпори против њих већи. Апсурдно је да данас, када је усвојен Закон о забрани дискриминације (2009) није могуће организовати Параду поноса без државног референдума (Стојановић 2011).

⁵ У контексту анализе филмова *Вицина* (1992) Срђана Карановића и *Marble Ass* (1994) Желимира Жилника, Кевин Мос (Moss) пише да је у традиционалном свету *Вицине* женски трансвестизам узрокован родном неједнакошћу руралног балканског друштва, док се мушки трансвестизам у балканским заједницама види као девијација и сузбија се мржњом и подсмехом (Мос 2002: 335).

Конструкција сексуалности у Србији заснована је на разлици између хомосексуалних и хетеросексуалних идентитета. Хомосексуалци су овде схваћени као групација изван мејнстрима и према њима се гради негативан и нетолерантан однос који се најчешће дистрибуира из националистичких и црквених кругова. Националистички дискурс је веома подесан за злоупотребу нелагоде према нестандартној сексуалности зарад јачања нетрпељивости према националним и етничким *другима*. Српски националисти често су користили хомофобију у дискредитацији својих непријатеља тврдњама да су они хомосексуалци. Њима је НАТО бомбардовање послужило као разлог за још агресивнију хомофобију. Наиме, непријатељ са Запада био је означен као хомосексуалац, и по асоцијативној логици локални геј људи приказивани су као западни агенти (Мос 2002: 338-340).

Перцепција и приказивање разноликости која се тиче сексуалне оријентације, то јест сексуалног избора, много говори о друштву које представља референтни оквир ове врсте односа. Културна перспектива јесте неопходна, али не треба запасти у „ману културализма” или извођења свих црта појединца из његове културне припадности (Тодоров 2010: 88). У пројекцији дискриминаторске слике о хомосексуалцима учествују сви делови структуре друштва, почевши од државе, њене идеологије, политике и економије, све до њених духовних корелата. У постсоцијалистичким друштвима хомофобичан став најчешће се производи и дистрибуира из црквених кругова. Црква као институција вере у великој мери обликује културни образац, који кроз систем забрана и дозвола одређује пожељно и непожељно сексуално понашање припадника заједнице. Однос према хомосексуалности јесте једно од питања где се католичанство и православље суштински не споре, позивајући се на неке ставове из Библије. Осим бескомпромисних и отворено дискриминаторских ставова цркве, постоје и размишљања типа „Воли грешника, али мрзи грех”, у смислу: гејеви и лезбејке јесу наша браћа и сестре, али њихове сексуалне преференције представљају грех. И поред бројних нијанси поводом приказивања другости у хомосексуалном смислу, Српска православна црква има у основи неблагонаклон став уз изразито јаку, пре свега моралистичку, осуду (Јовановић 2011).

Однос према сексуалности, будући искључив, представља парадигму односа према свакој другој разноликости у савременом српском друштву. Иако Срби воле да се хвале својом „традиционалном гостољубивошћу”, они уистину нису нарочито склони прихватању образаца страних култура. Друго и страно у српској култури доживљавају се као

угрожавање сопствене традиције и властитог идентитета⁶. Странци су по правилу недобродошли, осим у случајевима када се транспарентно позитивно изјашњавају по питањима лепоте, на пример, „српских” предела и девојака, или „неодољивог” укуса наших националних јела. Стога се у једном делу српског медијског и културног простора потхрањују слике о изузетности сопствене културе и негује страх од глобализације. У основи свега стоје националистичка културна политика и национализам. Наиме, сврха националиста састоји се у јачању осећања националне припадности, а она се може постићи пре свега у одмаку, дистанци према другом (Драгићевић Шешић 2010: 116). Негативни ставови о Европи, Америци, НАТО пакту, Хашком трибуналу и свему страном што долази са Запада нарочито су појачани након последњих ратова на територији некадашње СФРЈ и бомбардовања Србије од стране НАТО савезника. Та ситуација ишла је „на руку” традиционалистима чиме је учвршћен националистички дискурс културне политике и праксе. Предмодерна Србија тешко може да схвати постмодерни свет, па и Европску унију. Одатле и стално варирање процената људи са овог простора по питању евроинтеграције земље. Вредности које се преферирају у данашњој Србији прилично су удаљене од европских вредности, па се и однос према Европској унији овде доживљава као однос према нечему што је (још увек) Различито и Страно.

Литература:

1. Benedikt, Rut (1976) *Obrasci kulture*. Beograd: Prosveta.
2. Bošković, Aleksandar (2010) *Kratak uvod u antropologiju*. Beograd: Službeni glasnik.
3. Božilović, Nikola (2004) *Rok kultura*. Niš: Studentski kulturni centar.
4. Božilović, Nikola (2007) *Kultura i identiteti na Balkanu*. Niš: Filozofski fakultet, Centar za sociološka istraživanja.
5. Božilović, Nikola (2010) Kontekst kulture: Kritika primitivnog uma. *Filozofija i društvo* 2: 71-97.
6. Dragičević Šešić, Milena (2010) Kulturna politika, nacionalizam i evropske integracije. U *Biti iz/van*. Beograd: Kulturklammer – centar za kulturne interakcije.

⁶ У истраживању које је спроведено од стране Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу (2006-2010), на питање да ли су у Србији култура и традиција угрожене американизацијом, испитаници српске националности позитивно су се изјаснили у проценту од 63,9%. На исто питање позитивно је одговорило 18,4% албанских испитаника, 55,9% бугарских и 33,3% Рома (Божиловић 2007: 156).

7. Fabijeti, Ugo/Maligeti, Roberto/Matera, Vinčenco (2002) *Uvod u antropologiju: od lokalnog do globalnog*. Beograd: Clio.
8. Fossum, John Erik (2003) The European Union in Search of an Identity. In *European Journal of Political Theory* 2(3): 319-340.
9. Gofman, Erving (2009) *Stigma. Zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
10. Haviland, William (2004) *Kulturna antropologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
11. Janković, Aleksandar S. (2009) *Dug i krivudav put. Bitlsi kao kulturni artefakt*. Beograd: Red Box.
12. Jenkins, Richard (1997) *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. London: Sage.
13. Jovanović, Miloš (2011) Moralistička osuda homoseksualnosti u pravoslavlju. *Teme* 3: 705-747.
14. Lečner, Frenk Dž. i Boli, Džon (2006) *Kultura sveta. Začeci i ishodi*. Beograd: Clio.
15. Lévi-Strauss, Claude (1988) *Strukturalna antropologija 2*. Zagreb: Školska knjiga.
16. Mesić, Milan (2006) *Multikulturalizam. Društveni i teorijski izazovi*. Zagreb: Školska knjiga.
17. Milojević, Jasmina (2004) *World Music – Muzika Sveta*. Jagodina: World Music Asocijacija.
18. Mos, Kevin (2002) Jugoslovenski transeksualni heroji: „Virdžina” i „Marble Ass”. *Reč* 67/13: 327-346.
19. Park, Robert Ezra (1969) Kulturni konflikt i marginalni čovek. U *Teorije o društvu* (tom II). Beograd: Vuk Karadžić.
20. Rajs, Rudolf Arčibald (2006) *Čujte, Srbi!* Beograd: Beogradska knjiga, Partenon.
21. Said, Edvard (2000) *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
22. Sekelj, Laslo (2000) Etnička distanca, ksenofobija i etnonacionalistička manipulacija. *Sociologija* 1: 1-25.
23. Soza Santos, Boaventura de (2002) Procesi globalizacije. *Reč* 68/14: 5-65.
24. Stojanović, Boban (2011) Biti gej u Srbiji. *Status magazin* 104: 30-40.
25. Stojković, Branimir (2002) *Identitet i komunikacija*. Beograd: Fakultet političkih nauka u Beogradu i Čigoja štampa.
26. Stojković, Branimir (2008) *Evropski kulturni identitet*. Beograd: Službeni glasnik.
27. Suzuki, Daisec T. (2005) *Zen i japanska kultura*. Beograd: Geopoetika.
28. Todorov, Cvetan (1994) *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
29. Todorov, Cvetan (2010) *Strah od varvara. S one strane sudara civilizacija*. Loznica: Karpos.
30. Todorović, Dragan (2007) *Društvena udaljenost od Roma*. Niš, Novi Sad: Filozofski fakultet, Stylos.
31. Valdenfels, Bernhard (2005) *Topografija stranog. Studije o fenomenologiji stranog I*. Novi Sad: Stylos.

32. Weber, Max (1946) *The Social Psychology of the World Religions*. In *From Max Weber*, H. H. Gerth and C. Wright Mills (eds.). New York: Oxford University Press, pp. 267-301.
33. Zimel, Georg (2008) *Stranac*. U *Georg Zimel 1858-2008* (ur. Dušan Marinković). Novi Sad: Mediterran Publishing.

Culture and Presenting Diversity

Summary: This paper analyzes the relationships being established from the cultural position of individuals and social groups toward diversity and otherness. The author focuses attention on the relations of diverse and foreign, universal and relative, primitive and civilized, intolerant and tolerant. The contrast between one's own and foreign is shown in such a manner so as to present one's own as accessible and inherent, while foreign appears as inaccessible and non-inherent. In this context, the attention is directed toward the discrimination of foreigners and stigmatization of certain social groups on the basis of their cultural diversity.

Within the relations of universal and relative, the paper discusses the globalized world („culture of the world”), posing the question whether it is possible to avoid the cultural uniformity of the planetary universe or not. Specific cultural projects are considered, such as the musical phenomenon of „world music”. The author questions the possibility of survival of special (local, national) cultures in the process of cultural globalization. Analyzing the notions of „primitive” and „civilized”, he emphasizes their relativity and conditionality of values. Furthermore, the paper identifies „primitive” behaviors of the so-called civilized world.

Intolerance and tolerance toward foreign cultures are in this paper observed through two opposite forms of relationships: ethnocentrism and cultural relativism. Here, the author also critically discusses Eurocentrism, which maps Europe as the center of the world. Finally, he reflects upon the social distance and intolerance toward Roma, small religious communities, and LGBT population in Serbia, as well as the influence of all of this on the processes of European integration of the Serbian society.

Key words: culture, globalization, diversity, uniformity, us, others, primitive, civilized, ethnocentrism, tolerance

АЛЕКСАНДАР ГАЈИЋ *

Институт за европске студије
Београд

УДК 791:221.8:82-311.9;791.4

Монографска студија
Примљен: 25.02.2012
Одобен: 18.04.2012

„МЕТРОПОЛИС” И КОНЗЕРВАТИВНА РЕВОЛУЦИЈА **

Сажетак: Културни живот током турбулентног постојања Вајмарске републике био је веома богат и плодотворан са својим покушајима уобличавања одговора на период велике депресије у међуратној епохи. На свим стваралачким пољима одиграла се права експозија врхунских прегнућа, међусобно подељених и супротстављених око тога како превазићи „кризу модерности” што се огледала у ондашњој „пропасти либерализма”. Међу нијма посебно је контроверзна група „конзервативних револуционара” са идејама о „трећем путу” (између анлосаксонског либерализма и совјетског комунизма) као „једна специфична творевина, настала као меланж различитих елемената и наслеђа који су се сабрали у одређеном тренутку и контексту, више као вид протеста, уметничке и научне експресије са политичким амбицијама.” (Ђурковић). Рад, посматрајући садржај, његове директне и индиректне поруке те рецепцију филма и његово дискурзивно читање, посматра „Метрополис”, класични филм који је родоначелник научно-фантастичног жанра, редитеља Фрица Ланга у контексту креативног одговора на светску кризу што је био близак идејама ондашњих конзервативних револуционара. Посматрајући односе значења и значаја Ланговог филмског ремек дела, расчлањујући и тумачећи његове културне референце у распону од друштвене критике, преко технологије до есхатологије, аутор указује на актуелност неких од конзервативно - револуционарних поука које филм пропагира у контексту савремене, нове светске економске кризе на почетку 21. века.

* romero@eunet.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179014 кога финансира Министарство за науку и просвету Републике Србије

Кључне речи: филм, научна фантастика, светска криза, Метрополис, друштвена критика, конзервативна револуција, техника, радник, есхатологија

Запажања како уређена, пристојна швајцарска демократија није дала човечанству ништа више од чоколада и сатова са кукавицама а апенинско полуострво „макијавелистичких деспота и кондотијера“ XV-XVI века целу ренесансу културу, добро се уклапа у тојнбијевско поимање развоја културе као „одговора“ на „изазове“: „одговора“ чији највиши домети често превазилазе кризне околности, односно непосредне узроке који их „призивају“.

У преходном, двадесетом веку најбољу потврду у прилог овоме даје краткотрајни културни живот Вајмарске републике. Израсла из пораза у светском рововском сатирању, спутана „версајским системом“ а заливана „кризом модерности“ са ескалацијом у економској Великој депресији (1929-1933), са чијим је завршетком пропао и покушај да „поствилхеминска“ Немачка прерасте у западну парламентарну демократију – „културу Вајмара“ (Греј, 1998) кресе бурни, међусобно крајње различити (често и супротстављени), а сви одреда високо квалитативни покушаји у најширем пољу људског стваралаштва да се одговори на ондашње „изазове“ времена. Делом као наставак, зрела и истовремено „интензивирана“ фаза предратног стваралаштва (експресионизам, поезија и роман, „континенталне“ друштвене науке, теоријска физика), а делом као потпуно нови „излив креативности“ - период „вајмарских одговора“ на међуратну кризу кресе највиши домети на свим пољима које ће, потом, бити „рабљени“ не само у трећерајховском „мрачном експерименту“ - већ и (што се, као једна од „највећих тајни“ послератног света, систематски крије и прећуткује) током наредних педесет година за нови, последњи „узлет Запада“. У природним наукама – то су Хајзенберг са његовим „принципом неизвесности“ и Борн са основима квантне механике. У архитектури - то је Баухаус; у математици - Курт Гodel са „теоремом некомплетности“; у сликарству Пол Кле, а у модерном плесу Рудолф фон Лабан и Мери Вигман. У роману - то је Томас Ман; у позоришту – Хуго фон Хофманштал, Бертолд Брехт и Макс Рајнхарт; у поезији - Георге и Рилке, у културној критици - Карл Краус и Валтер Бењамин.

У друштвеној теорији и филозофији одиграла се права експозиција врхунских мисаоних прегнућа, међусобно подељених и супротстављених око тога како превазићи „кризу модерности“ што се огледала у „пропасти либерализма“ - на оне који су заговарали тоталитарна социјалистичка решења, па преко разноврсних конзервативних и конзерватив-

но-револуционарних, све до „fokish” тоталитарних алтернатива. Тих година се, паралелно, развијају Хусерлова феноменолошка школа и франкфуртска школа критичке теорије као „(нео)марксизма на вишем нивоу” коју предводе Адорно и Хоркхајмер. Веберов наследник на трону континенталне социологије постаје Вернер Зомбарт, док се Лудвиг Клагес профилише као водећи мислилац „Lebenphilosophie”. Хајдегер пише „Битво и време” (1927), Карл Шмит свој „Појам политичког” (1927) и друге важне расправе, а Мајнеке своју класичну студију о државном разлогу у ревизионистичкој историји (1924). На полеђини Шпенглерове „Пропасти запада” и његовог залагања за „пруски социјализам” као алтернативу „интернационалном социјализму” те његовом суровом, млађем изданку - болшевизму, израсла је цела плејада „конзервативних револуционара” са идејама о „трећем путу” (између англосаксонског либерализма и совјетског комунизма) као „једна специфична творевина, настала као меланж различитих елемената и наслеђа који су се сабрали у одређеном тренутку и контексту, више као вид протеста, уметничке и научне експресије са политичким амбицијама.” (Ђурковић, 2011: 153). Уз правника и политиколога Карла Шмита, плејаду „конзервативних револуционара” сачињавали су писци Ернст Јингер и Ернст фон Саломон, песник и есејиста Готфрид Бен, социолог Ханс Фрејер, теоретичари Едгар Јулиус Јунг, Артур Мелер ван ден Брук, Отмар Шпан те национал-болшевик Ернст Никиш.

На подручју „седме уметности” култура Вајмара (свакако, уз „Кабинет доктора Калгарија” (1920)) нема гласовитијег представника од филма „Метрополис” (1927) Фрица Ланга.

О рецепцији „Метрополиса”

Лангов „Метрополис” данас се сматра „светим гралом” кинематографије 20. века, првим дистопијским филмом и првим „озбиљним”, са признатим уметничким донетима, научно-фантастичним филмом. У време када се појавио, 1927. године, у „стабилнијој фази” иначе турбулентог постојања Вајмарске републике, „Метрополис” је, због тадашњих иновативних специјалних ефеката те астрономског буџета кога је снимање изискивало, више посматран као културни догађај, не само као уметничко дело¹. Називали су га „највећим филмом икада снимљеним”, „филмом титанских пропорција”, „над-филмом”...(Каес 1993: 146-165).

¹ Метрополис је био у оно време најскупљи европски филмски пројект који је коштао тада нечувених 53 милиона рајхсмарка и за кога је било анжовано 35 хиљада статиста, од тога 7,5 хиљада деце.

Данас се овај на овај неми филм гледа као ремек дело, на родоначелника фантастичног жанра. У њему и његовој експресионистичкој атмосфери многи су проналазили инспирације; из њега су потоњи режисери позајмљивали мноштво „мотива“ и даље их развијали у другим фантастичним контекстима: познати су примери Ротвангове вештачке руке у црној рукавици која је претворена у вештачки руку лудог научника др. Стренцлава (Piter Selers) у истоименом Кјубриковом класику, или пак у вештачку руку Лука Скајвокера и Лукасовим „Ратовима звезда“; робот С-ЗПО из истог серијала верна је копија „Жене-Машине“ из „Метрополиса“; дистопијску атмосферу Ланговог филма вешто је употребио Ридли Скот у „Истребљивачу“ (Blade Runner), док су његов град-машина и револуционарни радници буквално опонашани у наставцима трилогије „Матрикс“.

У време када се филм појавио, дочек критике није био нимало ласкав. Након године дана помпезних најаву у медијима и исчекивања у јавности које ни један филм својим квалитетом више није могао задовољити, „Метрополис“ је дочекан на критички нож. „Свега има превише у „Метрополису“ – говорио је критичар „Лајфа“ два месеца по премијери филма – „превише призора, превише људи, превише радње и превише разбацаних идеја“ (Каес, 1993: 147). Рендолф Барет у „Њујорк Тајмсу“ режисеру је замерио „недостатак интересовања за драмску уверљивост“, а чувени писац научно-фантастичних романа Херберт Велс сматрао је „Метрополис“ „смешом готово сваке могуће глупости, клишеа, те отрцаних фраза и блађења механичког прогреса и прогреса уопште, послуженог са богатим преливом сентименталности“ (Каес, 1993: 149). Већина негативне критике била је фокусирана на друштвено-политичку раван ка којој је филм реферисао. У Немачкој, Аксел Егербрехт осудио је „Метрополис“ сматрајући да овај изобличује класне односе зарад ширења поруке о класном помирењу који су директно ишли у прилог ондашњој Штресмановој Немачкој. Овај критички угао постаће константа у левичарским оценама „Метрополиса“ који је присутан и у најоштријим оценама, попут оне Грејове, што га сматрају прецењеном, неукусном екстрагаванцијом. „Метрополис је фантазије без маште, сликовита, рђаво замишљена и у суштини реакционарна прича од које за памћење остаје само неколико добрих сцена масовних покрета и воде која расте. Филм посматра класну борбу као научну фантастику и извлачи некакав закључак који се једино може назвати – смишљена лаж.“ (Греј, 1998: 162). Идеолошке оцене поруке филма у оно време ишле су још даље: Зигфрид Кракауер је крајње тенденциозно указивао како се лајтмотив превазилажења класног сукоба у филму „срце посредује из-

међу мозга и руку” подудара са фашистичким пропагандним коришћењем уметности која по Гебелсовим речима „треба да освоји срца народа и чува их”² (превиђајући да су ове речи изречене седам година касније, у потпуно другом режиму у односу на време када је филм снимљен, као и да су се у пропагандној употребе филма да освоји срца народа још много пре тога окушале и све друге идеологије, а најуспешније међу њима – комунистичка³).

Данас нам је јасно да једнодимензионална, идеологизована посматрања нису адекватна за понирање у значајне домете „Метрополиса”. Дакако, садржина његове приче, још у време премијере филма оцењене као „детинасте” и сентименталне” (Ајснер, Јенсен), заиста је прилично наивна и нимало убедљива. Препуњен симболима у својим експресионистичким замасима - као и старомодним сентиментима – „Метрополис” ипак има бројне, трајне квалитете које ни најзначајнији критичари нису могли оспорити: „Метрополис је био богат подземним садржајима који су, попут „контрабанде” (кријумчарене, забрањене робе), без оспоравања прелазили границе свесног” (Крацауер, 1947: 164).

Подсетимо се ове приче о љубави која тежи да помири класне супротности и сукобе те упозори на наличја индустријског света и урбанизације. Метрополис је утопијски град будућности где су класне поделе доведене до екстрема: са једне стране су робовским, монотоним дигринчењем до очаја доведени радници, са друге малобројна капиталистичка елита – под именом „Мислиоци” – која живи у доколици, у готово „рајским условима” на имањима са баштама украшеним фонтанама и егзотичним птицама. Контрастни јаз између монструозних машинских постројења и сивих радничких квартова са једне те луксуза и гламура са друге стране, спојени су - организацијом и техником - у један безумни свет, у једно урбанизовано друштво, а одржавани дисциплином и дужношћу што све укупно подсећа на принудни радни логор са својим лицем и наличјем. Марија, мирољубива проповедница радничке сиротиње, доводи групу одрпане дечурлије у предивне баште друштвених елита не били их суочила са истином оног другог, одвојеног света. Идеалистички Фредер, син господара Метрополиса, бива двоструко погођен тим иску-

² Према Гебелсовом познатом говору на партијској конференцији у Нирнбергу 1934. године.

³ Овоме у прилог иду донекле и признања самог Ланга који се убрзо после доласка нациста на власт, срео са Гебелсом који му је у поверењу рекао како је, годинама раније, Хитлер управо након гледања „Метрополиса” рекао својим најближим сарадницима како у филму лежи будућност те је потребно снимати „нацистичке филмове”. (Крацауер, 1947:165)

ством. Он се заљубљује на први поглед у лепу радницу. Вођен истовременом жељом да је поново види и поривом да „пронађе браћу“ – Фредер одлучује да сиђе у дубине Метрополиса и добровољно заузме место једног обичног радника. Убрзо му се пружа прилика да приступи сасланку радничког „тајног друштва“ чији је духовни вођа, наравно, Марија. За то време његов отац, Јох Фредерсен, господар Метрополиса, подозревајући радничку побуну на основу индиција и доушничких дојава, тражи помоћ од Ротванга, самотног, лудог научника. Они деле заједничку прошлост и неумрлу љубав према Фердеревој рано умрлој мајци, Хел. Када отац сазна за синовљеву тајну љубав у дубинама града, пада одлука да се, уз помоћ Ротвангових механичких открића, изврши субверзија која ће побунити раднике и дати повод за правовремену репресију. Али, научник Ротванг жели да искористи прилику да се освети свом некадашњем ривалу. Он отима Марију и спроводи свој кључни експеримент – „Жени-Машини“, коју је креирао, даје Маријин лик и упућује је на раднички збор. Проповеди се претварају у осветничку револуционарну агитацију, а побуна и уништавање машина дају господарима повод да сила буде употребљена. Гигантски град експлодира у насиљу и анархији: уништавајући постројења, радници скоро да уништавају себе и своје породице, али снага заљубљених ипак успева да преокрене ситуацију. Зли проналазач на крају биће уништен, а заљубљени пар успеће да помири класне супротности у складу са мотом целог филма: „срце посредује између мозга и руку.“

Значења и значај „Метрополиса“

Садржина „Метрополиса“, указали су многи, не само да је наивна и неубедљива чак и на нивоу описа друштвених односа - већ је цела конструкцији његове фабуле, и то у многим сегментима, нелогична. Да је елита Метрополиса вођена само зарадом и уживањима а не и другим мотивима, да су радници само крајње сироти робови технике – такво друштво не би могло да функционише чак ни економски: где би се одвијала потрошња произведених добара? Постојећи контрасти у друштву доводили би до сталних нереда, а нигде не видимо државни апарат – његове службе, средства присиле, полицију, војску, било какву администрацију која одржава поредак. Нема чак ни медијске машине за неутрализацију незадовољства у доњим деловима града. Од „нелогичности“ врве и односи између личности у самој причи: садржина Маријиних проповеди о миру и хармонији и њихово упијање од стране незадовољ-

них радника неубудљиво је; „рекреирање” „Жене-Машине” као вамп-копије Марије оцењивано је као контрапродуктивним у сладу са развојем догађаја (Kraukauer); неки од активности вамп „Жене -Машине”, попут трбушног плеса, сматрани су (Jensen) неодговарајућим и бесмисленим. Средњовековни алхемијски симболизам био је критикован као неадекватан за портретисање будућности”(Huysen, 1981:222). Међутим, управо то, све ове нелогичности: архетипско подвајање Марије, религиозни симболизми и аналогije који показују амбиваленте везе између жене и машине, сложена природа друштвених веза које се крећу између пола, метафизике и технологије – управо је оно што у филму фасцинира, што је у њему најважније.

Наравно, филм се може тумачити у „психоаналитичком”, па и „еманципаторском” кључу: тако би Фредеров истовремени отпор и дивљење оцу („твој предивни град, оче”), фасцинација интеракције машина и људи („желим да разменим живот са тобом”), повезивање са радницима („браћа коју тражим”) те тражење љубави у Марији као надомешћивања „изгубљене мајке” могли посматрати и у фројдистичком, едиповском „кључу”. Бинарна „подвојеност” Марије на чедни, мајчински архетип и његов вамп-механички антипод, може се исто тако посматрати и као израз мушког страха, то јест доживљавања опасности од тамне стране женске еманципације у 20-тим годинама прошлог века (Huysen, 1981:228-232). Али, обе ствари би могле да се поставе и тумаче шире, у другим кључевима који обухватају и другачије поимане како односе према оцу и мајци, тако и према „моралним” и „аморалним” димензијама које поприма женскост у позној модерни.

Техника и есхатологија у „Метрополису”

За значења и значај филма далеко су важнија његова два друга слоја: она која се тичу односа према техници и на њој рационално постављеној организацији, те она која у класним односима „касне модерне” и њиховим тензијама виде религијски подтекст, то јест одвијање духовне историје и приближавање есхатона. Док прва тема представља одраз несумњиво доминирајуће, опсесивне теме „вајмарског периода”, друга излази из специфичности епохе и поприма свеопште димензије разумевања кризне историје.

Лангов однос према техници у „Метрополису” није тек израз фасцинације са „хладном естетиком” машина коју дели са руским конструктивистима и Фернандом Легером (аутором „Механичког балета”

(1924)), чак ни са безличном, металном елеганцијом ратне технике о којој је писао Јингер у својим раним романима. У визуелном смислу, додуше, несумњиво је Лангово повођење за фасцинантим изгледом северрамеричких великих градова и њихових небодера, са чијом се „хладном естетиком” први пут сусрео приликом своје посете Сједињеним Државама 1924. године. Призори урбанизованог простора повезаног техником који стварају утисак раскршћа на коме се сустичу људске снаге са неодољивим тежњама ка експлоатацији насупрот животима грађана што обитавају у непрестаној анксиозности, сигурно су допринели коначном уобличињу Лангових светоназора према цивилизацијској улози модерних технологија. То, ипак, није било пресудно: за Ланга је у теоријском смислу било одлучујуће упознавање са је једним „експресионистичким” тумачењем технике као средства фузије виталистичке енергије и кроз њу - „тоталне мобилизације” воље за моћи коју је у оквиру „конзервативно револуционарних” кретања немачке националне деснице оног времена, нешто касније (1932), уобличио баш писац и мислилац Ернст Јингер. Такве машине су створене и истовремено стварају покољење „Радника” (Arbeiter) - потпуно нову историјску појаву која треба да одмени нестајући, кризни грађански свет - за кога „машине нису тек мртво гвожђе већ орган моћи, којима доминира хладним разумом и крвљу.” (Hell, 1984: 79-81)

Испражњена од сваког историјског и економског класног контекста”, фигура „Радника”, истовремено израз и реакција на нихилизам модерне, за Јингера представља „величину у акцији” што даје наду за спајања „бити” и постојања”, есенције и егзистенције”, за саму „сазданост” - ону што кроз „херојски реализам” проналази нову слободу кроз признање технолошког *amor fati*. „Појединац као саздани лик обухвата више од пуког збира својих снага и способности; његова дубина је већа но што је у стању да наслути и у својим најсмелијим мислима, и његова снага надилази све што је у стању да изрази и својим најсјајнијим делима, Тиме он у себи носи меру, и највеће животно умеће – док живи као појединац – да самог себе сматра мерилом... Сви велики тренутци у животу – жар младости, опојност љубави, огањ битке - стичу се у дубљој свести сазданости, а сећање је чаробни повратак сазданог лика који дира у срце и уверава у непролазност ових тренутака” (Јингер, 2011: 44).

Кроз технику, сматрали су Јингер и други „конзервативни револуционари” вајмарске епохе, групе индивидуа трансформишу се у кохезивне масе које остављају иза себе малограђанско-утилитаристички свет зарад виших вредности, заједништва и примордијалних осећања. Технолошка „тотална мобилизација”, истовремено специјалистичка и обједи-

њујућа, постиже ову кохезију делом налик оној у ратној мобилизацији, која жртвује појединачност слободе вишем удруживању, организацији. У токсичном издању ово прожимање технике и ничеанског витализма (Херрсхафт) од „козервативних револуционара” преузели су нацисти у Гебелсовом хрангирању зарад оствареног идеала „челичног романтизма” (стахлерне Романтик) што је, такође, стремило да испуни „модерност” митским димензијама.

Ланг и Теа фон Харбо (сценариста филма и Лангова тадашња супруга) у „Метрополису” указују управо на опасно наличје технологије, на њену „титанску димензију”, „магичан аспект” кога је, уосталом, био свестан и Јингер (Фонсин, 1990: 24). Почетне сцене „Метрополиса” где мрачни, униформисани радници у колонама марширају на свој монотони, репетативни посао опслуживања машина сведоче да нешто касније описана јингеровска „тотална мобилизација” пре може да се извргне у халуцинаторну везу човека и машине него у прилику за остварење „добре стране” људске слободе. А и када се техника „креативно” употреби у комплексније, стваралачке сврхе - опасност је тиме већа („Жена-Машина”) јер, уместо у нову, целовиту „сазданост” пре отвара просторе за димензије архетипских манипулација и деловање мрачних сила. „Што је напреднија технологија” – писао је Ерих Блок у есеју „Инжињеров страх” (Die Angst des Ingenieurs, 1939) – „то се мистериозније преплиће са просторима испарења старих табуа, натприродног убрзања, Голем – робота, плавих лоптастих муња. Стога она дотиче оно о чему се некада мислило као о подручју магије. Едисон је много ближи доктору Фаусту него Хеберту Спенсеру. Много од онога на шта су указивале старе бајке остварено је најнапреднијом технологијом.” (Bloch Ernst, 1965:353)

Свет кога, кроз „тоталну мобилизацију” техником, стварају митски упливи, упозорава нас „Метрополис”, представља хијерархијско, до крајњости „рационализовано” друштво, истовремено остварење и негацију „просветитељског хуманизма” о којој су истих тих „вајмарских година” на левици - на супротној страни од „конзервативних револуционара” – писали водећи припадници франкфуртске „критичке школе” Адорно и Хоркхајмер у „Дијалектици просветитељства”. Сцене дистопијског „Метрополиса” као да су пренете из њихове књиге: прецизно одређени ритуали сексуалног понашања, спортске приредбе, модерна архитектура и висока технологија – све то је организовано, систематизовано и стављено под контролу – све постојеће различитости потчињене су механичкој структури која се држи за целину. Таква је „дијалектика посветитељства”: поимана као „напредак мисли” што тежи

ослобађању људских бића и њихових креативних потенцијала од страха и незнања, све са циљем да од „слугу” постану „господари”, историјски ход ка жељеној самосвести и слободи претворио је у след кретања пут апсолутног лудила, ка митологији којој није успело да се побегне, а која се, у модерном контексту, претвара у дезоријентацију механичких маса што ка насиљу упућује и којима манипулише тоталитарна „воља за моћ”. Видели ми у тој „дијалектици просветитељства”, у историји модерности и развојним пројекцијама њених секуларних циљева само дијалектику сублимације (репресије животних, или тек полних порива) и десублимације (њиховог испољавања) или више од тога - дубље духовне упливе што делују на позадину свести и разум претварају у проводник митских импулса што избијају на површину видљивог света - „Метрополис” слика такво друштво као мрачно и апокалиптично.

Штавише, у почетним секвенцама филма, обриси Метрополиса нам се осликавају као библијски Нови Вавилон, а технолошка модерност и његова митска позадина - као израз саможиве, богоотпадничке гордости. Градски мото Метрополиса: „Велики је свет и његов творац и велики је човек” не односе се на Бога, Јехову, већ на Јоха Федерсена, његовог механичког, модерног господара. Референца на поновни покушај изградње старозаветне Вавилонске куле, уз помоћ које је човек тежио да досегне небо – очигледна је. Заузевши место Творца, човек, дакле, зида нову Вавилонску кулу прогреса, како се у филму и назива највиша зграда Метрополиса у којој обитава њен „људски господар”. Његова прерано умрла супруга, Фредерова мајка, Хел, реминесценица је „богиње” из нордијског мита, управо оне која је модерном енглеском језику дала термин за „пакао”. У жељи да се Хел механички реконструише и оживи, луди научник Ротванг, у миљеу где се модерна техника меша са алхемијским симболима (пентаграмима и сл.) ствара „Жену–Машину” која преузима лик побожне Марије. Она, попут „Вавилонске блуднице” што јаше на седмоглавој звери из 17. главе Јовановог Откровења, у филму обмањује људе и заводи их пут пропасти. Агитација технолошке „Вавилонске блуднице” има јасно класно усмерење које, демагошким хушкањем, доводи до револуционарне (ауто)деструктивности. „Објекат” идеолошке манипулације такође има библијску потку. Наиме, радници смештени у подземље Метрополиса, у катакомбе, јасна су референца на ране хришћане, а њихов учитељ и проповедник, „права” Марија - на саму Богородицу.

Основна порука „Метрополиса” несумњиво је једним добрим делом надахнута Јеванђељем, тј. хришћанским науком. Позвање „посредника” – Јоховог сина Фредера лежи у томе да се уз помоћ Марије, одно-

сно хришћанског наука о срцу и љубави („срце посредује између мозга и руку“) избегне класни обрачун и уништење Метрополиса као метафоре модерног света, а све у корист класне кооперације. То је и основно становиште ауторског тандема Ланг – Харбо упућено филмској публици оног времена. Наравно, порука је била, као што смо видели на основу реакција критике, проблематична још онда, у „вајмарском периоду“, а камоли данас. Начин њеног разумевања у контексту ондашњег развоја догађања убрзо је довео до животног разлаза, то јест развода између Ланга и Тее фон Харбо. То је само још више учврстило Теу фон Харбо у њеном опредељења за „конзервативну револуцију“ што је на крају допринела отварању капије власти нацистима, док је код Ланга, напротив, довело до поступног, али све јаснијег дистанцирања од исте. На крају, еволуција ставова је славног немачког режисера довела до одлуке да се, након доласка нациста на власт у Немачкој, упути у емиграцију, у САД (1934), где је наставио своју успешну каријеру филмског режисера.

Поруке „Метрополиса“ и свет савремене кризе

Ма колико „Метрополис“ обиловао наивностима, његова бројна културно-историјска указивања и сада су актуелна. Показало се да заговорници класне борбе, они који су филм представљали тек за „скупу, артистичку и антикомунистичку пропаганду“, нису видели оно што су творци „Метрополиса“ били у стању да, и поред све наивности филмске приче, виде: да је, а то је седам деценија комунизма практично потврдило – њихова „класна борба“ заиста била значајно претворена у вид манипулације која их је саме скоро довела до самоуништења. Односно - да позиција класне потлачености не значи, сама по себи, нити моралну супериорност (због подложности радничких вођа истим страстима себичности, похлепе, сујете и саможивости од које су оболеле владајуће класе, као и због њихових директних веза са манипулативним центрима моћи). Она им не даје повољнији, „добитнички“ положај у дијалектици историје, нити их то, априори, чини довољно способним да сами воде сложено друштвено здање након евентуално успешне, иницијалне превратничке побуне.

Нејасно и недовољно доречено, такође, остаје отворено и кључни питање које лебди над порукама које је ширио Лангов „Метрополис“: да ли се тежња ка друштвеној правди у својим класним изразима, да би била одистинска и заиста успешна а не тек гнев резигнираних или пак манипулација реваншистичким поривима, мора дубински утемељити,

очврснути и вертикално центрирати – чиме другим него хришћанским врлинама и хришћанским науком? И да ли она може да иде само у правцу помирљиве кооперације, потраге за споразумом са послодавцима и да стога заврши у „млаким“ социјалдемократским резултатима те евентуалним задобијеним делимичним побољшањима, или је, напротив, могуће суштински квалитативно променити друштво и у њему постојећу хијерархијску структуру? Такође, ту је и питање не само спољашњег преображаја, измене односа у друштву, већ и оног унутрашњег, субјективног преображаја динамичне људске природе. Да ли је овакав преображај нужни предуслов сваке значајне спољашње промене? Да ли је пут последичног оспољавања суштински измењеног субјективитета једини који заиста може да значајно промени постојеће ствари и односе у свету? Односно: није ли је жељена конзервативно-револуционарна „сзданост“ јингеровског „Радника“, као тежња ка постварењу виших вредности те примордијалног заједништва са циљем спајања „суштине“, „бити“ и „постојања“, есенције и егзистенције, исувише полагала наду у фаталистичке исходе механичког, технолошког развоја као типичног западњачког супститута за хришћанску духовност и њену благодатну заједницу? Нису ли се, управо зато, реакције на модерни нихилизам са својим исходиштима у другом, идеолошком (а такође модерном) есенцијализму управо и завршили у још погубнијем, са катастрофалним исходиштима, тоталитарном друштву у оба своја (псеудо)радничка израза – националсоцијалистичком и комунистичком, ма колико велике њихове међусобне разлике биле?

Потретисање проблематичности револуционарног ресентмана и жеље за квалитативним променама у друштву без хришћанских порива и надахнућа, наравно, нимало не оправдава ни тадашњи ни садашњи „хијерархијски поредак“ и елите у „високим здањима“: њихова отуђеност, гордост њиховог „нововавилонског здања“ модерности што се тресе, још је драстичнија и несумњивија него у време када је „Метрополис“ снимљен. Пориви ка њиховом одмеђивању квалитативном другачијим друштвом још су оправданији и, услед њихових очигледних негативности који се умножавају и прете низом глобалних катастрофа, још ургентији.

Лангов „Метрополис“ је, осим тога, прилично прецизно портретисао још један проблем: онај који у савременим медијима види ефикасна средства за одвраћање, преусмеравање и свакојако манипулисање незадовољењим људским тежњама те патњама. Но, у односу на међуратни период, циљеви њихове употребе данас су значајно другачији него што је указивао „Метрополис“. Савремена технолошка достигнућа, тј.

њихову примену, метафорично приказану у плесу и агитацији „Жене-Машине”, господари из „високих здања” не користе више за подбуњивање, већ - обрнуто – пре свега за одвраћање и пацификацију „доњих структура” техно-космополиса. Усмереност њихових порука и дејстава на људску свест је пре или збуњујућа, са циљем дезоријентације услед противуречних порука које одашиљу, или компензаторска, примирјујућа, која тежи пацификацији свакаког незадовољства, пружајући кроз медијску забаву како нову верзију „хлеба и игара” тако и разне облике условљавања кроз идентификацију или антагонизирање (најчешће са споредним, небитним или од стране „господара медија” прожељно приказаним „негативцем”, „непријатељем” ка коме се преусмеравају сопствене фрустрације преобликоване диригованим предрасудама). Како је функционисање данашњих масовних медија готово до савршенства уподобљено овој „заводљивој” функцији што служи поретку метастазираних неправде и отуђења, тако и порука о „посреднику”, о заговорнику друштвене кооперације између „главе” и „руку” у овом опасном здању, коју је некоћ пропагирао „Метрополис” – постала поприлично депласирана.

Зарад чега одржавати друштвено здање које опасније и погубније него икада, које „прождире свој реп” и све оне које се под њим налазе? Да ли постојеће глобалне елите уопште имају икакву идеју о друштвеној кооперацији мимо испразне полит-коректне фразеологије? Има ли данас икога толико наивног да верује да би било каква „посредничка” улога, деловање некаквог иницијатора поправљања односа између „елита” и „свих осталих” имала икакве шансе да заживи и допринесе било чему - изузев новој, вештој манипулацији?

Песимистички одговор доводи нас до краја пута где се, према очекивањима и бројним предвиђањима, сустичу историја друштвеног развоја и есхатолошка проблематика. Упркос честим и преурањеним идеолошким призивањима што су појединим историјским моментима читавали есхатолошке визије „краја историје” – ова исчекивања, заправо, нису без стварног основа. Тако нам и бројне метафоре у филму „Метрополис” што упућују на метафизичку позадину историјског развоја, указују и на могућност приближавања поступног, истинског есхатона, односно преласка историје - кроз серију криза и катастрофа - у надисторију. Но, за разлику од Ланговог филма, религиозне објаве сматрају да у тим историјским процесима неће доћи до некаве нове, „есхатолошке кооперације” – већ до низа сукоба, односно до одвијања пуног прожимања историјских дешавања духовним, надисторијским утицајима који ће створити нове, до непомирљивости антагонизирани поларности.

Како, у том погледу, посматрати поруке „Метрополиса“ те њихов однос са ондашњим конзервативно-револуционарним идејама? Како њихове, и даље делом актуелне стране, гледати у перспективи савременог развоја догађаја? Фигура „Радника“, и она у филму „Метрополис“ и она у замисли оновремених „конзервативних револуционара“ могуће да је била тек ембрион идеје о „сзданости“ човека у времену после модерне, управо у оно време у које човек 21. века ступа: нада да се из тог ембрион, уз помоћ високе технике, може родити квалитативно другачији човек, и данас се, као и некад, чини примамљивим фантазмом, подједнако као и жељена кооперација целог друштвеног здања – његових „руку“ и „ума“. Друштвено-технолошки развој, међутим, показује се, углавном продубљује постојеће јазове и ствар нове, мада прикривене друштвене противуречности: он доводи до нових сукоба и превирања унутар и између свих облика културно-колективних удруживања, њихових идентификација и идентитета. Духовно-вредносно одношење наспрам тога и даље се, пре и изнад свега, огледа у личном опредељењу ка овим процесима као изазовима који несумњиво подстичу на решења, на пружање одговора - али који их не доносе их пуким детерминизмом, ни технолошким, ни социо-историјским. Између изазова и одговора на њих, смештена је динамика долазећег друштва сутрашњице, као исхода суме утицаја појединачних одлука што се пресликавају на и односе „разума“ и „руку“. Кроз људе, кроз њихове мисли и дела, а преко срца као примарног поља се, као и кроз целу историју, одвија најсуштинскији од свих сукоба. А спољашње последице, личне и друштвене, укључујући и оне са есхатолошким перспективом – биће тек њихово „оспољавање“.

Литература:

1. Bloch Ernst, „Die Angst des Ingenieurs“, Gesamtausgabe, vol 9., Frankfurt, Suhrkamp, 1965
2. Grej Piter, *Vajmarska kultura*, Geopoetika, Plato, Beograd, 1998
3. Đurković Miša, „Ernst Jinger i misao konzervativne revolucije“, Srpska politička misao, godina XVIII, vol.33, no. 3/2011, IPS, Beograd, 2011
4. Jinger Ernest, *Radnik*, Ukronija, Beograd, 2011
5. Kaes Antony, „Metropolis: City, Cinema, Modernity“, in Timothy Benson (ed.) *Expressionist Utopias: Paradise, Metropolis, Architectural Fantasy*, L. Angeles, L. Angeles Museum of Art, 1993
6. Kracauer Siegfried, *From Clagari to Hitler*, Princeton University Press, New Jersey, 1947
7. Fonsin Žan Luj, „Razgovor sa Ernstom Jingerom“, *Ernst Jinger*, Gradac, Čačak, 1990

8. Hell Jeffrey, *The Reactionary Modernism: Technology, Culture and Politics in Weimar Republic and Third Reich*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984
9. Huysen Andreas, *The Vamp and The Machine: Technology and Sexuality in Fritz Lang's Metropolis*, *New German Critique*, no. 25-26 (Autumn 1981-Winter 1982), str.222

„Metropolis” and Conservative Revolution

Summary: Cultural life during turbulent existence of Weimar Republic was very rich and fruitful in its attempts to form a valid response to Great Depression during interwar epoch. Real explosion of first-class exertions has taken place on all creative fields, divided and confronted between themselves about the true ways of overcoming „crisis of modernity” sought as „demise of liberalism”. Among them, especially controversial was group of „conservative revolutionaries” with ideas of „third way” (between Anglo-saxon liberalism and Soviet communism) as „one special creation, originated as *mélange* of different elements and traditions gathered in specified moment and context, more like a way of protest, an artistic and scientific expression with political ambitions” (Djurkovic). This paper, by observing content, direct and indirect messages, film reception and its discursive readings, analyses „Metropolis”, director Fritz Lang's classic movie - founder of sci-fi genre, all in context of creative response on world crisis which was close to ideas of conservative revolutionaries. By observing relations of meanings and significance of Lang's movie-masterpiece, differentiating and interpreting its cultural references between social critique, technology and eschatology, author points at relevancy of some conservative revolutionary messages which movie propagandizes in context of contemporary, new world economic crisis at the beginning of 21. century.

Key words: *film, science fiction, world crisis, Metropolis, social critique, conservative revolution, ethnic, worker, eschatology*

II

МЕДИЈИ И ДРУШТВО

ЗОРАН ЈЕВТОВИЋ
ТАТЈАНА ВУЛИЋ
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш

УДК 316.774:316.32; 004.738.5:316.7
Прегледни рад
Примљен: 15.04.2012
Одобрен: 10.05.2012

ИСКАЗ И ФИЛОЗОФИЈА МЕДИЈСКИ УМРЕЖЕНОГ ДРУШТВА*

Сажетак: Дигитални медији појединцима омогућавају далеко већу приступачност, брзину и количину информација него икада раније, али истовремено мењају природу друштвених конвенција, политике, културе и јавности. Нови облици комуникације управљају стварношћу, реална порука се мења симулираном сликом, а мисаони исказ, смисленост и значење повлаче пред заводљивим идеолошким уверавањима и обећањима. Интернет је развио сложену природу мрежне културе са успоном производње знања и услуга, пиратизовања роба и интелектуалне својине, али и кризом традиционалних информацијских индустрија, штампе и радија, пре свих. Модерни човек све мање чита, а све више гледа; све више верује, а све мање сумња; све више ћути, а све мање комуницира. Критички ум се повлачи пред навалентним, силовитим и манипулативним медијским исказима креираним у циљу стварања и одржања поредака друштвене моћи.

Моћ природе да ствара, мења и разара људско друштво све више се сели у инфо–сферу, при чему се способност елита да наметну своје интересе као опште, нужне и једино исправне испољава кроз процесе креирања медијске свести. Конвенционални образци логичког мишљења убрзано се редизајнирају или нестају, повлачећи се пред налетима спинованих, симулираних и манипулативних порука, којима је превасходни циљ производња подршке и пристанка. У дигиталном поретку слика побеђује стварност, површина – дубину, стил – садржај, док се Реч одваја од појединца и инструментализује у комуникацији са мноштвом других. Мало људи уочава прикривену замку: механизми медијског

* Рад је у оквиру пројеката које финансира Министарство просвете и науке Србије, број 179008 и број 179074

тржишта (рејтинзи, шероци, пиплметри, истраживања аудиторинума...) фаворизују само одређене стилове живљења, градећи невидљиве зидине тоталног надзора и контролисаног грађанског идентитета.

Кључне речи: исказ, медији, дигитална револуција, филозофија медија, контрола, умрежено друштво

Свет данас је у турбулентном преображају, теоријске структуре и искуствене чињенице све чешће су у нескладу, вредности и стилови губе свој препознатљиви облик, објективна стварност технолошким инструментима се трансформише у медијске представе, док логичке методе и облици мишљења постепено уступају место пропагандним обрасцима искованим по замислима мајстора комуникацијских процеса. „Велике приче”, како би рекао француски филозоф Жан Франсоа Лиотар (Lyotard), мислећи на свеобухватне конструкције као што су хришћанство и марксизам „изгубиле су веродостојност”, а нови модел који би заузео њихово место још није конструисан. У епохи медија – како се често дефинише време друге половине XX и почетка XXI века – битно је измењен контекст могућег интервенисања у стварност. Громовито рушење Берлинског зида померило је цигле у глобалној архитектури конструишући нове геополитичке односе, али и вредносне обрасце. Промене су постале видљиве у свим сферама: од политике, права, религије и екологије, преко економије, социодемографије и психологије, до информатике, филозофије, медија и комуникација. Настајао је свет медијског посредовања, умрежености, виртуелне стварности... „Обичан грађанин, са рачунаром и модемом, данас располаже са више информација него обе светске силе у Другом светском рату” (Лоример 1998: 2001)¹, док Гугл тренутно садржи преко шест и по милијарди страница, које би физички штампане чиниле планински масив од преко 480 километра. Рађа се комуникациони парадокс: свет никада није био богатији бројем знакова и значења, али истовремено све је мање њихове аутентичности и критичности. Нове технологије стварају специфичне облике друштвеног активизма, производећи симболичке наративе који у сферу јавности уносе слике спектакала, дух карневала и забаве, навике потрошње и индивидуализма, при чему се етично и транспарентно надметање идејама повлачи пред спинованим и манипулативним порукама. Повезаност облика мишљења са начинима посредовања тог мишљења у овом

¹ Следбеник британске школе тзв. *Културних студија* Роленд Лоример, централизацију све већег броја података види као опасност за централизацију одлучивања, при чему ће важне политичке одлуке све мање доносити појединачне државе.

раду води нас ка проучавању симболичке размене знакова унутар традиционалне медијске сфере и домена друштвених мрежа и интерактивних комуникација. Циљ је да покажемо критичко прожимање филозофске парадигме и различитих теоријских рефлексја о медијима, указујући на специфичне карактеристике, али и разлике.

Класична штампа са сваким новим даном запада у све дубљу кризу,² радио и телевизија више нису доминантна средства информисања, јер појавом интернета и друштвених мрежа радикално се мења и приступ јавности. Границе између реалног и виртуелног скоро да су се изгубиле, отварајући питање „да ли животе живимо у екранима или на екранима” (Туркле 1995:26). Стари медији су у центру свог деловања фаворизовали објављивање информација, док Фејсбук (Facebook), Твитер (Twitter) и сличне друштвене мреже нуде истинску комуникацију. Између *субјекта и других* гради се техно–социјална реалност, док идентитете карактеришу анонимност и нелоцираност. Све већа количина интернет садржаја генерисаног од самих корисника ствара осећај социјално отвореног медија, прилагодљивог и приступачног огромном броју реципијената. Из времена оскудице информацијама дошли смо у доба *информационог преоптерећења*,³ што је обичног грађанина довело у непријатну ситуацију јер са старим знањем више није комуникационо компетентан. Структура радног времена се преображава, листа занимања такође, док у социјалној сфери почиње друштвено раслојавање видљиво у структури и природи људских контаката. Умрежавање, укључујући размену перцепција и исказа, ствара нови тип комуникације, али и моделује другачији тип заједнице, близак смислу *виртуелне кому-не*.

Приближавање техничког и људског омогућено је модерним каналима вештачке комуникације, прилагођеним њиховим природним својствима. Правила игре намећу хијерархијски надређени заступници

² Према подацима *Пју рисерч центра* (Pew Research Center), пад тиража америчких дневних издања током 2011. године премашује пет одсто, а сличан тренд (4,8%) бележе и недељници. Више од десет посто запослених у штампаним медијима остало је без посла, а прогнозе говоре да ће крајем ове године број запослених новинара за четвртину бити мањи него почетком века.

³ Тако је настао појам *информацијског оверлоуда*, који подразумева човекову неспособност да из огромне количине информација извуче потребно знање. Медијски теоретичари виде више разлога: први, конзумент не разуме расположиве информације; други, информацијско загушење онемогућава пуно разумевање; трећи, појединац не зна да ли нека информација уопште постоји; четврти, нема сазнања где одређени податак треба да тражи; пети, зна где да потребну информацију тражи, али не зна начин на који може да јој приступи: Wurman 1989; Horton 1983. и Nelson 1997.

јавних интереса (политичари, политичке партије, институције, лобији, актери цивилног друштва и други агенси), али неједнака дистрибуција економске и политичке моћи адекватно се рефлектује на презентацију исказа. Садржај битних тема, чињеница и аргумената усмерава се из невидљивих центара, који стварност софистицирано претварају у оруђе сопствене промоције. Нови медији немају снагу економског и друштвеног утицања уколико иза њих не стоји подршка друштвених елита. Илуструјмо то примером вишемесечних протеста опозиције у Албанији, након парламентарних избора 2009. године. Оптужбе о изборној крађи продубљене су одбијањем опозиције да учествује у раду Парламента, настављене уличним протестима, да би кулминирале штрајком глађу 222 грађанина. Од првог тренутка, у камп штрајкача постављене су камере, са циљем да се директним преносом (*lajv strimom*) посредством интернета свима омогући увид у актуелна дешавања, без медијског (де)конструисања. Радикалне мере отпора нису привукле пажњу светске јавности: интернет страницу *Си-Ен-Ен* (CNN) посетило је свега 96 људи, док је посредством друштвених мрежа садржај подељен само два пута.

Комуникативни процеси са појавом интернета и друштвених мрежа блиски су ономе што Попер (Karl Popper) назива „*трећим светом*”.⁴ Овај аутор први свет тумачи кроз *свет објеката*, ствари–негде–изван; које су на неки начин супротстављене субјекту. Други свет је *идеја у свести*, свет субјекта, док трећи свет чине *физичке репрезентације идеја*, исказа, текстова, слика које порекло имају у другом свету, а постоје на истом нивоу као први. Простор друштвених мрежа није геометријски, већ логички јер се везе успостављају на основу категорија предмета (као на Yahoo–у, Lucos–у или другим претраживачима) или метафоричким везама (речи имају импликације у оквирима текста, подржавајући конекцију са сличним речима и фразама). Интернет и друштвене мреже би онда били најбројнији и најснажнији форум данас. Међутим, уместо да допуњују непосредну интеракцију у пракси они је замењују, свдећи грађане на статус атомизованих ентитета. Слобода која се привидно нуди отвореношћу приступа новим технологијама прикрива управљање и контролу важних информација. Културни обрасци, национални идентитети, политичке и филозофске парадигме, друштвени конфликти и животни стилови редефинишу се у складу са новим обрасцима, док информационо знање постаје најважнији капитал.

⁴ Popper 1979: 106–110.

Моћ нових медија није у говорењу људима *шта да мисле*, већ у неприметном наметању тема, идеја и ставова *о којима треба* да размишљају. Брзина комуницирања непрекидно расте (сваки нови уређај је бржи од претходног и има већи проток информација), иновативност избија у први план (порука никада није била оригиналнија), интерактивност очарава (на поруку је увек могуће одговорити), док креативност никада није била на овом нивоу (скоро неограничене техничке могућности естетизације слике, филтрирања тона и сл.). И док теоретичари расправљају о променама у понашању рецепијената, свакодневно вишечасовно коришћење интернета води променама перспективе у односу на различите атрибуте темпоралности (прошlost, садашњост, будућност). Нови корисник тражи комуникацију *одмах* и *сада*, да поруке шаље тренутно и истовремено на више адреса. Доживљај времена као фундаменталне категорије људске егзистенције такође се мења, прерастајући у опсесију тренутачношћу.

Медијски умрежено друштво заснива се на производњи медијских слика које теже да симулирају процес менталних представа у човековој свести, како би се што софистицираније преклопиле границе између стварног и медијски посредованог. Воља појединаца се креира селекцијом исказа, а на свест, емоције и акције утиче комбинованим методама и средствима. Артикулисање медијских представа, кроз нове облике и са новим значењима и релационим системима, ствара посебан вид *визуелног мишљења*.⁵ Оно води ка друштвеном чињењу, производећи дијалектичку међузависност: мисао припрема терен за практично деловање, док су активности у јавном простору само практична примена наметнутог мишљења! Медијска филозофија је дијалектички преплетена са политичком праксом јер менталним операцијама врши сврховите промене унутар друштва, стварајући вештачку средину која даље мења социјално, комуникационо, психолошко, антрополошко и економско окружење.

У ери неолиберализма медијски искази чине друштвену монету, омогућавајући завођење разума. Груба сила, принуда и физички обрачуни са идеолошким неистомишљеницима континуирани су пратиоци људске заједнице, али у новом поретку воља се повија, развија и кује према замислима медијских субјеката који су често прикривени иза паравана политичке, економске или војне моћи.⁶ Интернет и мрежно комуницирање најчешће се користе за брзо и површно информисање, за-

⁵ Арнхајм 1985.

⁶ Аутори под појмом „*медијски субјекат*” подразумевају сваку личност, групу, заједницу, организацију, институцију и сл., која врши битан утицај на комуникационе токове и садржаје у било којој етапи њиховог обликовања или дифузије.

баву и самопрезентацију, јер због значајног броја дигиталних усамљеника њихов скроман утицај се расипа и губи у информативној прашуми. Умрежене комуникације подразумевају мултипликаторе чији се ефекти шире брзином лавине, иако се у позадини често крију гласине (фаме) чији су аутори непознати.⁷ Тако долазимо до схватања о постојању паралелних процеса: свакодневне *производње стварности* и њеног *медијског представљања*. Ако политику посматрамо као процес управљања интересима онда нам постаје јасно зашто је истинито сазнање као део науке могуће заменити медијским сазнањем као делом друштвене праксе.

Исказ, медијско мишљење и политички утицај

У временима мрежне културе политичке и културне промене се убрзавају јер јавност опијена мрежним активизмом делује брже, организованије и непредвидивије. Ово је доба експлозије информација, када интелект све више зависи од дотока обавештења, при чему као да заборављамо да је у њиховом језгру увек исказ.⁸ Појединац у општењу на друштвеним мрежама аутономност нуди другима конструишући посебан однос, са намером ширења истих или сличних вредносних ставова. Агора тако прераста у сајбер сферу у којој свака промена креира нове друштвене односе и стања. Стварност се усложњава директно зависећи од истинитости информација, које се усмеравају или прикривају према интересима елита. *Индустрија свести*⁹ све више постаје оружје политичких промена, социјалних незадовољстава, па чак и ратова, што зависи од начина на који исказ претварамо у медијско мишљење. Аргументација се усмерава и контролише, чињенице мењају, прећуткују или истичу, форма наглашава или минимализује, док смисао гура у први план или открива много касније, када више нема значаја. Обавештење у комуникалошком смислу представља делимично или потпуно сазнање о

⁷ Формулацијама типа „прича се”, „људи говоре” или „кружи гласина” фама себи обезбеђује приступ ушима и срцима људи. „Гласине као краткотрајни колективни догађаји постоје само у тренутку саопштавања”. (Нојбауер 2010:11).

⁸ „Исказ је незаобилазни облик језичког и симболичког изражавања мисли – ставова, судова и закључака. У том смислу, исказ је универзални облик и средство људског обавештавања... у оквирима постојећих језичких система”. Милосављевић, Радосављевић 2006:155–156.

⁹ „Читав свет пролази кроз филтере културне индустрије...Тржиште које се данас умногоме већ затвара, има још функцију пружања пута способнима, иако се његова слобода и на подручју уметности и на другим подручјима састоји у томе да глупима пружа слободу умирања од глади”. Хоркхајмер, Адорно 1989:132–138.

нечему, некој појави, процесу или личности. При томе се подразумева да су симболи међусобно функционални и повезани, чиме указују на одређено значење.¹⁰ Тако у јавном простору настаје битка између стварног и медијски посредованог, исказа и медијског значења, логичког и илузионистичког, изворног и симулираног.

Основни циљ мишљења јесте „утврђивање објективне истине о различитим проблемима с којима се људи свакодневно суочавају”, констатовао је још пре скоро пола века академик Михаило Марковић (Марковић 1959:5). То значи да у медијском мишљењу морамо трагати за сазнањем заснованим на чињеницама које сведоче о објективној стварности. Реч је о технолошки пасивној комуникацији у којој појединци или групе примају поруке од других особа или група, при чему веродостојност у преносу може да се изгуби или буде замењена конструисаним подацима! Да би исказ постао друштвено видљив неопходно је да га пренесу утицајни медији јер без њих нема друштвеног амбијента. Новинарство је теоријски утемељено на личном опажању, трагању за информацијама,¹¹ њиховој провери, селекцији података¹² и обликовању, које свесно води ка закључивању о некој појави, догађају или процесу. Вест, извештај, чланак, коментар или неки други жанр одређено значење добијају тек медијским усмеравањем пажње. Међутим, у овој фази одлучујућу улогу игра перцепција посматрача који избором чињеница врши одређено усмеравање (идеолошко, културолошко, религијско, филозофско и сл.). Пажња се плански усмерава и концентрише на обавештења која представљају утилитарни интерес, проблем, идеју, скандал, процес... Прелаз природног (бивствујућег) у медијско збивање јесте граница филозофско–комуниколошке равни. Смисао више није диференцирана умом, већ мноштвом знакова који креирају медијску слику подређену интересима. Медијско мишљење стога није производ логичких правила, јер је формулисано у складу са уређивачком политиком медија и интересима доминантних друштвених елита.

¹⁰ „Значење је према сагласним ставовима филозофа, логичара и методолога: такав сложени психички процес у коме одређени предмет (З) преко одређеног појма (П) указује субјекту (С) на одређени предмет (О). Као што се из дефиниције види у значењу је битан сазнајни моменат о објекту преко појма означеног са (П).” Милосављевић, Радосављевић 2006:96–99.

¹¹ Постоји више од 150 дефиниција овог појма, али у овом раду користимо Вебстеров (Вебстер) речник по коме је информација *нешто што је примљено или прибављено информисањем*”.

¹² „Податак је нешто што је дато; може бити чињеница или, на елементарнијем нивоу, чулно опажање”, Свеномијус 2007:25.

Задатак савремених медија више није само да преносе поруке (обавештавају, информишу, едукују, рекреирају, забављају), већ и да стварају нова значења, свест, етику, религију, културу, политику. То значи да пласирањем одређених идеја, ставова, мишљења, образаца понашања, обезбеђујемо тзв. критичну масу, способну за хомеостатичко очување или промену актуелног поретка. Према теорији, примарна сврха новинарства је да грађанима достави информације захваљујући којима ће бити слободни и учествовати у процесима договарања и управљања¹³. Волтер Липмен (Walter Lippmann), један од најславнијих америчких новинара, скоро пре једног века тврдио је да човек свет познаје индиректно, преко „*слике коју прави у својој глави*”, алудирајући на менталне представе о туђем искуству. Проблем је што су слике „*понекад безнадежно искривљене и непотпуне*”, оштећене бројним и софистицираним медијским техникама. Кључна обележја глобалних медија су: наклоњеност транснационалном капиталу, корпоративном капитализму и неолибералној идеологији, непријатељски однос према социјалдемократима, радничкој класи и националистима, подривање локалних култура, подржавање материјалистичке вредносне оријентације, продукција садржаја који промовишу насиље, неморал, забаву, социјалну патологију, репрезентативну или хибридную стварности.

Поредак истине почива на наметању симболичких представа, новој врсти духовног насиља као друштвеног изазова, при чему магнетно поље догађаја у јавном простору чине јавне информације, начини њихове презентације и манипулације¹⁴. То није ништа ново, јер ако пажљиво читам Платона (Плато) уочићемо да разликујући вредности говора и писма славни филозоф указује на опасност „*кривотворења стварности*”, на лажну представу о комуникацијском саобраћању и заједништву из којих произилази „*штетно друштвено понашање*” (VII писмо, 341 б–ц). Платон у свом времену није могао предвидети силовити технолошки, економски и политички развој, али још тада мудро запажа како је „*природа знања таква да не може остати непромењена у контексту опште трансформације*, начелно закључујући да је знање истинито веровање *плус нешто што чисто веровање преокреће у знање*”.

¹³ Ковач, Розенстил 2006: 22–24.

¹⁴ Савремена цивилизација готово и да не схвата да монопол у стварању духовног простора данас припада масмедијима, односно комуникацијским империјама које снажним технолошким чудима у наше домове уносе слике других људи. „*Укидајући географску дистанцу (све се то дешава пред нашим очима) и психичку изолованост (можда ћемо ми бити следећи), они постепено освајају наше слободе, али и мишљења, ставове, навике, моделе понашања*”. Јевтовић 2007:102.

Несумњиво је да су међу бројним агенсима јавности медији у сваком друштву снажан фактор социјализације, али и извори политичке моћи, па питање медијског власништва и контроле над садржајима постаје кључно. Комуникацијски ураган који покушава да направи медијско тржиште по угледу на тржиште капитала, контролишу њихови власници који одлучују шта је добро, а шта зло? Бројчаност медија не значи и адекватан плурализам мишљења! „САД имају импресивну мрежу масовних комуникација. 1.700 дневних новина, 11.000 ревија, 9.000 радио и 1.000 тв-станица, 2.500 издавача и 7 филмских студија. Када би свако од средстава имало само једног власника, укупно би било 25.000 различитих медијских погледа. Та импресивна бројка у потпуности би гарантовала широк спектар политичких и социјалних идеја... Али, у САД нема 25.000 различитих власника. Данас, 50 корпорација поседују највећи део медија. 50 жена и мушкараца који су на њиховом челу могли би стати у мало већу собу. За ове особе се може фигуративно казати да сачињавају Приватно министарство за информисање и културу” (Багдикан 1997:134).

Доминација елите и маргинализација дисидентских гласова прикрива се постојањем медија у јавној служби, који би по природи требали бити доступни свим грађанима подједнако. Друштвени утицај крије се у формулацији по којој је јавни сервис основан од јавности, финансиран од јавности и контролисан од јавности, уз још неке карактеристике које би требало да задовољи¹⁵. Међутим, у ери страховите комерцијализације фаворизују се програми који имају циљ да окупе највећи аудиторијум, па квалитет губи трку са спектаклима и сензацијама. Слабљење улоге јавних медијских сервиса¹⁶ у тренуцима реконструкције информативних тржишта прилагођених капиталистичкој економији, довело је до раскида са традиционалним поимањем медија као чувара јавних интереса. Драматичне промене настале конвергенцијом¹⁷ условиле су и комерци-

¹⁵ Тоби Мендел 2001:7 наводи следеће карактеристике јавних сервиса (према теоретичару Ерику Баренту (Ерик Барнетт), прим. аутора): „1) општу географску доступност; 2. бригу за национални идентитет и културу; 3. независност у односу на државу и на комерцијалне интересе; 4) непристрасност програма; 5. ширину и разноврсност програма; 6. значајан удео у финансирању, средстава добијених наплатом од корисника.”

¹⁶ Истраживачки извештај Института за отворено друштво за надгледање и подршку приступу Европској унији (ЕУМАП) указује на алармантну кризу идентитета јавне телевизије у Европи где још од 1995. константно опада удео у гледаности (за око 1% годишње), што се наставило до данас (ЕУ Мониторинг анд Адвоцацу програм, 2006)..

¹⁷ У медијској пракси све је уочљивије нестајање некада јасних граница између штампе, филма, радија и телевизије, пошто је електронска трансмисија у стању да интегрише све комуникационе облике.

јализовано форсирање програмских формата заснованих на таблоидном, сензационалистичком концепту. Инстант представе као производи комуникационих техника нуде привид стварности, док језик и драматургија медијских слика значајно доприносе конструисању демократског симулакрума¹⁸. Владајуће елите масмедијским мишљењима усађују одређена значења, представе у свест гомила, али да би се у њима трајније населиле појачавају их моралним (унутрашњим) и правним (спољашњим) санкцијама. Селекцијом тема и саговорника дефинишу се идеолошки обрасци и легитимни политички актери, а јавном презентацијом њихових ставова, идеја, мисли, исказа и веровања гомиле усмеравају ка одређеном циљу. То је *теорија фреминга* (Theory of Framing), која подразумева селекцију и истицање: дати оквир нечему значи изабрати „*неке видове опажене стварности*”... и учинити их истакнутијим у комуникацијском тексту и то тако што се промовише појединачна дефиниција проблема, каузално тумачење, морално процењивање и/или препоручени треман описане ставке (Јусић 2008:40–63).

Данас у сваком друштву постоје мање или више префињени механизми утицаја на јавно мњење, а кроз то – и покушаји манипулације. Свака релевантна друштвена група настоји наметнути свој део истине,¹⁹ па се у том циљу служи различитим методама и аргументима. Политичке странке, интересне групе, невладине организације, цркве, лобији, синдикати, школе и медији постају истурени штитови у борби за доминацијом, а нестабилност и конфликти део свакодневнице. Живимо у свету интереса и држава у којима појединац или сегментиране групе готово потпуно губе утицај. У таквом друштву интезивирају се кризе и конфликти, а њихов степен и интензитет у директној су мери од утицаја медија. Системске револуције у Тунису, Алжиру, Мароку, Бахреину, народни устанци у Египту и Либији, показали су карактеристичан образац мрежног деловања: смењивање једнопартијских система или ауторитарних вођа и њихових породица, политичко буђење уз помоћ Фејсбука, Твитера или сателитских ТВ програма и инсталирање вишестраначке демократије и тржишног капитализма. Илузија је помислити да су „арапска пролећа” или „јасмин револуције” проистекле из снаге интер-

¹⁸ „Ради се о замењивању стварног његовим знацима, то јест о једној операцији одвраћања од сваког стварног процеса његовим операторним двојником, метастабилном, програматском, непогрешивом означавајућом машином, која нуди све ознаке стварног” . Бодријар 1991:6.

¹⁹ Вратар или чувар капије (gatekeeper) је термин који је у комуниколошку теорију увео Дејвид Вајт (David White), сугеришући како новинари–уредници „имају функцију вратара који одређују које ће догађаје и појаве пропустити кроз *врата*, односно *медије*, као *вести*”. Опширније у: Вхите 1950:383–390.

нета или друштвеног активизма на мрежама.²⁰ Снажна међународна подршка САД и њој наклоњених држава омогућила је симпатије глобалних медија, који су својим наративима обезбедили пристанак јавности за даље акције. То показује како теорија значења у савременој медијској филозофији трпи значајне промене у складу са медијском интерпретацијом истине. Мекдоналдизација друштва сели се у сферу дигиталних медија као нов теоријски концепт²¹ који подразумева да монопол елита брзо може нестати, под условом постојања демократски освешћене и медијски образоване јавности.

Расколи се прво уочавају у комуникационом простору, који ће бити подељен у мери колико сегментираних медија функционише. Пажња јавности јача или слаби, асиметрично са медијским конструисањем проблема, *сенчењем догађаја* и стављањем тежишта на различите аспекте. Велики проблем може бити релативизиран као мали, али и обрнуто! Политичке вође и интересне групе буде интерес и политизацију теме, не либећи се ни стварања псевдодогађаја у постизању драматизације. Пумпање проблема, дозирање стварности техникама шокирања и спиновања, мали су део богатог инструментарија којим се управља масовним аудиторијем. Причу преузимају други медији, па се тако нивовима произведених слика и значења креира друштвени проблем, који по потреби, може да се представи као безбедоносна претња заједници²². Након одређеног времена, када се публика засити наметнутом темом производи се нова, још спектакуларнија, заводљивија, необичнија, и тако у круг. Један проблем замењује други, слику потискује нова, а дневне потребе за вестима се задовољавају информацијском међавом. Модерни медији граде савршено обликован свет наратива, доживљајно идентифицирајући, тако да прелазак *воха попули у вох деи* нико не примећује. Медијска култура настаје као резултат доминантних уверења, ставова, идеолошких вредности и образаца, али њена моћ је у креирању комуникационих стратегија и тактика којима ће јавност дати пристанак²³. *„Несумњиво је да медији могу симулирати, али и допринети конкретним социјалним, као и политичким променама реализованим у реалном времену и прос-*

²⁰ „Ниједна политичка акција, односно опсежнија друштвена промена, изведена у било ком делу света, не може остати изолована у односу на глобални контекст повесних кретања.”, Вуксановић 2011.

²¹ Види у Шпехар, Хрвоје (Политикологија религије, 2010: 118-130).

²² „Стечајна мафија”, „Дуванска мафија”, „Друмска мафија”, „Просветна мафија”, „Царинска мафија”, „Грађевинска мафија”, „Саобраћајна мафија”, само су неке од афера које су протеклих година забављале јавност у Србији, али конкретне одговорности политичара који су стајали у сенци афера никада није било!

²³ Види у: Јевтовић 2007:97–124.

тору”, уочава филозофкиња медија Дивна Вуксановић (Вуксановић 2011:115), али исто тако закључује како је претерано тврдити да они могу „*послужити за генерисање коренитих, односно револуционарних промена, јер се активности унутар њих догађају у једном – без обзира на велики број корисника – релативно суженом и контролисаном оквиру*”.

Објективност и медијски надзор

Приступ медијима суштина је демократског форума, јер по функцији они треба да представљају средства политичког надзора. Демократија подразумева индивидуалност и дијалог, сукобљеност идеја и мишљења, комплексност тајног мњења које, такође, може имати значајну улогу у остваривању одређених политичких циљева. Тек укрштање индивидуалних мишљења и колективне свести резултира јединственим ставовима, убеђењима и понашањима. Отуда и данас политичари у телевизијским наступима покушавају личне или партијске ставове прогласити јавним. Публицитет као мера придобијања јавне пажње има функцију усмеравања јавности ка одређеним мишљењима, погледима, судовима, проблемима које медији праве актуелним²⁴. Формална могућност слободног изражавања значи и право сваког човека да створи свој публицитет, али је ограничавањем приступа масовним медијима то право контролисано. Зато разликујемо примаран (праве га медији на основу важности догађаја или утицаја личности која је у центру дешавања) и секундаран публицитет (наручују га скривени центри моћи, групе за притисак, важни појединци и сл.), док медији добијају задатак „производње вести”. Тада се појављују специјални новинарски тимови обучени за привлачење пажње публике, који делују у два правца: креирају псеудо догађај, дајући му значајне друштвене димензије које узрокују политичке реакције или трагају за јавности непознатим, пикантним, занимљивим и компромитујућим подацима објекта писања. „Поред политичке и друштвене, медијска моћ представља специфичан капитал у комуникационом простору”. (Вулић, Павловић 2011:1738)

²⁴ У једном истраживању вршеном у САД 1999. године испитиване су промене у политичким гледиштима из десет различитих извора информација, укључујући коментаторе на ТВ вестима, председнике, чланове председникове странке, опозиционих странака и интересних група. Откривено је да „највећи утицај имају коментатори – због *једног јединог коментара* јавно мњење може се променити и за више од 4%”. Јанда, Берру, Голдман 1999:115.

Порекло таквих репортера, тзв. макрејкера (копача друштвеног ђубрета) је са почетка прошлог века, а задатак да публици пренесу комплетно значење догађаја. Лестер Маркел (Lester Markel), уредник „New York Times-a”, бранећи интерпретативност од „објективности” наводи: *Узмите „најобјективнијег” међу репортерима. Он сакупља 50 чињеница, од тих 50 бира 12 за које он сматра да треба да их укључи у текст, остављајући 38 изван. То је први задатак суђења. Потом репортер одлучује који ће од тих 12 факата чинити лид приче. Одређени факат, који он бира, наглашава оно што је битно имајући на уму чињеницу да читалац често не иде даље од првог параграфа. То је други задатак суђења. Потом уредник чита тај „објективни” текст и одлучује да ли ће бити пласиран на првој или 29 – тој страни новина. Ако је на првој, може имати значајан утицај на мњење. Ако је на 29 – тој нема такав нагласак. То је трећи задатак суђења. Укратко, та „објективна” вест је врло необјективна” (McCDougal 1963:17).*

Правило објективности²⁵ веома је важно за конституисање медијског мишљења: *„да би било истинито, мишљење мора тежити сазнању предмета и њихових односа онаквих какви су у самој стварности, независно од субјективних жеља, емоција, једном речи, независно од субјекта и његове свести”* (Марковић 1959:23)²⁶. Хајдегер (Martin Heidegger) уочава да за Грке реч *тецхне* није значила ни уметност ни занат, већ *„дозволити нечему – овоме или ономе – да се – на овај или онај начин – појави као присутно”* (Хајдегер 1982:100). Свет јаве и снова темељи се на представама које се преносе језиком и сликама, а разумевање њиховог садржаја води наметању појмова који истински управљају човечанством.

Историја цивилизације је историја промена, именована и преименована ствари, идеја и процеса, при чему проток симбола диктира степен друштвеног развоја. Савршеност медија смањује трагичке немире и интелектуалну сумњу, па јавност све мање примећује како носиоци значења бивају све удаљенији, чиме се у комуникационој заједници повећава могућност манипулисања. *„Империјална логика не пита за истину и чињеницу, него их намеће”* (Брдар 2009:172), често прерастајући у полигон дезинформација и деконструисања реалности. Појам бивс-

²⁵ У време комунизма новинари су подстицани да буду „објективни”. Међутим, време је показало да је објективност *„концепт без вредности, јер се новинарске одлуке доносе на основи давања предности неким вредностима информације.* (Бурнс 2009: 72)

²⁶ Остала правила логике су: одређеност; доследност; доказивост; правило извођења посебног из општег; свестраност и развојност.

твујећег²⁷ драматично се преображава, јер симулирани догађаји перфекционисаним технолошким алатима усмеравају публику ка пожељним мишљењима и ставовима. Субјективитет се снажније но икада преноси информацијски гладним и неопрезним масама јер усклађене и софистициране слике конструишу нове парадигме.

Ако је у прапочецима говорење било познато као артикулисано озвучавање мисли посредством говорних органа²⁸, данас имамо неомеђену дигитализацију података, који континуирано растући мењају начине човекових спознаја. Глобализам подразумева интеркултуралност, а услов њеног постојања је висок степен усаглашености, у чему је посебна улога медија. Појава, догађај, личност или група лако се проглашавају препреком друштвеним вредностима, а онда се медијским стереотипима формира мишљење које гомиле подржавају. Идентитет трпи снажне геополитичке ударе,²⁹ при чему је процес унутарњег отварања ризичан, јер без искрености друге стране долази до стања међузависности. Апсолутне идентичности у стварности нема, па је медијски наратив само фалсификат интерпретиран судовима и ставовима учесника у медијском ланцу! Друштво је увек у преображају³⁰, технологије убрзавају и згушњавају пренос знакова, тако да се и смисао појмова релативизује и оспорава.

Човек је одувек користио медије како би означио групе или категорије предмета, истичући њихова својства као образац уопштавања,³¹ односно *одражавања стварности*. Основна функција говора је комуникативност, што значи да би у случају њеног изостанка дошло до

²⁷ Од античких времена, *бивствујуће* се доживљава као оно што је присутно.

²⁸ Хајдегер под говором подразумева истовремено и слушање. Преузимајући мисаони концепт Вилхелм фон Хумболт-а (Friedrich Wilhelm Christian Karl Ferdinand Freiherr von Humboldt), он уочава „моћ комуникационих преображаја примерених духу времена: *Не мењајући језик у погледу његових гласова, а још мање у погледу његових форми и закона – време посредством растућег идејног развоја, повећане моћи мишљења и продорније осетљивости често у њега уводи нешто што он раније није поседовао. Тад се у исту љуштину ставља другачије значење; истим се изразом даје нешто различито; истим се синтаксичким законима наговештава другачије степенован ток идеја*”. (Хајдегер 1982: 249)

²⁹ Деспотовић 2010:1.

³⁰ „Оно што је данас комад угља, сутра ће бити гомила пепела; оно што је данас заметак кокошјег јајета биће после неког времена пиле или можда саставни део материје неког људског организма”. (Марковић 1959: 12)

³¹ „Уопштавање је, као што се лако може видети, посебан вербални *мисаони чин*, који одражава стварност сасвим другачије но што је одражавају непосредни осети и опажаји”. (Виготски 1983: 43)

друштвеног неразумевања³². Ко управља појмовима истински је владар света, јер добијањем медијске сагласности конструишете стратегије и тактике којима управљате свешћу других³³. Телевизијска мрежа *Си-Ен-Ен* пре само две деценије била је симбол глобалног извештавања, репер бројним политичарима који су у кризним ситуацијама одлуке доносили заражени спинованим сликама које су непрегледно стизале са места догађаја, често у директном преносу. Када су кинеске власти у крви гушиле студентску побуну на тргу Тјенанмен или када су Американци 1991. бомбардовали Багдад, камере ове ТВ-мреже биле су очи светске јавности; искрцавање у Сомалији или грађански ратови у Босни и на Косову и Метохији праћени су репортерима уживо, баш као и бомбардовање Србије од НАТО алијансе 1999. Проблем је настао оног тренутка када фабрика екранизованих слика није имала више материјала којим би подстицала жеље аудиторјума,³⁴ али и када је почела да стасава нова генерација медијских конзумента одрасла на дигиталним јаслама.³⁵

Гомила је опседнута само једним, доминантним мишљењем, па стога свако друго проглашава опасним, ретроградним и непотребним. Кад хиљаде или милиони људи читају исте новине или гледају исте ТВ-програме и када имају утисак да су припадници исте заједнице, они стичу осећај снаге, монолитности. Наметнуто мишљење значи и наметнуту стварност, редукуцију мисаоних односа, контролу знакова и значења. Технолошка надмоћ не значи и ослобађање мишљења, па теоријом агенде елите усмеравају публику о чему да мисли! Тако настаје савез истомишљеника, једнообразан и фиктивно снажан. Из јавног простора временом ишчезавају спекулативна мерила, док на њихова места стижу припремљени обрасци мишљења. Бројни електронски садржаји,

³² Теоретски, споразумевање је могуће без говора или сличног система знакова, али на ограниченом простору примитивних врста. На пример, животиње које предосете земљотрес или природне непогоде, па својим криковима и неартикулисаним звуковима узбуњују остале у стаду или јату, *заразујући* их осећајем страха.

³³ Више у: Јевтовић Зоран: „Масмедијски преображај тероризма и религије у глобалном поретку”, *Политикологија религије*, бр. 1., Београд, 2007. стр. 97-124.

³⁴ Чувени медијски колос налази се у евидентној кризи: грађани, заинтересовани за нове вести све мање укључују телевизор, јер први извор информација све више постаје интернет. „Си-Ен-Ен” је тек четврти по праћењу 24-сатних информативних емисија, а гледаност у вечерњем термину је пала на скромних 200.000 гледалаца?

³⁵ Праћење политичких вести на интернету има тренд снажног раста: 1996. године 4% популације посредством мреже пратило је овакве садржаје, 2004. године број је порастао на 25%, а већ 2006. на читавих 29%. Утврђено је и да су млађи корисници (испод 35 година старости) упућени на интернет као основни извор информација. Раиније, интернет.

друштвене мреже, блогови и сличне форме масовног комуницирања нуде идеолошки пречишћене и умивене појмове и садржаје, претварајући конзументе у анонимне субјекте који изложени огромним количинама података и не размишљају о њиховој истинитости. Преображај се обично врши у складу са интересима власти, која никада не врши отворену пропаганду, већ то чини дискретно покрећући лавину медијских мишљења.³⁶

Медијско мишљење сугерише пожељне представе, скривајући критичко преиспитивање као потребу човековог ума. Оно је последица развојене стварности,³⁷ привида којег стварају чувари информацијских капија, пропуштајући кроз бројне филтере³⁸ симболички прецизне и артикулисане поруке. Отуда и данас политичари у медијским наступима покушавају личне, партијске или религијске ставове прогласити јавним интересом.³⁹ Уместо да обавештавају о стварности различитим и супротстављеним чињеницама новинари наводе само оне који потврђују слику коју елите желе да пренесу. Тако је могуће производити лаичку јавност, која је у пракси регресивна јер укида плурализам, обесхрабрујући појединца да се критички супротстави доминантном мишљењу. Индивидуална свест се потискује, рационално повлачи пред афективним, док нарцисизам и послушност постају пожељан модел друштвеног понашања. На друштву остаје „да се прилагоди и дефинише правила понашања која ће бити у складу са прихваћеним професионалним и етичким стандардима или да не прихвати и остане иза гвоздене завесе”. (Вулић, Павловић 2010:110)

³⁶ Габријел Тард (Gabriel Tarde) то илуструје следећом реченицом: „Једно новинарско перо је довољно да би се покренули милиони језика” (према Московиси, 1997:19).

³⁷ Аутори сматрају да новинарство преноси само део стварности, интерпретирајући је у складу са друштвеним потребама и професионалном одговорношћу. „Задатак медија и средстава масовних комуникација биће све тежи и изазовнији, тим пре што глобално друштво не живи од идеја, већ од њихове инструментализације.”(Јевтовић2008:111–112)

³⁸ Ноам Чомски (Noam Chomsky) види пет карактеристичних филтера: „1. величина, концентрисано власништво, богатство власника и добитну оријентацију доминантних медијских предузећа; 2. маркетинг као главни извор прихода; 3. ослањање медија на информације које добијају од власти, пословног света и „стручњака” које финансирају ти примарни извори и представници моћи; 4. „противваздушна артиљерија” као средство дисциплиновања медија, и 5. антикомунизам као национална религија и контролни механизам”. (Чомски 2004: 154)

³⁹ Валтер Ихејерика (Walter C. Ihejirika) објашњавајући спорове политичких и верских вођа у ери нових медија види настајање новог хегемонизма, у којем први „користећи државни апарат желе да се јавности представе у што лепшем светлу, док верским вођама преостаје само морална снага” („Autorità and autorevolezza: ehplaining consetation between political and religious leaders in the age of the new mediaerika”, Култура полиса, 2011., стр. 17-31).

Закључна разматрања

Слика света коју генеришу нови медији стимулише одређене идеолошке преображаје, али је прецењена оцена да су они искључиви носиоци друштвене моћи. Све уочљивија диференцијација комуникационих система омогућава да се аудиторјум циљано профилише и усмерава, сегментирајући се на специфичне покрете и групе (феминисткиње, еколози, анархисти, удружења потрошача...). Нови медији и друштвене мреже реконструишу политичку и духовну сцену, уносећи промене које мењају комуникационе обрасце и стандарде. То значи да исказ обрађен новинарском апаратуром и дигиталним алаткама медији конструишу, али и демантирају, зависно од интереса контролора комуникационих токова. Стварност се инструментализује, догађаји извлаче из контекста, персонализују или прећуткују, зависно колико пажње треба да привуку. Циљ је утицати на ставове и понашања рецепијената, али тако да се намера не уочава, без обзира да ли је пристрасна и егоистична или хумана и корисна!

Медији и мишљење нису у функционално омеђеном, константном процесу. Њихов однос је дијалектички слојевит, усклађен са преображајима који настају и развијају се током технолошких револуција. Информације треба да изазову одређену реакцију, заинтересованост свести адресата, чиме постижу утицај на праксу. Медији могу битно помоћи у стварању свести сваког појединца, али под условом да их користе самостално, слободно и независно од идеолошких утицаја. Медијско мишљење је производ сложеног процеса претварања апстрактних идеја у аудио–визуелну материјалност. Знакови се намећу од споља ка унутра, радозналост и сумња постепено успављују, до тренутка када се разлике поравнају и маса не почне да мисли на само један начин! Логичко мишљење тада трпи пораз, бежи од све израженијих интереса који задовољавају жеље, никако разум.

Медијско мишљење није питање логичности, већ симболичке моћи унутар одређеног идеолошког система. Оно настаје тамо где се стапају интереси олигархија, па тиме ретко представља опште добро. Медијски исказ почива на реконструкцији примарних сазнања о стварним личностима, предметима и догађајима, уз секундарно посредовање у стварању акустичке и визуелне слике. Свет који нас окружује сачињен је од претпоставки, облика које сами стварамо и симболички препознајемо, па је и представа коју креирамо медијском подршком резултат личне конструкције призора које смо доживели или које нам их је други описао. Циљ је подстаћи емоционално реаговање (амбиције, похлепу, завист, тежњу за друштвеним статусом, ...), а онда у комбинацији са

информативним подацима пројектовати мишљење које ће публика прихватити као своје.

Колонизација значења у виртуелном простору у пракси је најавна доминација у области економије, политике и друштвене реалности. Јавној сфери прети опасност да постане још суженија, док корпорацијски циљеви и интереси под плаштом наднационалне заједнице прикривају тиху реконфигурацију управљачких слојева. Парадокс је да су тежећи да приближе хиљадама километара удаљене људе, мрежне технологије унеле дистанцу између суседа на истој локацији. Напредна технологија је променила начине производње, дистрибуције, излагања и складиштења информација, док су међусобно повезане мреже донеле преображаје у сфери комуникација. Медијски умрежена друштва постепено утемељују медијску филозофију, критички рефлектујући сопствена полазишта и теме, у светлу надолazeћег трансхуманизма и нових комуникационих технологија.

Литература:

1. Arnhajm, R. (1985), *Vizuelno mišljenje*, Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.
2. Bagdikan, B. (1997), *The Media Monopoly*, Boston: 5th Edition, XIV-XVI, Beacon.
3. Bodrijar, Ž. (1991), *Simulakrumi i simulacija*, Novi Sad: IP Svetovi.
4. Brdar, M. (2009), *Logika zapadnih medija kao logika moći*, Beograd: Fakultet za kulturu i medije Megatrend univerziteta.
5. Burns, I. Sh. (2009), *Razumjeti novinarstvo*, Zagreb: Naklada medijska istraživanja.
6. Čomski, N. (2004), *Politika bez moći*, Zagreb: DAF.
7. Despotović, Lj. (2010), „Geopolitička funkcija jezika u procesu formiranja nacionalnih identiteta” (internet) dostupno na http://www.centerforhistory.net/images/stories/pdf/srkamenica2009_ljubisa_despotovic.pdf (pristupljeno 14.11.2011.)
8. Golubović, B., Bačlić M., Harasti M., Budapest Open Society Institute and EU Monitoring and Advocacy Program (2006), *Televizija u Evropi: regulativa, politika, nezavisnost*, Istraživački izveštaj, Beograd: Media centar
9. Iheđerika, V. (2011): „Autorità and autorevolezza: ehplaining contsetation between political and religious leaders in the age of the new media”, *Kultura polisa*, 2011
10. Habermas, J. (1969), *Javno mnjenje*, Beograd: Kultura.
11. Habermas, J. (2007), „Politička komunikacija u modernom društvu”, (internet) dostupno na <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/CM05.pdf> (pristupljeno 23.04.2012.).
12. Hajdeger, M. (1982), *Mišljenje i pevanje*, Beograd: Nolit.
13. Horkhajmer, M. i Adorno, T. (1989), *Dijalektika prosvetiteljstva*, Sarajevo: Veselin Masleša.

14. Horton, F. (1983), „Information literacy vs. computer literacy”, *Bulletin of the American Society for Information Science*, 9 (4): 14 – 16
15. Jackson, R. (2005), *Writing the war on terrorism. Language, politics and counter – terrorism*, Manchester and New York: Manchester University Press.
16. Janda, K., Berrz, J., Goldman, J. (1999), *Izazovi demokratije*, Durieux: Zagreb
17. Jevtović, Z. (2007), „Masmedijski preobražaj terorizma i religije u globalnom poretku”, *Politikologija religije* 1: 97–124.
18. Jevtović, Z. (2008), „Metamorfoza novinarstva”, u Vuksanović, D. (prir.) *Knjiga za medije – mediji za knjigu*, Beograd: Clio.
19. Jusić, T. (2008), „Medijski diskurs i politika etničkog sukoba: jugoslovenski slučaj”, u Đerić, G. (prir.) *Intima javnosti*, Beograd: Fabrika knjiga, 40 –63
20. Kovač, B. i Rozenstil, T. (2006), *Elementi novinarstva*, Podgorica: CID i Institut za medije.
21. Liotar, Ž. F. (1988), *Postmoderno stanje*, Novi Sad: Svetovi.
22. Marković, M. (1959), *Pravilno mišljenje i pravila mišljenja*, Beograd: IP „Rad”.
23. Mendel, T. (2001), *Javna radiodifuzija*, Beograd: Medijacentar.
24. Milosavljević, S. i Radosavljević, I. (2006), *Osnovi metodologije političkih nauka*, Beograd: Službeni glasnik.
25. Moskovisi, S. (1997), *Doba gomile*, knjiga 2, Biblioteka XX vek, Beograd: Čigoja štampa,.
26. Nelson, M. (1997), „We Have the Information You Want, But Getting It Will Cost Zou: Being held Hostage by Information Overload”. (internet) dostupno na <http://www.acm.org/crossroads/xrds1-1/mnelson.html> (pristupljeno 14.11.2011.)
27. Nojbauer, H. J. (2010), *Fama: istorija glasina*, Beograd: Clio
28. Popper, K. (1979), *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*, 2nd edition, Oxford: Clarendon Presss.
29. Rainie, Lee (2007), „Presentation to Personal Democracy Forum”, (internet) dostupno na <http://www.pewinternet.org/~media/Files/Presentations/2007/2007%20-%2018.07%20-%20The%20Internet%20and%20Politics%202007.pdf> (pristupljeno 14.11.2011.)
30. Sarcinelli, U. (2011), „Partije i prenošenje političkih ideja: od partijske do medijske demokratije”, u *Menadžment političke komunikacije*, Beograd: fondacija Konrad Adenauer Stiftung.
31. Svenomijus, I. (2007), *Intelektualna osnova organizovanja informacija*, Beograd: Clio.
32. Turkle, S. (1995), *Life on the Screen: Identity in the Age of Internet*, New York: Simon&Schuster.
33. Vigotski, L. (1983), *Mišljenje i govor*, Beograd: Nolit.
34. Vuksanović, D. (2011), „Fejsbuk i društvene mreže u funkciji političkih promena”, u *Verodostojnost medija – dometi medijske tranzicije*, Beograd: FPN i Čigoja štampa, 105–116
35. Vuksanović, D. (2011), „Filozofija medija, vs. misliti medije”, *Kultura: Filozofija medija*, 133: 13–25

36. Vulić, T. i Pavlović D. (2010), „Blog – žanr novih medija”, u B. Mišić– Ilić i V. Lopičić (prir.) *Zbornik radova sa naučnog skupa Jezik, književnost, promene: Jezička istraživanja*, Niš: Filozofski fakultet, 108 – 119
37. Vulić, T. i Pavlović D. (2011), „Dopisništvo kao temelj informativnog programa televizije.” *Teme* 4: 1735–1754.
38. White, D. M. (1950), „The „gatekeeper”: A case study in the selection of news”, *Journalism Quarterly* 27: 383–390.
39. White, S. A. (1992), *Reporting in Australia*, Melbourne: Macmillan.
40. Wurman, R. S. (1989), *Information Anexity*, New York: Doubleday.
41. Špehar, H. (2010): „Mekdonaldizovana religija. Prilog teoriji mekdonaldizacije u politikologiji religije”, *Politikologija religije*, br. 1, god. IV, Beograd.
42. OSI/EU Monitoring and Advocacy Program (EUMAP) Network Media Program (NMP): *Televizija u Evropi*, istraživački izveštaj, Media centar, Beograd, 2006.

The Statement and the Philosophy of the Media Networked Society

Summary: Digital media enable individuals to reach a far greater accessibility, speed and amount of information than ever before, but they also change the nature of social conventions, politics, culture and the public. New forms of communication manage reality; the real message is changing through the simulated image, and a thoughtful expression, sense and meaning give way to seductive ideological assurances and promises. Internet has developed complex nature of network culture with the rise of knowledge and services production, privatization of goods and intellectual property, and the crisis of the traditional news industry, press and radio, in the first place. Modern man reads less and watches more; trusts more and suspects less; modern man is more silent and communicates less. A critical mind withdraws before aggressive, violent and manipulative media statements originated for the purpose of creating and sustaining regimes of social power.

The power of nature to create, modify and destroy human society increasingly moves to the info–sphere, with the ability of elites to impose their interests as universal, necessary and valid manifesting only through the process of creating media awareness. Conventional forms of logical thinking are being redesigned or rapidly disappearing, retreating before the onslaught of spinned, simulated and manipulative messages with the primary aim of producing support and consent. In digital world a photo wins over reality, surface wins over depth, style wins over content, while The Word is separated from the individual and instrumentalized in communication with others. Few people notice the hidden trap: the mechanisms of the media market (ratings, shares, People meters, audience research ...) favor only certain styles of living, building invisible walls of total control of supervised civic identity!

Key words: statement, media, digital revolution, philosophy of media, control, networked society

ВИОЛЕТА ЦВЕТКОВСКА ОЦОКОЉИЋ *

Мегатренд Универзитет
Факултет за културу и медије
Београд

ТАТЈАНА ЦВЕТКОВСКИ

Мегатренд Универзитет
Факултет за пословне студије
Београд

УДК 316.774:316.

624]:338.48

Прегледни рад

Примљен: 12.02.2012

Одобрен: 27.04.2012

МЕДИЈСКИ УТИЦАЈ НА ПОРАСТ ТАНАТУРИЗМА: ТУРИЗАМ И *СМРТ* УЖИВО

Сажетак: Тема овог рада је истраживање пораста тзв. танатуризма чији је основни покретач смрт (посредно или непосредно), односно утицаја медијски посредованог насиља које, повратно подстиче овај вид туризма. У форми директног преноса (програм уживо, вести и сл.) гледалац је на изванредан начин (потенцијални) (са)учесник, прималац истинитих или псеудо истинитих догађаја. Ако се крене од тврдње да је гледалац телевизијског програма пасивни посматрач, коме је отупљено критичко мишљење и који прима информације без селекције, навикнут на свакодневне призоре насиља, он проживљава једну врсту катарзе (не)посредним учествовањем у насиљу а са друге стране у њему расте потреба да учествује у рату (смрти) уживо. С обзиром на пораст интересовања за овим новим и све актуелнијим видом туризма, јавља се и све већи број туристичких агенција које нуде аранжмане са високом стопом ризика. Такође, приметан је пораст научних расправа и критика поводом овог све масовнијег вида туристичког ангажмана.

Кључне речи: танатуризам, медији, ризик, катастрофе, култура

Увод

Савремено друштво обележено је најразличитијим представама насиља у медијима, а повратно, и насиљем у свакодневном животу. Медијски посредовано насиље је постало толико уобичајено да се све дубље увлачи у живот појединца, његово понашање и начин на који прово-

* vcvetkovska-ocokoljic@megatrend.edu.rs

ди слободно време. У контексту новог, специфичног начина понашања и размишљања, које је битно посредовано медијским катастрофичним представама, јавља се све већа потреба друштва за живљим контактом са смрћу. У ту сврху пригодна су сва места која на изврстан начин носе висок степен ризика или носе информацију о катастрофи која траје, која се недавно догодила или која се догодила у далекој прошлости. Епидемије, ратови и климатске непогоде представљају прави избор за туристичку дестинацију, за сада мањег, броја туриста. Међутим, број особа заинтересованих за овакве туристичке дестинације је свакодневно у порасту а у прилог томе говори и пораст туристичких агенција са оваквим аранжманима.

У овом раду је, кроз психолошки утицај слике, широко схваћене, и њених визибилних способности, истражен утицај медијски посредованог насиља на појединца и друштво у целини, као и нови вид забаве који се испољава у облику тзв. танатуризма. Ауторке су покушале да растумаче однос *медији – насиље – појединац* и успоставе везу за овим видом туризма. Кроз поједине примере објашњен је овај, све масовнији, феномен и доказана је веза са медијима путем којих се насилне сцене са призвуком сензационализма све више промовишу и подстичу појединце да траже узбуђења којима је смрт уопште, или ризик од сопствене смрти основни покретач.

Савремени медији и њихова улога у подстицању насиља *уживо*

У савременом друштву које је битно обележено визуелном комуникацијом, односно сликом у најширем смислу, индустрија доживљаја¹ постала је главни ресурс. Свет који доживљавамо данас, битно је посредован медијима који често представљају информације из друге руке популарно назване *second-hand informations*². Бал (Bal, 2003: 13) говори о визуелном аспекту културе не само као о комплексном систему сачињеном од сликовитости, знакова, стилова и ликовних симбола, као најснажнијих система комуникације, већ првенствено као о систему сачињеном од *невидљивог*³ значења. „Чин виђења тако постаје набој

¹ Индустрија или економија доживљаја заснива се на садржајима или производима који стварају одређени доживљај код потрошача. Више о томе види у: Pine, Gilmore, 1999.

² Детаљније види у: Cvetkovska Ocokoljić, Cvetkovski, 2012.

³ Под невидљивим се подразумева визибилно, односно сва значења широко схваћена која одређена слика може да пренеси.

између спољашњих слика или објеката и унутрашњих мисаоних процеса” (Hooper-Greenhill, 2000: 14).

Дистрибуција слика путем медија, начин преношења, трајање и престајање подсећа управо на ментално стање човека, односно на његов унутрашњи доживљај. Као што се смеђују сећања, тренутни догађаји и утисци и емоције, немирно и нестално, тако се у електронским медијима смеђују филмови, рекламе, директни ратни или спортски преноси, разне ријалити емисије и побуђују у свести посматрача најстрашније кошмаре измешане са забавним и баналним догађајима (Cvetkovska Ocokoljić, Svetkovski, 2012). Пројектоване, медијске слике у потпуности имитирају процес менталних представа у људској свести а њихово преклапање доводи до замагљивања границе између стварног и нестварног (Cvetkovska Ocokoljić, Svetkovski, 2011). Мичелово (Mitchell, 2005) тумачење слике као једне врсте вртлога или црне рупе, која истовремено поседује своју двоструку природу увлачења и ширења, подражава идеју о ширењу и залажењу у духовни простор појединца и његову повратну, најчешће неконтролисану реакцију. Дводимензионална слика се шири ван својих физичких граница док истовремено динамичност композиционих елемената увлачи посматрача у њен унутрашњи простор. На тај начин посматрач је подстакнут да унутар „менталног лексикона” (Костић, 2006: 272) остварује активно осликовљавање, односно менталне представе које су побуђене из најмрачније подсвести, испуњене агресијом према себи и према другима. На тај начин, медијски посредована реалност испуњена сценама насиља, природним катастрофама и смрћу посредује у стварању робота-убице, појединца који губи везу између илузије и стварности, подједнако у пријему медијски посредованог доживљаја и медијској пројекцији сопственог понашања. Одговорност нестаје јер човек имитира медијску стварност, постаје њен саставни део, главни јунак који увек побеђује. Путем медија, развија се увођење естетике бизарног и необичног доживљаја (Мол, 1973) услед неуобичајеног удруживања ствари и предмета, док појединац изналази нове моделе понашања који у његовом свакодневном животу проналазе свој пут у доживљајима налик медијски посредованим представама, спектаклима.

С обзиром на то да се јавност, данас, о катастрофама⁴ образује првенствено путем медија, оне постају поподневна забава, романсирани авантуристички доживљај или вентил који служи за ослобађање страхо-

⁴ Тумачење грчке речи *катастрофи* (која је одомаћена у Србији) подразумева велику несрећу, тежак догађај или пропаст (Вујаклија, 1972: 413) која обухвата низ озбиљних последица као што су повређивање или губитак живота животиња и људи, материјална штета и читав низ разорних дејстава.

ва јер све се дешава неком другом, негде далеко. Међутим, тај далеки свет као да постаје све привлачнији и доступнији а катастрофе и несреће све страшније и приступачније. Ствара се потреба за проживљавањем „реалне” опасности а са њом се развија и ново тржиште услуга које нуди такве доживљаје. Вести које се емитују у виду директног аудиовизуелног преноса, поруке и „истинитост”⁵ која се подразумева, најчешће носе призив сензационализма. Попут доброг, *најбољег* производа који се рекламира, катастрофе се пакују у најстрашније, најсмртоносније, најопасније а тиме и најузбудљивије доживљаје. И наравно, оне то у највећем броју случајева и јесу (Цветковска Оцокољић, Цветковски, 2011).

Танатуризам: смрт *уживо* и/или туристички доживљај

Иако у перцепцији ризика углавном преовладава психометријска парадигма (Sjöberg, Moen and Rundmo 2004, 10) која подржава мишљење да је ризик субјективан доживљај и да не постоји споља, независтан од наших мисли и културе, пораст катастрофа говори о томе да је ризик стварна чињеница и саставни део живота савременог човека⁶.

У складу са свакодневним медијским сценама насиља⁷ и разним видовима (*survival*) *риалити* емисија, савремени човек подстакнут је да посредно или непосредно учествује у њима, као најновијем облику забаве. Потреба да се распротрањени туризам, који је присутан услед опште мобилности изазване развојем технике и технологије, сведе на стандардне понуде и аранжмане, условила је и потребу за неком врстом ексклузивитета, нечим новим и посебним. Тако се услед масовности и мобилности путника, као посебна ексклузивна врста намењена појединцима, јавља тзв. *танатуризам*, или *мрачни (дарк) туризам*, популарно

⁵ Проблем истинитости у директном преносу постаје све снажнији. Уколико се извуче један исечак стварности или низ сродних сцена која не морају заиста приказивати целокупан догађај али су њен саставни део и које делују метонимијски, оне могу изазвати илузију а такође бити саставни део преноса уживо. Више о такозваним изобличењима у медијским представама види у: Цветковска Оцокољић, Цветковски, 2010.

⁶ Детаљније о истраживањима поводом пораста природних катастрофа у последњих двадесет година, види у: Цветковска Оцокољић, Цветковски, 2011

⁷ У складу са покушајем да се бар донекле сузбије приказивање сцена насиља на српској сцени може се навести редак пример одбијања (неодобравања термина) емитовања филма *Шишање* на РТС-у због сцена бруталног насиља и експлицитног секса. „Прес клипинг текста које медији објављују једни о другима: РТС -у сметају сцене насиља и секса”, *Дневник*, 19.08.2011. (посећено 10.02.2012).

Доступно на: <http://www.mc.rs/rts---u-smetaju-scene-nasilja-i-seksa.6.html?eventId=57649>

назван у медијима „’дизастер туризам’ као нова грана туризма где путник обилази поплавама, потресима, ратовима недавно похарана подручја”⁸ (Цветковска Оцокољић, Цветковски, 2011: 10) или, у најбољем случају, она подручја која „делују сабласно” (Stone, 2006: 146). Из комерцијалног угла сагледавања мрачни туризам осликава концепт *фаталних атракција* или *црних тачака* (нпр. нулта тачка на месту на коме су срушене куле 11. септембра) на којима постоје гробна места и/или места на којима су познате личности или велики број људи нагло умрли насилном смрћу (Rojek, 1993: 85).

Танатуризам (*thanatourism*) или *dark tourism*⁹ указује на врсту туризма који је у снажној вези (Seaton 1999, 131) или указује на његову снажну везу са смрћу и директним или индиректним суочавањем са туђим страдањима¹⁰. Танатуризам се тумачи и као облик путовања мотивисаних, у потпуности или делимично, жељом за стварним или симболичним сусретом са смрћу (Lisle 2007, 333). Укључивањем хронолошког елемента, мрачни туризам се може одредити и као посета било ком месту које је на неки начин у вези са смрћу, несрећом или трагедијом у 20. веку у сврху подсећања, образовања или забаве (Foley, Lennon, 1997: 55) али и даље у прошлост, кроз све векове људске историје (ходочашања, освајања и туризам). Грин (Green 1995, 196) је, проучавајући велике људске катастрофе кроз историју, ове страшне догађаје назвала „злом срећом” која задовољава два основна критеријума: догађај мора бити немотивисан (или најблаже, виђен као такав) и мора бити непредвидив.

С обзиром на пораст путовања мотивисаних жељом да се осети што виши степен ризика и суочавање са смрћу, јављају се бројна критичка размишљања. Мрачни туризам је на изванредан начин представљен као нови вид савремене, медијски подстакнуте, слободне активности која се нашла у процепу, са једне стране као нови вид туристичке мотивације и атракције, а са друге стране као друштвена патологија довољно нова и опасна да створи моралну панику (Seaton, Lennon, 2004: 63). Волтер (Walter, 2009), наглашавајући улогу медија у промовисању насиља и мрачног туризма, наводи да су они савремена посредничка ин-

⁸ „Godišnji odmor na zgarištima i ratnim poprištima”, *Neovisni online Business magazin*, 21.08.2008. (посећено 7.10.2010).

Доступно на: http://www.biznis.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=40358&Itemid=2

⁹ У недостатку једног адекватног појма који би у потпуности описивао широк спектар ризичних ситуација у контексту нове гране туризма, користе се бројни изрази подједнако у медијима и у стручној литератури.

¹⁰ О тзв. ратном туризму који је подједнако распрострањен данас, а био је актуелан и за време рата у Југославији, детаљније види у: Цветковска Оцокољић, Цветковски, 2011.

ституција која дозвољава смрти да се чврсто врати у индивидуалну и колективну свет. С обзиром на то да су медији донели насиље у дом сваког човека, не изненађује појава да појединац изналази нове начине забаве и туристичких атракција. Тим морбидним туристичким увидом започео је процес савремене контемплације смртности. Авис (Advena Avis) је у чланку објављеном у *Daily News*, под називом *Seek, so you may find* (11.03.2007), написала следеће: „Ови мрачни људи највероватније су одушевљени јер сведоче убиствима и екстремној људској патњи, највероватније под утицајем медијски обликоване културе у којој живи човечанство. Ми смо то схватили као негативни аспект човечанства и позивамо владе да ураде све што је у њиховој моћи да укину ову болесну врсту туризма. У супротном, можете се наћи у ситуацији у којој ће се ратови и беда креирати као атракције за туристе и то би означавало морални крај човечанства”¹¹ (Stone, 2010: 102).

У тексту објављеном у *CBC News* Лаинг (Jennifer Laing), предавач на *Tourism Research Unit (Australia's Monash University)* каже да је људима доста старих места и масовног туризма и да траже нешто ново и узбудљиво. Таква врста „граничних путовања” са високом стопом ризика даје путовањима елемент престижа¹². Смрт, несреће и насиље, постали су у туристичкој форми, саставни део савремене понуде (Sharpley, Stone, 2009). Овај необични феномен посећивања места са високом стопом ризика или места која су историјски или непосредно била изложена великим разарањима и масовним убиствима, све је присутнији а о његовом порасту говори и све већи број понуда таквих места и аранжмана за потенцијалне посетиоце.

Потреба за игром која преовладава у животу савременог човека, изражава се и у игри са сопственим животом и догађајима. Као добар пример понуде овакве врсте свакако је интернет страница под називом *Come back alive*¹³ коју је покренуо новинар Пелтон (Robert Young Pelton), а „драгоценим извором информација за екстремне туристе сматра се и страница Уједињених нација ReliefWeb која пружа најактуелније податке о местима погођеним катастрофама”¹⁴. На поменутој интернет

¹¹ Цео чланак доступан је на: <http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=seek-so-you-may-find-2007-11-03>

¹² „War-zone vacations pitched to tourist”, Hildebrandt, Amber, *CBC News*, 10.12.2010. (посећено 10.04.2011). Доступно на:

<http://www.cbc.ca/news/story/2010/12/10/dangerous-places-packaged-tours.html>

¹³ Доступно на: <http://comebackalive.com> (посећено 20.04.2010).

¹⁴ „Провод уз хијене и Гајгеров бројач”, Малиш, Бранка, *Politika online*, 17.10.2010. (посећено 20.04.2010). Доступно на: <http://www.politika.rs/rubrike/Magazin/Provod-uz-hijene-i-Gajgerov-brojac.sr.html>

странице (*Come back alive*) потенцијалне екстремне туристе дочекује карта света испод које пише: „Опасна места су коначно овде. Посети их ако се усуђујеш!”¹⁵. „То је крвави водич: забава, страх и светлија страна мрачног туризма на најопаснијим туристичким атракцијама” (Stone, 2009: 167).

У складу са порастом ове врсте туризма¹⁶ јављају се и пратећи материјали едукативног карактера попут туристичких водича, међу којима је најпознатија књига америчког новинара Пелтона под називом *Најопаснија места на свету* (*The World Most Dangerous Places*)¹⁷ која додатно подстиче машту и авантуристички дух потенцијалних туриста. Он је у сарадњи са Полардом (Kevin Pollard) основао туристичку агенцију специјализовану за посете местима са високом стопом ризика, 2008. године под називом *Babel Travel*. У интервјуу за *CBC News*, Полард је изјавио да иако туризам у ризичним подручјима није новост, његова је агенција прва понудила широк спектар опасних дестинација на ратом захваћена подручја, док су се остале агенције усмеравале на једну или свега неколико држава.¹⁸

Овај вид туризма је толико постао актуелан да је на изванредан начин постао и институционализован. Енглески универзитет који се бави истраживањима мрачног туризма (*The Institute for Dark Tourism Reserach [IDTR]*, University of Central Lancashire, England¹⁹) на насловној страни свог сајта има слику (слика 1) чији је циљ да пробуди критички осврт и размишљање о индустрији доживљаја која промовише смрт као главну забаву. На слици се преплићу новац као симбол људске похлепе и људске лобање као симбол смрти али и пропадљивости.

¹⁵ Доступно на: <http://comebackalive.com/adventures/dangerous-places-is-finally-here-visit-if-you-dare/> (посећено 20.04.2010).

¹⁶ Ова врста туризма ипак није нова појава. Детаљније о примерима ратног туризма кроз историју види у: Baldwin, Sharpley, 2009.

¹⁷ Детаљније о ратном водичу *Фамма*, који се појавио у Сарајеву за време опсаде, 1993. године, и савременим послератним туристичким дестинацијама на простору бивше Југославије види у: Johnstone 2011, 51-53.

¹⁸ Детаљније о наведеној туристичкој агенцији и њеним аранжманима, види у: Цветковска Оцокољић, Цветковски, 2011.

¹⁹ Доступно на: <http://www.dark-tourism.org.uk/> (посећено 2.02.2012).

*Слика 1. Слика са електронске насловне странице,
The Institute for Dark Tourism Reserach [IDTR]²⁰*

У оквиру танатуризма или мрачног туризма, поред ратова и катастрофа, подједнако спадају и различити видови ропства, али и „препакивање геноцида за туристичку употребу” (Stone 2006, 28). Значење смрти у савременом друштву постаје све проблематичније за појединца али не сасвим и за модерно друштво упркос недостатку окружења испуњеног ритуалима. Медијска „порнографија смрти” на коју је први пут академској јавности указао Горер (Geofrey Gorer) 1950. године, изазвана је недостатком друштвених и религијских ритуала који су пратили процес умирања и смрти, а који је довео до тога да је обличје смрти враћено у друштво кроз назиглед обесивна порнографска медијска паковања смрти, где је смрт по себи измештена, апстрактна, интелектуализована и деперсонализована (Stone, 2006: 31).

Закључак

У овом раду приступило се истраживању медијске слике, односно представе која битно обликује стварност савременог човека. Обиље медијских слика и догађаја које теже да привуку пажњу посматрача у борби за гледаношћу и профитом, указују на све већу потребу да се сва-

²⁰ Исто.

ка вест прикаже сензационалистички. Стиче се утисак да живот појединца и његове авантуре, као и живот друштва у целини постају све мање интересантни и управо се његова крајност, његова потенцијална или истинита смрт све више промовишу. Опчињеност савременог човека сценама насиља изражена је у читавом друштву али и у савременој уметности која има извештајни рушилачки карактер. Потреба човека да делује у складу са природом и да обликује окружење у складу са својом културом, повукла се пред мрачном потребом да се сваки делић природе раздвоји, да се он анализира и објасни научним речником. Исти принцип примењен је и у медијској стварности која је фрагментирана, издељена у низ исечака који искривљују стварност појединца. Наш ум је створио нови свет који влада природом и напунио ју је чудовишним стројевима. *Човек је присиљен да следи пустоловне подстицаје свог научног и изумитељског духа и дивити се себи због сјајних достигнућа. Истовремено, његов гениј показује кобну склоност ка изумима који постају све опаснији јер представљају све савршенија средства за масовно самоубиство* (Јунг, 1987: 101).

Медијски посредовано насиље, које подсећа на римске гладијаторске борбе, ипак носи једну нову врсту забаве. Његова највећа моћ је управо у масовном аудиторијуму који се забавља страшним сценама урагана, поплава, земљотреса и ратова. И као да ни то није довољно. Све чешће се емитују специјализоване емисије али и филмови који садрже постапокалиптични карактер, односно баве се оним што би могло да уследи након катастрофе огромних размера (мега несреће, *дан после сутра*). Катарзички карактер рушилачког аспекта у току празника и обреда (Porempski, 1972) данас се проживљаја путем медија али његов наставак се не одвија циклично и у складу са природом већ се изнова наставља нарушавајући човекову слободну вољу и наметајући му медијски посредовану стварност која постаје једина истина.

Литература:

1. Baldwin, Frank, Richard, Sharpley (2009): „Battlefield Tourism: Bringing Organised Violence Back to Life”, in: *The darker side of travel: the theory and practice of dark tourism*, (eds. Richard, Sharpley and Philip Stone), Channel View Publications, UK-USA-Canada, pp. 186-207.
2. Ball, Mieke (2003): „Visual essentialism and the object of visual culture”, *Journal of Visual Culture*, 2(1), 5–32.
3. Cvetkovska Ocokoljić, Violeta, Tatjana Cvetkovski (2010): „U potrazi za duhom stvari: upotreba mitoloških i alhemijских elemenata u savremenoj ekonomskoj propagandi”, *Teme XXXIV*(2), str. 639–656.

4. Cvetkovska Ocokoljić, Violeta, Tatjana Cvetkovski (2011): „Ekstremni tu-rizam kao novi vid kulturnog angažmana”, *Antropologija*2(11),str.65-187.
5. Cvetkovska Ocokoljić, Violeta, Cvetkovski Tatjana (2012): „*Second-hand* percepcija u odrazu medijski posredovane stvarnosti: slika i sličnost”, *CM* 22, str.95-106
6. Foley, Malcolm, Lennon, John (1997): „Dark Tourism - An Ethical Dilemma”, in: *Hospitality, Tourism and Leisure Management: Issues in Strategy and Culture*, (eds. Malcom Foley, John Lennon and Gilian Maxwell), Cassell, Scarborough, pp. 153–164.
7. Hooper-Greenhill, Eilean (1989). „The Museum in the Disciplinary Society”, in: *Museum Studies in Material Culture*, (ed. S. Pearce), Leicester University Press, London, pp. 61–72.
8. Johnstone, Tony (2011): „Thanatourism and the commodification of space in post-war Croatia and Bosnia”, in: *Tourist Experience: Contemporary Perspectives*, (eds. Richard, Sharpley and Stone Philip), Routledge, Abingdon, pp. 43–57.
9. Jung, Carl G. (1987): *Čovek i njegovi simboli*, Mladost, Zagreb.
10. Kostić, Aleksandar (2006): *Kognitivna psihologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
11. Lisle, Debbie (2007): „Defending Voyeurism: Dark Tourism and the Problem of Global Security”, in: *Tourism and Politics: Global Frameworks and Local Realities*, (eds. Peter Burns and Marina Novelli), Elsevier Ltd, Amsterdam, pp. 333–347.
12. Mitchell Thomas, W.J. (2005): *What do picture want?: The lives and loves of images*, University of Chicago Press, Chicago.
13. Mol, Abraham (1973): *Kič – umetnost sreće*, Gradina, Niš.
14. Pine, Joseph, James Gilmore (1999): *The Experience Economy*, Harvard Business School Press, Boston.
15. Rojek, Chris (1993): *Ways of Escape: Modern transformations in leisure and travel*, MacMillan, London.
16. Vujaklija, Milan (1972): *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd.
17. Porempski, Mječislav (1972): *Ikonosfera*, Prosveta, Beograd.
18. Seaton, A.V., Lennon, John (2004): „Thanatourism in the Early 21th Century: Moral Panics, Ulterior Motives and Alterior Desires”, in: *New Horizons in Tourism: Strange Experiences and Stranger Practices*, (ed. Tejvir Singh), CABI Publishing, Wallingford, UK, pp. 63–82.
19. Sharpley, Richard, Stone Philip (2009): „Representing the Macabre: Interpretation, Kitschification and Authenticity”, in: *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*, (eds. Richard Sharpley and Philip Stone), Channel View Publications, Bristol, pp. 109–128.
20. Sharpley Richard, Stone Philip (2009): *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*, Channel View Publications, Bristol.
21. Sjöberg, Lennart, Bjorg-Elin Moen, Rundmo Torbjorn (2004): *Explaining risk perception. An evaluation of the psychometric paradigm in risk perception research*, Rotunde Publikasjoner, Trondheim.

22. Stone, Philip (2006): „Making Absent Death Present: Consuming Dark Tourism in Contemporary Society”, in: *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*, (eds. Richard Sharpley and Philip Stone), Channel View Publications, Bristol, pp. 23-39.
23. Stone, Philip (2006): „Dark Tourism Spectrum: towards a typology of death and macabre related tourists sites, attractions and exhibitions”, *Tourism: An Interdisciplinary International Journal* 54(2), pp. 145–160.
24. Stone Philip, Sharpley, Richard (2008): „Consuming Dark Tourism: A Thanatological Perspective”, *Annals of Tourism Research* 35(2), pp. 574–595.
25. Stone, Philip (2010): *Death, Dying and Dark Tourism in Contemporary Society: A Theoretical and Empirical Analysis*, (October 2010, *PhD Thesis*), University of Central Lancashire, Lancashire.
26. URL: http://clok.uclan.ac.uk/1870/1/StonePPhD_thesis_final.pdf (posećeno 1.02.2012)
27. Walter, Tony (2009): „Dark Tourism: Mediating Between the Dead and the Living”, in: *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*, (eds. Richard Sharpley and Philip Stone), Channel View Publications, Bristol, pp. 39–55.

Media Impact on Thanatourism Growth: Tourism and Death Alive

Abstract: This paper deals with the increasing of so-called thanatourism with the death as a primary driver (directly or indirectly), i.e. with the impact of media-mediated violence which, in turn, encourages this kind of tourism. In the form of direct transmission (the live program, news, etc.) viewer is in some way (potential) (co)participant – the recipient of true or pseudo true events. If we start from the presumption that viewers of television programs is a passive observer to whom is blunted critical thinking and who receive information without selection, accustomed to the daily scenes of violence, he experiences a kind of catharsis through (in)directly participation in the violence and, on the other hand, in him increases the need to participate in the war (death) alive. Given the increasing interest in this new and emerging aspect of tourism, there are more and more tour operators that offer packages with a high level of risk. Also, it is notable increasing in scientific debates and criticism about this kind of mass tourism.

Keywords: thanatourism, the media, risk, disaster, culture

МАРИА НИКОЛОВА
„Св.Климент Охридски”
Sofia University

УДК 316.7(497):316.774;316.7(497):004.738.5

Оригиналан научни рад
Примљен: 23.05.2012
Одобрено: 13.06.2012

IMAGE AND ONLINE MEDIA: BALKAN'S IMAGE IN CULTURE SPHERE

Summary: The subject of building images in the new era of online communication media will be more discussing in future on academic and practical level. The text identified certain of theoretical concepts for national image building, presents the main components and characteristics of regional image's concept and paying attention to the basic models of cultural communication and intercultural dialogue.

Accent is placed on analysis of Balkan's image in the field of culture, built by French online portal Le Courier des Balkans. Balkan's achievements in the field of literature, cinema, music, cultural heritage and Balkan's common cultural projects and initiatives are presented with a positive assessment. Planning, implementing and maintaining of various common projects in the Balkan's cultural sphere can be seen as a part of strategy for the Balkan's positive regional image formation.

Key words: online media, regional image, Balkans, cultural communication, intercultural dialogue

In time of online communications the building the Balkan's image in culture sphere is theme related whit global meaning of culture and her role for **common acknowledge, cohesion and acceptance** between communities and groups on regional and global level. Putting culture in the forefront in European politic and international diplomacy is determinate by her importance for **sustainable development of different countries and regions**. This approves and regulates her role in **shared cultural space** creating where can be develop a **fruitful dialogue**.

The new information and communication technologies and mostly internet closed our societies more than ever. Because of them for the first time

the Balkan's countries have the opportunity to **build, develop and maintain a favorable image in the cultural sphere.**

The culture sphere opens up possibilities for building a positive image as a various countries from the peninsula also of the Balkan's regional space. These perspectives for a favorable image can be successfully combined with the possibilities of online media, because **the accessibility, covenant time for costumer's use, the concentration** of information in **one subject area** presented via video, text, images, thematic links and hyperlinks, are excellent opportunities for offering attractive and detailed information from cultural field.

The positive attitudes toward the Balkan's culture, expressed in the on-line publications of French portal *Le Courrier des Balkans* (<http://balkans.courriers.info/>), are alert for **new possibilities to build a positive image in the cultural field in the online environment.** The online media provides a direct access of the audience to needed information and the specialization of the website and the regular updating of the information in, creates a good opportunities for the construction, maintenance and introduction of new details in culture image of Balkans. In the web at any time the audience can find interviews with prominent personalities from the cultural field, to read useful and attractive tourist information or to learn details about a project or initiative that traditional media could not provide. Perhaps the online media currently played the most important role in the promotion and branding of the region and the national heritage of Balkans counties.

When the country build her image she can concentrate the efforts in the field, where she have the most significant successes and achievements, such as culture, art, science or sports. So it will be able to compensate the negative view, leaved in external audiences about functions of economic, political or social system.

According to Mincho Draganov, there is no distinguishing between personal image, corporate image, organizational image and image of nation and country in the scientific literature. He believes that *„the people, the state, the nation had as situational, so and historical image, while smaller entities have mainly situational image. The historic image, which more or less acts as a background and context of other images, in turn, may be legend, myth, woven by prejudices, to be produced spontaneously or folkloric, or to be „grown” professional of any elites...The situational images of the nation are usually less ethno-cultural, i.e. they are closer to the ordinary mass-psychic phenomena, have a specific occasions, operational mechanisms, conjuncture functions, fugitive effects”*. (Draganov, 2008, 37)

The perceptions of countries are formed slowly and continuously at different levels. According to Roland Burkart, if we manage our national image, we must make situational analysis at different levels and in different dimensions. Based on the results of various communication studies and analyzes of the image, he formulated several key factors for successful management of national images. The first is the „*factual information about the actual status quo*” (Burkart, 2008:52). It includes the population of the country. „*The questions are who are the people living there? Who are the main figures in politic, economy, culture, religion etc.?(ibid.)*. Take into account also the basic factual data, digital indicators, related to the current political and economic situation in the country.

It is necessary to pay attention to „*the reasons for the existence of the status quo. In this sense, we seek to answer of questions like: why do people live this way. Why the political, economic and cultural situation is precisely this one? „(Ibid.)*. Answers to such questions, according to R. Burkart may be explored in the historical development of the particular country or nation. So can be explained how long exist the status quo, how far back in time are extend his characteristics. „*This is therefore an indicator of the traditions held by the country or nation*” (ibid.).

As a third step in the communication management of national image Roland Burkart displayed the future prospects for the country. In them he includes the development of national identity, which is necessary of clear vision. As organizations as well as the countries should also have ideas for the future, embodied in political, economic, social, cultural and other programs. They outline the direction of a nation’s development and the time limits in which it will run.

This kind of „*tree image*” (Burkart, 2008: 53) presents qualitative changes in the national image, the highlights in its deployment, the direction of change of its key features.

The concept of „regional image” is not elaborated in detail and independently in scientific literature, but we aim to draw attention to some research on regional marketing. In them it is used to describe **certain areas with their own specific characteristics, which assist their presentation beyond their borders.**

The regional image can be defined as a summary overview of the common features and components of various national images. But while corporate and national image are formed purposely, planned and consistently, the regional one is **difficult to be managed and directed**. In this sense there is **inconsistent process of its formation** in the minds of various international

audiences. The regional image is not associated with the brand, emblem or other distinctive symbol. In its construction are those symbolic elements, traditions, tangible and intangible achievements, **that have transnational relevance**.

The corporate, national and regional images are collective image, because in some groups may find the same idea about them. While in national image could exist a **situational image**, in regional one prevails the **historical image**, formed largely by generalized stereotypes and prejudices with different emotional load.

In regional image's building, important place have also **the image of the people, living in the spot**. His quality of life, perspectives for development, financial and purchasing power, level of education, culture, hospitality have an influence of the regional's image shaping. It is important and into what extent the inhabitants of the region identify with it, what view have of us, **what is the internal regional image through the eyes of the inhabitants of the region**. To talk about regional identity, it is necessary to determine whether there is identification with regional geographical space, past, cultural traditions, is there similar languages, the presence of ethnic groups within the neighborhood countries. For this purpose are needed long interdisciplinary research, involving scientists and experts from various fields. Regional identity could be considered **as meta-identity**. It can coexist with ethnic, national, cultural one, situated in **the network identities** of the individual. Regional identity can complete and enrich the national one and vice versa.

The regional image is more clearly defined and easy to identify from the outside perspective. In its construction exists the consolidation of the idea, deletion of individual national's characteristics and features and bringing them to some common identification codes for the entire regional area.

On the Balkans are developed different processes, as well as violent and tragic conflicts, also cooperation and mutual assistance in various fields. Balkan's Orthodox nations live for a long time with the Muslims and influenced each other's cultural traditions. The Christian population of the peninsula has elements of self-consciousness of people in Western countries, such as a strong desire for personal success and material satisfaction.

„Constructiveness makes it necessary to seek new opportunities for cooperation and implementation of best practices as in terms of formation of the image of each Balkan country, so as a well realistic idea for the „other“, i.e., the neighbor. It also requires integration of scientists and communication specialist's activities around the strategic task to persuade European and

the world public opinion in the presence of neighborhood and stability in relations between nations in the region, to redirect their efforts in promoting the image of the Balkans as a „cradle of European civilization” (Zlateva, 2008: 59).

Along with the division and the passage of various borders in the Balkan's countries, there are common elements and historical path of development, running of similar political and economic processes and change of regimes and ideologies. A heavy influenced has also the Byzantine and Ottoman's Empires in the Balkans, which determines the similarities in cultural heritage, the principles of polity and the institutions in the peninsula. According to Diana Petkova this provides grounds to speak of *„the establishment of a Balkan's culture and establishment of a common Balkan's mentality”* (Petkova, 2004: 189-170).

The three elements - historical similarities, geographical area and cultural traditions are universal attributes, uniting the Balkan's peoples. To these components we can add a fourth, the desire of the region to join the European Union.

The construction of the images may not be complete without taking into account the role of the media. The media, whether traditional or online, focus on certain traits of the image which is largely compliant with the existing stereotypes of the audience. The informational internet pages, as well as large national information portals gaining increasing popularity and became the main information tool for many people. Balkan's countries have not yet used the full potential of new information technologies for a more complete web presence, and to construct a more attractive image of the region to the rest of Europe. *„Surprisingly, interest in the Balkans as a common political, economic and cultural space sometimes seems more strongly expressed in the external look. But this external view is extremely useful, because it provides a scale as the local point of view difficult can outlines alone”* (Spasov, 2004: 100).

The fragmentation and the specialization of online media allow the dissemination of detailed and varied information from one specific field, such as culture, and also the differentiation of sections or entire sites for cultural news. This, in turn, facilitates the construction of the image of a country in this field.

The presence of news from the field of Balkan's culture helps for full and complex understanding of the region beyond the established framework of the Balkans negative discourse, which has long been at the heart of worse regional image.

The theory of construction of virtual identities appears since for a part of the people online media and social networks became key sources of information and entertainment. **The digital identity** as well as any media formation is unreal, chaotic and problematic. It is built on the total consumption of media production, but in its essence is selective and established relations and proximity between groups without any physical space, existing for achieving this closeness. People are increasingly individualized, different from each other, not suitable of uniformity and that leading to the need for more information about them, of developing the ability to rely various signs and symbols, to be able not only communicate with them, but also to live together. *„Demassification of the media actually put mass culture of diversification and makes it more independent from classification and polarization”* (Stoykov: <http://mediajournal.info/index.php?p=item&aid=40>).

The growing use of Internet and other online networks changed the way people are informed in late XX and early XXI century. They also imported some innovations **in the utilization of cultural values**.

Freedom of own time deployment, combined with image, sound and text is the great advantage that the Internet has over other traditional media. **The network combines the „culture of storage” and „outpouring culture.”** **The culture of the third mediamorphoses brings together values, symbols, meanings and examples which size, details and transformational capabilities have no analogue in previous history of civilization and culture.** (Stoykov, 2010: 107)

Online media can be used in strategies for cultural communication, which is applied aspect of public diplomacy. To be meaningful and effective it can be used four of its models. The first is the **exchange and cooperation** between the parties, who shall endeavor to find a solution to social and cultural issues. The second model is **unidirectional transmission** of the own culture abroad. Selected central institution surveys the realized cultural activities and ensures that they coincide with the overall political strategy. **The information model** aims to cause sympathy and understanding among foreign audiences about the culture of the state. By **self-representation** it can be create a specific image of the home country abroad (Pacheva: 2005:147).

These four models are also part of the main steps taken in building a national image. The exchanges and cooperation are not only useful for solving problems. By exchanged information they contribute to mutual understanding between both parties. The one-way presentation of one's own culture helps to provide information about the country, which conduct to positive uptake of foreign audiences. So they build their sympathies for state and

complete their understanding of its culture. These are the basic elements of self-representation, which are main in image creation.

The „shared space” in the dialogue process can be locked outside of physical space and situated in the media or virtual environment. It is needed public support at different levels in intercultural dialogue’s process, starting with the „road mapping” (recognition of the need for dialogue) to „**bringing down the walls**” (overcoming the already established attitudes and fixed opinions), „**building bridges**” (reaching understanding with another person), which eventually led to the creation of „**shared space**,”. (European Institute for Comparative Cultural Research (ERICarts): *Sharing Diversity*, 2008: 146-147).

Cultural diplomacy as part of an overall strategy for public diplomacy, is a **powerful tool in the bilateral and multilateral international cultural relations**. Culture have an increasingly central role as an **integral part of communication and cooperation between countries** in contemporary diplomacy.

„To lead a successful, flexible and effective cultural diplomacy as part of open diplomacy it is required a strategic plan and program which are foreign-resistant and practically applicable ... Cultural diplomacy in international relations is „soft power”, because it combines the power of an attractive idea with the strategic projects of national states and has influence specifically on the culture and civilization’s sustainable development” (Vasic, 2010:364).

The Balkan’s countries are becoming aware of a dialogue between themselves and the need to adjust some of the established stereotypes and generalizing views about the neighboring nations. These steps are implemented in the field of culture. The presentation, interpretation and sharing of various traumatic events and memories through artistic means, contributes to their understanding and overcoming.

The new digital media would be useful in solving some of the problems related to cultural expressions. For more artists it easy to access the production companies and for the audience is quite possible to discover unexpected cultural products of artists who work nearby or halfway around the world. Still lacks the analysis about consequences of new technology’s introduction in development, production, distribution and promotion of creativity in all genres, from the most popular to those who are judged only by small groups of people, and from traditional to futuristic ones.

The culture in all its dimensions is a key component **of sustainable development**. The culture determines the way in which people live and inte-

ract both locally and globally. It is a source of identity, innovation and creativity. Her complex network of meanings, relationships, beliefs and values frame people's relationship with the world.

In 1998 the historian and journalist Jean Arnault Deres, created the site *Le Courrier des Balkans*, which develops into **an information portal of horizontal type**, designed to summarize the information and analyzes in French language from the press of Southeast Europe's democratic countries : Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Macedonia, Kosovo, Albania, Bulgaria, Romania, Greece and Turkey. Incorporating texts from major newspapers in the Balkans, *Le Courrier des Balkans* working with a **regional network of correspondents and translators**, and thereby offers to its readers the perspective of each Balkan country over which are the most important events for her. The materials are characterized by a **variety of genres**: information notes, interviews, reports, comments.

The topics of materials suggest the highlights that authors put to the content of the texts. In reflecting of the various film, theater, music festivals and events in the region, readers' attention is focused on **regional or international participation**, and on their role of **shared cultural spaces** beyond physical borders between countries. Cultural events are viewed through **the prism of intercultural dialogue** and long-term prospects **for Balkan's cooperation**. The various partnerships in the field of culture are some of the possibilities for building a positive regional image of Balkans.

The personality of Balkan's artists is placed in regional and European context in interviews. It is underline their **contribution to the development and enrichment** of various literary, musical and film genres by mixing specific local traditions and creative techniques with European and world trends. In covering Balkan's cultural heritage, the authors and translators focus their attention on his **symbolic significance** for the peaceful coexistence between different religious, ethnic and cultural communities. The Ottoman legacy in the Balkans is presented whit a positive attitude, focused on his potential as an attractive tourist destination.

In reflecting the Balkan festivals and cultural events are used **keywords** such *identity, creative richness, traditional values, cultural area, cultural dialogue, cultural cooperation, cultural cohesion*.

The music of the Balkans is also included in the common Balkan's cultural heritage. But the accent is not so much on authentic folk melodies and performances, but on their updated sound with jazz and rock elements.

In the online portal are presented writers whit Balkan's origin, who chose as his second home some of a western countries and write their works

in the local language. Through interviews, reports and comments Francophone users can learn more about Balkan's writers who live and work in France, and to get acquainted with French reviews of their books.

The cinemas have an **identical story line**, but due to its specific expressions the suggestion of social Balkan's exclusion and isolation are much stronger. Despite these standard topics the Balkan's cinema and Balkan's literature were considered whit the ability to identify problem areas in Balkan's history and help to understand, accept and overcome them.

After analyzing the events, festivals and cooperation in various cultural projects in the Balkans, reflected in the columns for education, media, literature, cinema, music and cultural heritage of the portal **Le Courier des Balkans**, we can make following main conclusions:

- Web sites, portals (vertical and horizontal), social networks, specialized online newsletters and individual websites of the various initiatives, allow for **widespread varied in genre information about Balkan's culture**, which forms a positive image of the region among the Balkans, Europe and world wide's different audiences.
- There is still a tendency for **encoding mythological submits in opposition Balkans- Europe**. In the reviewed films and literary works, the Balkans is situated as an area where personal choice is partially constrained and human freedom is limited by social norms and prejudices. This somewhat gives the region the status of a relatively conservative place, dominated by collectivist societies.
- The politicization of Balkan national myths and similar mythological stories, ideas for political, economic and cultural development become instruments of political struggle and create prerequisites for conflict because of geographic and cultural crossness of the countries in the region.
- Community nature of the region which is formed not only by geographical proximity of countries, but also on the similar historical, social and cultural development and sustained influences, allows to **consolidate the common Balkan culture** which has its own specifics in countries.
- The cinema and literature of the region followed a similar storyline. They interpreted the traumatic past of conflicts, surrounding the disintegration of Yugoslavia, the serious repressive measures during the communist regimes and the psychological and emotional consequences for the individual. In the publications of the portal this is not reflected with a negative attitude, it is regarded as **development of literature and cinema's critical potential**. These creative areas should be regarded as places where such an issues can be shared and discussed. Their location in the field of culture and their interpretation through art is an attempt to overcome prejudices and severe emotional memories.
- Balkan's traditional folk music symbolizes the **spiritual cultural synthesis** in the region. It undergoes its metamorphosis in the works of young musicians and un-

- der the influence of modern styles, swing, funk, rock turned into a „messenger” of one form of Balkan's culture outside the peninsula.
- Cultural heritage of the Balkans is **the cultural capital of high value**. So the common projects in this area would have a major contribution in future shaping and maintaining of regional positive image in the cultural sphere. The publications in French online portal underline the importance of transnational cultural and historical heritage for civilization's development of the region as well as across Europe. Balkan's countries, however, still apply „essentialist paradigm” in which cultural and historical monuments, artifacts and sites are considered as „own” affirmation and symbols of national identity.
 - The work of media in Balkan's countries is presented with some negative attitudes in the online portal. Publications of the theme, referring to the annual reports of „Freedom House” and „Reporters without borders”, emphasizes the corrupt practices in this field and **the political and economic dependence of journalism**. Balkan's media are presented as tools for building public confidence about questionable decisions of different political parties and economic groups.
 - The educational systems do not use their full potential of structures, integrating different communities. Publications on the subject in Le Courier des Balkans, except criticism about educational institutions and the school as an environment which is not create appropriate conditions for reducing ethnic, religious and cultural differences, also noted the **efforts to overcome the established prejudices** with the methods of no formal education.
 - As an omission may be reported the lack of videos, which would strengthen the impact of information and will reducing the time for its acceptance. Another disadvantage is **the disproportionate representation of Balkan's countries in the portal**. There are not enough materials for Turkey Cyprus, Bulgaria, Greece, Slovenia and Montenegro.

In the terms of online communication cultural achievements of the Balkan's peoples in literature, cinema, music and cultural heritage, could be considered as key elements in building of **positive regional image of the Balkans**.

The formation of positive image of the Balkans particular in the sphere of culture is supported today by **the wide entrance of new information technologies and quickly distribution of specialized information about cultural events and products to diverse target audiences**. The future will show whether the region will benefit more fully and effectively from this opportunity.

In the Balkans, although slow, are developing various initiatives for cultural exchanges. They are part of intercultural dialogue's process in the region and other's European space. In the various Balkan's projects, such as „Sarajevo Winter,,, „Days of Sarajevo” in Belgrade, Balkan Youth Festival in Sandanski are realized approaches to intercultural dialogue through the acti-

vities of education, cinema, music and art. In frame of such projects we can find not only **intercultural relations**, but also **creative partnerships**. There are created new opportunities for creative cultural expression. Siting such projects in cyberspace will not only provide their promotion, but will also create the opportunities for new partners and stakeholders in the region and in the world.

Still missing the establishment of dialogue between institutions in the Balkan's countries, multiperspectivity of educational resources, the elimination of schools, separating children according to ethnic and religious backgrounds (especially in Bosnia and Herzegovina). The successful intercultural cooperation initiatives are carried out in the cinema, music, theater and other festivals, including various NGOs involved in the Balkans, Europe and worldwide.

The education, media, literature, music, cinema and cultural heritage are part of the theme of Balkan culture and can be developed separately in each of its aspects. Then can be detected much more direct relations and influences with permanent ongoing cultural processes and trends in Western Europe.

For many years the nationalism, the hostility between various ethnic groups, the economic and social backwardness, and in more recent times, the corruption practices, lack of transparency in the financing of projects in various sectors of society, lack of stable process of democratic governance and institutions building are part of the **Balkan's discourse construct elements**. Today his reconfirmation largely takes place in the media sphere.

In today's global situation the individuals are more intensively involved in the process of **growing self-rationalization**. People begin to reconsider their role and importance not only within the state, but also in world space. They make a self-valuation and self-assessment **to adapt in changing social environment**. Balkan's countries can also make **a self-interpretation in new dimension thanks to their culture** and also to take a rightful place in **European cultural space**. Culture can be the medium of **self-discovery of the Balkan's countries** not only in their relations with the rest of Europe and the world, but also in their mutual relations.

The maintenance and the development of common Balkan's projects will continue to contribute to the Balkan's image shaping as the cradle of European civilization. Culture should not be regarded as a manifestation of vanguard, a fragment of social life. It is an integral part of human existence. Due to its **integrating potential** it may have contribution to sustainable development in the region.

The lack of knowledge about neighborhood's countries, limited to obsolete concepts and myths are one of the serious problems of the Balkan's people. The Balkan's citizens know more about life in Western Europe or the U.S., than the processes in their own regional area. **The establish relations and the increase knowledge about the Balkans can be implemented successfully in culture through various common initiatives and projects.** The information about them can be reached quickly and promptly to all Balkan's countries through Internet technology. Some of states may even include them at distance by providing, for example, multimedia presentations or digitized art installations.

The creation of virtual galleries on the web, the presentation of museums, movie trailers, parts of books, reports of musical concerts, short documentaries about cultural heritage and others are just a few of the possibilities for influencing the planning, implementation and deployment of a common Balkan's cultural projects for building the Balkan's positive image, as a prerequisites for sustainable development in the region.

Literature:

1. Burkart, Roland. Bulgaria and European Integration: Some Thoughts on Image Management- In: Zlateva, Minka (edit.) The Image of Balkans: Historical Approaches and Communication Perspectives. Sofia: Sofia University „St.Kliment Ohridski”, Faculty of Journalism and Mass Communication, 2008, pp.49-55.
2. Draganov, Mincho. The Image of Bulgaria as a Dynamic Communication Mix. In: Zlateva, Minka (edit.) The Image of Balkans: Historical Approaches and Communication Perspectives. Sofia: Sofia University „St.Kliment Ohridski”, Faculty of Journalism and Mass Communication, 2008, pp.36-42.
3. European Institute for Comparative Cultural Research (ERICarts): Sharing Diversity. National Approaches to Intercultural Dialogue in Europe. Study for the European Commission. Report from March 2008.
4. Pacheva, Valeria. The Application Aspects of Intercultural Communication. Annual of Sofia University „St.Kliment Ohridski”. Faculty of Journalism and Mass Communication, Tom 11 for 2004, 2005, pp.141-152.
5. Petkova, Diana. The Balkanization- the Other Face of Globalization. Sofia: Kama, 2004.
6. Spassov, Orlin. The Internet in South East Europe. Annual of Sofia University „St.Kliment Ohridski”. Faculty of Journalism and Mass Communication, Tom 10 for 2003, 2004, pp.93-101.
7. Stoykov, Lubomir. Mediamorphosis of Culture. (Online). Available on: <http://media-journal.info/index.php?p=item&aid=40> .
8. Stoykov, Lubomir. Culture and Media. Sofia: Alma Communication, 2010.

9. Vasich, Nenad A. Cultural Diplomacy and Media Functions of the Culture of Peace- Stevanovich, Branislav, Alexandra Kostich, Lubisha Mitrovich (edit.). Media and the Culture of Peace in Balkans. Nish: Faculty of Philosophy-Nish University, Central for Sociological Researches, 2010, pp.363-370.
10. Zlateva, Minka. The Balkans-The Complex Communication Puzzle of Europe- In: Zlateva, Minka (edit.) The Image of Balkans: Historical Approaches and Communication Perspectives. Sofia: Sofia University „St.Kliment Ohridski”, Faculty of Journalism and Mass Communication, 2008, pp. 56-68.

Имиџ и online медији: имиџ Балкана у сфери културе

Сажетак: Изградња имиџа у новој комуникационој ери online медија је тема која ће се у будућности разматрати како на академском, тако и на практичном нивоу. У тексту се разматрају неке од теоретских концепција изградње националног имиџа, представљају се основне компоненте и карактеристике разумевања регионалног имиџа и обраћа се пажња на основне моделе културне комуникације и интеркултурног дијалога.

Акцент је на анализи имиџа Балкана у сфери културе који је изграђен у француском он лине порталу Le Courrier des Balkans. Позитивним оценама су представљена балканска достигнућа у сфери литературе, филма, музике, културно-историјског наследја, као и заједнички балкански пројекти и културне иницијативе. Планирање, остваривање и подршка различитим заједничким пројектима у културној сфери разматра се као део стратегије за формирање позитивног регионалног имиџа Балкана.

Кључне речи: online медији, регионални имиџ, Балкан, културна комуникација, интеркултурни дијалог

III

ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

АЛЕКСАНДРА МИТИЋ *
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш

УДК316.334.3 Mill J.S.; 321.1 Mill J.S.
Монографска студија
Примљен: 03.04.2012
Одобен: 27.05.2012

КОЕГЗИСТЕНЦИЈА ПОЛИТИЧКИХ ИДЕАЛА: СЛОБОДЕ, ПРАВДЕ, ЈЕДНАКОСТИ И ДЕМОКРАТИЈЕ

Схватање Џона Стјуарта Мила

*Идеја државе, као и многе друге идеје, попут слободе, демократије,
тржишта, свој значај дугују томе што људи верују у њу
– а не нужно некаквим објективним доказима.
А. Бошковић*

Сажетак: Аутор се у овом раду бави анализом темељних категорија либералне теорије Џона Стјуарта Мила: слободе, правде, једнакости и демократије који су у раду представљени као политички идеали који се као основне вредности налазе у идеологији либерализма. Рад се такође бави освртом на иманентну и трансцендентну критику Миловог дела. У раду се указује на могућу интерпретацију Милових идеја са социолошког аспекта.

Кључне речи: слобода, правда, једнакост, демократија, држава, појединац

Политички идеали кроз време

Научне чињенице и бројни индикатори показују да живимо у глобалном свету који има своју динамику и своје противречности, да живимо у свету неравномерне развијености са једне стране и свету међузависности, међуопевезаности са друге стране.

* alexm.jovanovic@yahoo.com, 062/759-950

Велики јаз међу различитим друштвима, друштвено-политичко-економским конгломератима, па и унутар самог друштва омеђеног националним границама, имплицира идеју о неједнакости и неправедности међу људима у времену када више него икад целокупан свет постаје тзв. светско ризично друштво пред претњама еколошке катастрофе, тероризма, беде и глади великог дела светског становништва. У научној литератури срећемо објашњења која указују на тзв. неолибералну логику развоја људског друштва, која под заставом идеологије владавине права и борбе за демократију, следи логику капитала и тржишта, и руши националне границе, суверенитет држава, дигнитет друштава и земаља, њихову економију, културу, политику, њихов идентитет.

Да ли онда постоји слобода избора? Зашто се демократија успоставља насиљем? Да ли је идеја о равноправности мртво слово на папиру, које формално задовољава потребе и интересе појединих друштвених група, али не и њихово стварно и практично остварење? Да ли се око политичких идеала испредају митови, ткање главних идеологија које детерминишу наш поглед на свет?

Историја људског друштва грубо се може свести на историју борбе за и против остварења политичких идеала, којима су приписивани различити садржаји и форме током времена од стране носилаца друштвених промена. На темељу дефинисања политичких идеала, почев од краја осамнаестог века, изграђују се идеологије-заокружени идејни системи који пружају одговоре на многа питања и оправдавају или критикују постојеће стање ствари са тежњом за променама у друштвеним односима. Неке од водећих политичких идеологија формираних у току деветнаестог века на темељу револуционарних друштвених промена јесу либерализам, социјализам и национализам, идеологије које су обликовале друштвени свет у коме данас живимо.

Да бисмо боље разумели себе, своје место у свету у коме живимо, морамо разумети и своју прошлост, али и теоријске напоре мислилаца који су оставили трага на уређење светског друштвеног система какав постоји данас. У том смислу, рад се бави идејама Џона Стјуарта Мила, који се сматра најутицајнијим теоретичарем либерализма тзв. средњег пута или социјалног либерализма и једним од зачетника сифражетског покрета и феминистичке идеологије.

Условљеност мишљења историјским и друштвеним околностима

Џон Стјуарт Мил је живео у 19. веку у Енглеској. Син је Џемса Мила, који се заједно са Џеремијем Бентамом сматра оснивачем утилитаризма,¹ као радикалне филозофије и етике. Милова мисао није била оригинална, будући да су на њега утицале идеје емпириста Џона Лока, Дејвида Хјума, Џорџа Берклија и утилитаристе Џеремија Бентама. Оно што је оригинално код Џ.С. Мила јесте начин на који је он повезао у свом филозофском систему најзначајније идеје ових теоретичара дајући им ново значење и примењујући их на друштвену стварност онога доба у Енглеској и Европи уопште. Широко познавање, од најранијег детињства, филозофије, логике, хуманистичких и лингвистичких наука, природних наука умногоме ће одредити интелектуални развој овог мислиоца који ће бити изузетно политички ангажован и активан, сматран једним од највећих ерудита деветнаестог века, али ће одредити и његов лични живот.

Мил је припадао кругу филозофских радикала, који су били интелектуални, политички и друштвени покрет заснован на идејама француског просветитељског рационализма и револуције примењеног на енглеске интелектуалне и политичке услове који је допринео револуционарним променама ондашњег енглеског друштва.²

Сматра се једним од највећих еклектичара у историји социјалне мисли који је покушавао да спајањем крајности оличених у разним појмовима, изгради тзв.средњи пут, и споји оно што се чини неспојиво, као што су корисност и слобода, егалитаризам и елитизам, демократија и тиранија већине. Стога у интерпретацији Милових списа имамо два становишта: једно које се критички односи према његовим схватањима и замера целокупној његовој филозофији некохерентност, недоследност мисли и саму теоријску позицију и друго које се назива ревизионистичким и које настоји да сачува оригиналност Милових мисли у духу његове целокупне филозофије.

¹ Вуко Павићевић у свом предговору „ Утилитаризму„ трећег издања Културе из 1960. године под насловом *О утилитаризму опште а Миловом посебно*, истиче да Мил сматра да врлина и моралност уопште нису самовредност, већ да се оне цене зато што доприносе срећи, те да је повећање корисности и среће последња људска сврха и основни критериј за одређење да ли су наше радње моралне или неморалне. Стр.VII

² Опширније видети у Илија Вујачић „ Либерални ревизионизам Џона Стјуарта Мила„, стр. 10-11, у *Годишњак 2007, Година 1, Број 1, децембар 2007*, Факултет политичких наука, Београд.

Деветнаести век је век крупних друштвених промена и неравномерног друштвеног развоја који се огледа у томе да, у истом тренутку развоја људског друштва, постоје различита друштвена и државна уређења и различити друштвени процеси који умногоме одређују будући развој појединих земаља. То је век када се формирају национални идентитети, када народни језик постаје средство идентификације, век научно технолошке револуције.

Енглеска онога доба је земља у којој се одвија убрзана индустријализација и јачање парламентаризма, уз преношење тежишта колонијалне политике на земље Блиског и Далеког истока, обзиром да су Сједињене Америчке Државе стекле независност и скинуле јарам Британског патроната. Француска је земља у којој се одвијају невероватни и радикални друштвени процеси, од којих су најзначајније војно-политичке револуције, смена друштвених уређења (од Републике након пада Бастиље до монархије Наполеона Бонапарте и вођења исцрпљујућих ратова), још увек аграрна структура са остатком феудалних односа у руралним деловима Француске, а са друге стране невероватно јачање „трећег сталежа” у француским градовима и њихова борба да им се признају одређене политичке слободе, права и партиципација. На Балкану се одвија борба за слободу против Османске власти, подизање народних устанака, и ослобађање од Турака, али са остатком аграрних структура, феудалних друштвених односа и монархистичких идеала. У то доба Русија је земља такође аграрно феудална, рурална земља у којој још увек постоје феудални друштвено-економски односи. САД су друштво које се још увек темељи на робовском раду црнаца.

У то време Џон Стјуарт Мил тражи да се женама призна право гласа на изборима, да се држава уздржи од утицаја на слободан избор и предузетништво појединца, да се дозволи мањинама да имају своје представнике у власти, да својина над природним ресурсима буде јавна. Умро је 8. маја 1873. Године у Авињону у Француској где је иначе живео. Иза њега су остала бројна утицајна дела из логике, економије, политичке теорије (*Систем логике, Начела политичке економије, О слободи, Разматрања о представничкој влади, Потчињеност жена, Утилитаризам*)

Либерална мисао Цона Стјуарта Мила и политички идеали

Слобода и њене границе

На почетку свог *Огледа о слободи* Мил истиче да ће се бавити грађанском слободом, односно политичком слободом, а не слободом воље. Слобода је тражење сопственог добра на свој начин, уколико не покушавамо да то другима ускратимо или их не спречавамо у напорима да је постижу. У историји људског друштва преплићу се борбе између ауторитета и слободе на најразноврсније начине, а као резултат тих борби јавља се признавање одређених имунитета, односно политичких слобода од стране владара, а са друге стране успостављање уставних ограничења којима би пристанак заједнице био постављен као нужан услов за одлуке владара.

У напретку људског рода, по Милу, дошло се до стања када се жели да интерес и воља владара буду интерес и воља народа, те народ неће морати да ограничава своју вољу нити да се штити сам од себе. У пракси, народ који врши власт често није онај исти народ над којим се влада, а самоуправа није власт сваког над собом, већ власт сваког над свима осталима. Воља значи вољу највећег дела једног народа, односно већине. Народ може да угњетава један део себе, када је на делу тиранија већине. Друштво може бити то које ће над појединцем вршити тиранију, најразноврснијим средствима. Зато је потребно заштити појединца и његову индивидуалност, његов развој од истина, идеја, правила понашања које намеће само друштво да би обликовало и моделовало ту индивидуалност саобразно својим правилима, уколико се сам појединац не слаже са истим. Са друге стране нека правила понашања морају бити наметнута, јер се мора ограничити деловање на егзистенцију других људи. Закони и мњење јесу механизми наметања ограничења и правила понашања, а законска казна, у чијој је основи физичка сила, и осуда, у чијој је основи морални притисак, јесу средства за постизање циља.

Питање границе мешања колективног у индивидуално, односно равнотеже између индивидуалне независности и друштвене контроле јесте једно од темељних питања Милове расправе. По Милу једини циљ ради кога човечанство има право да се меша у слободу деловања било којег свог члана јесте самоодбрана. Једина сврха због које власт може да иде против слободе и воље појединца јесте да спречи да појединац повреди друге.

Појединац је одговоран за своје понашање друштву само ако се то понашање тиче других људи. У понашању које се тиче њега самог, његова независност је апсолутна, јер је појединац над својим телом и душом суверен. Ово важи само за пунолетне мушкарце и жене, али не и за децу која се налазе у стању да други о њима брину и штите их од њихових дела.

Мил сматра корисност као крајњи ослонац свих етичких питања, али корисност схваћена у најширем смислу као трајан интерес човека као напредног бића. Једино ти интереси оправдавају подвргавање индивидуалне спонтаности друштвеној контроли, само када су у питању деловања појединца који се тичу других људи. Појединац може учинити другима зло ако нешто чини, или ако нешто не учини, при чему је последица таквог деловања штета за коју ако се утврди да је починио, појединац сноси одговорност. Нажалост у пракси је најчешће случај да појединац одговара за штету коју је начинио другима, а ретко када за штету коју је начинио зато што није деловао.

По Исаији Берлину, Мил „... верује у слободу, то јест, строго ограничавање права на принуду зато што је уверен да се људи не могу развијати, достићи свој врхунац и постати сасвим човечни све док други људи не престану да их ометају унутар минималног простора за њихове животе, који он сматра – или жели да учини- неповредивим.”(1992:279)

Област људске слободе обухвата неколико нивоа. Прва је унутрашња област свести, слобода мисли, осећања и изражавања и објављивања мишљења. Друга је област слобода тежњи и укуса, планирања нашег живота тако да одговара нашем карактеру, да радимо оно што желимо без обзира на последице и уколико другима не причињавамо на тај начин никакву штету, без обзира на то што други мисле да је наше понашање неправилно. Трећа област слободе је слобода удруживања и уједињавања у било ком циљу који не подразумева повреду других.

Најзначајнија слобода по Милу јесте свакако слобода мишљења и расправљања. Присила друштва и државе усмерена против слободе мишљења и расправљања јесте изузетно штетна и зла из најмање два разлога. Мишљење које желимо да угушимо може бити истинито или заблуда. Онда су на губитку потоње генерације којима нисмо омогућили да се упознају са овим мишљењем које смо ми само оценили као погрешно и угушили, као да смо ми ти који су непогрешиви. Зашто смо на губитку? Зато што ако је то мишљење истинито и исправно, лишени смо могућности да заблуду заменимо истином, а ако је то мишљење заблуда лишени смо могућности да увидимо јасније и пажљивије утисак истине који настаје у њеном супротстављању заблуди.

Људски ум, извор свег поштовања вредног у човеку као интелектуалном и моралном бићу, има особину да се његове грешке могу поправљати. Људски ум може одбацити нешто као заблуду ако се расправља: заблуда узмиче пред чињеницом и аргументом. Човек који је дозволио да се о његовом мишљењу расправља, мењајући га под утицајем расправе, и стално га надограђујући, осветљавајући мишљење са свих страна, може да себи да право да мисли како је његов суд бољи од суда човека или мноштва који нису тако поступили.

Захтеви да се неко мишљење штити од јавне расправе и напада зајимчивају се пре на важности тог мишљења за друштво неголи на његовој истинитости, јер постоје нека веровања тако важна за друштво да је дужност влада да их подржавају и штите. Зашто штитити веровање у Бога или неко морално учење? Зато што су то непоуздана али корисна веровања и учења за заједницу, или део ње. Историја показује како су многа мишљења била осуђена, иако су била истинита, да су многа мишљења била угушена, иако су била истинита. Онда се мисао јави много касније, у неком новом руху, неком новом погодном тлу и бива прихваћена. И пре Лутера је било покушаја реформације, али се она није десила тада док су гореле ломаче за такве мисли. И пре Христа се веровало у постојање божанске истине и предестинацију, али је она била ограничена само на један народ. И Сократ је веровао у свог унутрашњег демона, свог бога и своју савест, али су Грци оног времена били политеисти.

Нетолеранција за различитост у мишљењу чини једну земљу неслободну духом. Када је нетолеранција друштвена, она не убија, не искорењује мишљења, али наводи људе који имају таква мишљења да та мишљења не шире активно и да се претварају. Мирно живети и не бити кажњен за своје мишљење довољан је разлог да онај ко мисли другачије од општих прихваћених начела, буде ућуткан и сам са својом мишљу. Цена таквог стања је стагнација, мировање људског ума, који у том стању не истражује смело и храбро оно што је најузвишеније, оно што је проблем. Док год се избегава расправа о предметима довољно значајним и великим, дотле људски ум није уздрман, дотле нема подстрека да се људски дух уздигне изнад себе, да и обичан човек постане мисаоно биће.

Највећа опасност за мишљење које је истинито јесте да се не развија и не подстиче нова мишљења, да се о њему не расправља и не дискутује, да се истроше аргументи за и против тог мишљења и да од њега остане у сећању само пар научених фраза, пар установљених правила понашања. „И учитељ и ученици заспашиће на стражи онда када на бо-

јишту не буде непријатеља.” (Мил, 1998:69). Док год има људи који ће се супротставити мишљењу које је прихваћено, дугујемо им велику захвалност, и требамо бити спремни на то да их саслушамо, да се радујемо што ће за нас урадити посао који бисмо сами морали да урадимо, ако нам је стало до тога да мишљење буде поуздано и уверљиво.

Општеприхваћена мишљења су често истинита, али никада нису у потпуности истинита. И зато супротстављање општеприхваћеном може да носи део истине, која са њом постаје комплементарна, и даје одговоре на питања на која одговора нема. Једностраност мишљења води ка томе да један део истине пада, а да се други уздиже, али никада не треба занемарити оно мишљење које изражава макар и делић истине изостављене из општеприхваћене истине. Јер никада се не зна шта истина добија, а шта губи од ћутања оних који се не слажу са постојећом истином.

Држава, друштво, индивидуа и правда

Начела која вреде за људско мишљење вреде и за људско понашање: човечанство није непогрешиво, истине су најчешће полуистине, а различитост није нешто што је лоше, већ добро. Корисно је да постоје различита мишљења, као што је корисно да постоје и различити начини живота, да појединци имају различите карактере и слободу избора до мере док не повређују друге људе, пожељно је да се индивидуалност афирмише. „ Тамо где људе у њиховом понашању не води властита природа, већ традиција и навике других људи, нема једног од главних услова људске среће, управо најважнијег услова личног и друштвеног напретка.”(Мил, 1998:81).

Ц.С.Мил, декларишући се као утилитариста, сматра да је корисност или принцип највеће среће фундаментални принцип морала. „... наше радње су исправне утолико уколико воде унапређењу среће, а не исправне уколико воде произвођењу нечега супротног срећи. Под срећом се подразумева задовољство и отсуство бола; под несрећом бол и отсуство задовољства” (Мил, 1960:9) По овом принципу, крајњи циљ у односу на који су све друге ствари пожељне јесте живот ослобођен бола и испуњен задовољством. Задовољства су квантитативна и квалитативна, при чему Мил даје предност квалитативним, духовним задовољствима каква су лични човеков развој и напредак на првом месту. Моралитет представља скуп правила и прописа за људско поступање којих се морамо придржавати да би се свим људима и осећајним бићима осигурао овакав живот, али и тражење среће и избегавање несреће. (Мил, 1960:13)

Срећа као принцип није лична срећа онога који дела, већ срећа свих оних којих се тичу поступци делања појединца. Ми не оцењујемо неки поступак као исправан или неисправан, као добар или лош у зависности од тога какав је човек који чини неко дело, већ то чинимо оцењујући поступак у односу на друге, да ли доприноси срећи или несрећи других.

Традиција, обичаји, норме понашања говоре о искуству које је научило друге људе, али и не сваког човека појединачно. Сам човек је тај који у свом развоју одређује који део људског искуства користи за сопствени живот и околности у којима се налази. Традиције, обичаји и норме не остављају слободу човеку да бира, а онда када начини избор, човек је тај који сам одређује сопствени развој, способан да разлучи да ли је нешто добро или није. Појединац који се води правилима понашања које су одредили други људи на основу сопственог искуства само имитира те људе, утапа се у једноличност, у масу.

Јакe индивидуалности које се разликују у односу на друге људе управо по својим унутрашњим силама, оригиналности, по свом развоју, често се у јавном мњењу карактеришу као дивљи и необуздани, а од њихове оригиналности се не види корист. Највећу моћ у друштву има просечност и срж јавног мњења чине просечни људи, најбројнији. Зато је и власт владавина просечних људи: демократија не може да се издигне изнад просечности. Неконформизам, одбијање робовања обичајима, ексцентричност у сразмери су са појавом духовне генијалности, духовне снаге и моралне храбрости, а то је оно што доприноси друштвеном и индивидуалном развоју.

Не мора и не треба да се људски живот гради по моделу неколико узорака. „Ако неки човек има довољно здравог разума и искуства, његов сопствени начин живота је најбољи, не зато што је најбољи сам по себи, већ зато што је његов сопствени. Људска бића нису као овце, а чак ни овце нису толико сличне да их не можемо разликовати”. (Мил, 1998:90). Иста правила, узорци, начин живота не одговарају свим људима, не чине све људе срећним и задовољним. Напротив, могу угушити човекове тежње, човекове жеље, а оне су оно што човека нагони да се развија, истражује и уздиже.

Докле је граница личне слободе човекове и где почиње владавина друштва, односно државе? Индивидуалност се испољава у одређеном пољу, одређеној области деловања. Неопходно је да постоје извесна правила понашања, која су легитимна и прихваћена, да бисмо знали шта да очекујемо од других. Други могу да утичу на нас својим саветима,

убеђивањем, прекором, подршком, осудом, али смо ми ти који доносимо суд, доносимо одлуку.

Ми можемо да грешимо у свом понашању, или да други мисле да грешимо. Ми можемо својим понашањем да повредимо себе или друге. И у једном и другом случају, друштво може реаговати на тај начин што нас или неће поштовати или ће нас осудити због таквог понашања, које претпоставља неку врсту дужности. Према себи самима смо дужни да развијемо самопоштовање. Самопоштовање, мудрост и лични развој јесу дужности појединца према самој себи које нису друштвено обавезне. Дужност постаје друштвено обавезна када се тиче других. Када се човек понаша или делује тако да крши обавезу утврђену према другим људима, онда његово понашање подлеже моралној или некој другој осуди. На пример, ако неки човек због неумерености и расипништва не може да плати своје дугове и не може да издржава породицу, ми га осуђујемо, и чак може бити законски кажњен, али не због свог расипништва, већ због тога што дугује и не издржава породицу.

Кад год појединац учини неку штету другим људима, или постоји могућност да то учини, његово понашање излази из делокруга слободе и улази у делокруг закона или морала. Међутим, друштво се у многим случајевима меша у ствари појединца које су лично његове и спадају у домен његове слободе, чинећи то на погрешан начин, у погрешно време и на погрешном месту.

Праведност је класа моралних правила која се односе на суштину људске добробити и која су у својој обавезности безусловнија него ма која друга правила. Праведност као појам подразумева једно правило поступања и једно осећање којим се то правило санкционише. Правило поступања припада свим људима и усмерено је на њихово добро. Осећање је жеља да сви који то правило прекрше искусе казну. Праведност садржи у себи не само исправност или неисправност неког чињења, већ и захтев за правом. Право је друштвена категорија, и подразумева заштиту друштва и државе. Право потиче из човекове потребе за сигурношћу и безбедношћу, које само скуп људи, заједница, друштво, држава може да му пружи. Отуда и закони који представљају опште оквире права које се гарантују појединцу, треба да штите људску добробит. Порекло појма правде је по Милу из појма реда, модуса, начина на који се раде одређене ствари, односно закона. Закон и правда јесу појмови који су нужно повезани, али је захваљујући развоју институције судства, закон тај који спроводи правду-правила поступања и санкције, иако бисмо често узели правду у своје руке, јер осећамо да онај који нам је начинио штету није довољно кажњен.

Дужност је државе као органа власти да обезбеди све људе од несреће, да их одврати од понашања за које сматра да ће штетити самом појединцу и да омогући свој деци кроз систем васпитања и образовања развој сазнања. Са друге стране, држава не сме да се меша у оне ствари које појединци најбоље раде водећи се својим циљем и интересом, не повређујући и не оштећујући друге, као што је привреда. Држава треба да омогући обичним људима, који нису владини чиновници, да се баве пословима управљања и одлучивања, јер на тај начин се обични људи укључују у процесе који се тичу њих самих и већег броја људи, као што су добротворна и индустријска предузећа, добровољна удружења, судске пороте, слободне демократске и месне управе и слично. Увећавање моћи једне владе је разлог због чега се треба супротставити њеној интервенцији у многе сфере индивидуалног и јавног живота. Додавање сваке нове функције онима које влада већ има, учиниће њен утицај већим на страховања и надања људи; амбициозни и активни део народа постаће или присталице владе или неке партије која жели да дође на власт.

Свака влада треба да одреди где је тачка од које почиње зло које угрожава људске слободе и напредак, односно од које тачке почиње зло које премашује корист која настаје коришћењем колективне силе друштва да би се отклониле препреке које стоје на путу благостања. Влада треба да подстиче и помаже индивидуални развитак и делатност, да не ради све сама за појединце који живе под њом. По Милу најефикаснија би била она влада која има највећу децентрализацију власти, али највећу централизацију јединствених информација.

„Вредност државе, на крају крајева, јесте скуп вредности свих појединаца који је сачињавају; а држава која подређује интерес њиховог духовног развоја и напретка нешто већој административној вештини или ономе што се чини том вештином у пракси када се обављају неки послови, држава која спречава развитак својих грађана да би од њих направила покорније оруђе у својим рукама, па било то и за корисне сврхе-таква држава ће увидети да се велика дела не могу створити са малим људима, и да ће савршенство машинерије, коме је она све жртвовала, на крају бити бескорисно услед недостатка оне животне снаге коју је она прогањала да би машина могла боље да ради.” (Мил, 1998:132).

Да ли је могуће да се далекосежна слобода за коју се Мил залаже темељи на општем добру, и да ли је она инструментално вредна само онда када служи општем добру? Ко дефинише шта је опште добро, шта је оно што је вредност по себи? Да ли је опште добро нужно и срећа, да ли постоји склад између слободе и среће? Да ли је истина оно што је највиша вредност, оно што је заиста средство за постизање општег доб-

ра и опште среће?³ Да ли можемо јасно разликовати поступке који се тичу само нас, и оне који се тичу других? Да ли је човек изоловани субјекат који се сходно својим потребама укључује у и искључује из друштвеног живота, да ли у сваком од нас чучи савремени Робинзон, способан да опстане сам и буде слободан?

Историја и свакодневни живот показују релативизам у одговори-ма на ова питања, такође указују и на могућност иманентне критике темељних појмова Милове одбране слободе. Управо су кључни појмови његове одбране слободе, оно што чини спорне тачке и предмет критике. Његов појам слободе сумпсумира негативну и позитивну слободу, слободу за и слободу од⁴, и управо и Милова убеђеност и вера у слободу као интринсичну и инструменталну вредност⁵, не дају рационалне аргументе, мерљиве и објективне да би се његова вера научно утемељила: зато и његови списи имају есејистичку форму, отуда преко стотину педесет година сталне критике Милове одбране слободе.

„У средишту Миловог мишљења и осећања не налази се ни његов утилитаризам, ни његова брига о просвећивању, ни одвајању приватне од јавне сфере - зато што и он сам понекад прихвата да држава сме да задира у приватну сферу да би унапредила образовање, здравствену и социјалну заштиту или правосуђе – већ његово страшно уверење да је слобода избора, избора добра и зла подједнако, учинила људе људима. Погрешивост, право на грешку, као последицу способности, самоусавршавања: подозрење према симетрији и извесности као непријатељима слободе - начела су која Мил никада не напушта.”(Берлин, 1992:285)

Равноправност или потчињеност жена

У време када пише свој есеј *Потчињеност жена* Џ.С.Мил је у браку са Хенријет Тејлор, али 1869. године када објављује есеј то чини у коауторству са Хелен Тејлор, њеном ћерком из првог брака. Есеј је објавио две године након што су поједини мушкарци из радничке класе стекли право гласа, и годину дана након изласка из Британског Парла-

³ Приморац Игор у предговору Миловог дела „ О слободи, издавача Плато, Београд из 1998. године који носи наслов *Милова одбрана слободе* указује на неке од проблема Милове аргументације са становишта иманентне критике, стр. 20-27.

⁴ Опширније о историјском развоју појма слободе, њеном значењу у либерализму и демократији, разликовању позитивне и негаивне слободе у Орловић Славиша, *Различно схватање слободе у политичкој теорији* стр.111-136, у *Годишњак 2007, Година 1, Број 1, децембар 2007*, Факултет политичких наука, Београд

⁵ Опширније у Ђурковић Миша „ Политичка мисао Џона Стјуарта Мила, Службени гласник, Београд, 2006. Поглавље *Схватање слободе и нужност сукоба*, стр.305-323.

мента у коме је важио за радикала, будући да је предлагао корените промене у погледу образовања, једнакости полова, контроле рађања и јавног власништва над природним ресурсима. У складу са својим уверењима изнетим у есеју *О слободи*, Џ.С. Мил развија мисао о слободи читаве половине човечанства, слободи жена.

По Милу, морални и интелектуални развој човечанства имао би за последицу више слободе и личне среће за сваког појединачно, и обратно: што је у друштву више слободних појединаца, то је више могућности за интелектуални и морални развој сваког појединца понаособ. По Милу, начело којим се уређују постојећи друштвени односи и везе између два пола у чијој је основи законско подређивање, јесте погрешно и једна је од препрека људског развоја. Замена овог начела начелом једнакости значила би непризнати моћ или погодност једној, али ни неспособност другој страни.

У развоју своје мисли Мил даје једну занимљиву историјску интерпретацију неједнакости међу људима, посебно међу половима. Неједнакост међу половима има своју основу у институцији ропства, али и у првобитним законима који су засновани на сили и праву јачег. Међу људима су укоренења схватања и обичаји, који *de facto* одређују друштвену улогу жене као подређеног и нижег бића у односу на мушкарца, а идеалан тип жене је мајка и домаћица. Обичаји су, дакле, оно што одређује друштвену улогу жене, оно што генерише норме и обрасце њеног понашања, животне вредности идеално типске жене, а што је опште прихваћено мишљење за које постоје религијске и бројне друге рационализације.

Нема апсолутно никаквог научног доказа да су жене по својим физичким и менталним способностима и карактеристикама предодређене да буду подређене. Једина разлика је та што су мушкарци углавном јачи физички у односу на жене, али на темељу те разлике, у времену када постоје институције које омогућавају свима равноправност и једнакост, није могуће више оправдавати и рационализовати миленијумско подређивање и ограничавање жениних права и слобода као људског бића.

Оправдавање неког стања као природног је полазило од тога да је природно оно што је уобичајено, а неприродно оно што није уобичајено. (нпр. апсолутна монархија као природни облик владавине настаје из патријархата, закон силе је увек деловао као најприроднија основа за извршење власти, доминација белог човека над црним оправдана је као природна итд.). „ Будући да је потчињеност жена мушкарцима уни-

верзални обичај, свако одступање од њега сасвим природно делује неприродно.” (Мил, 2008:27)

Владавина мушкараца над женама је и прихваћена од стране самих жена, јер су тако васпитане и научене. Али њихов положај није тежак само због тога што су обавезне на послушност: оне су обавезне на извесна осећања и дужности не само према деци, већ и према супругу који је њен легитимни посредник који спроводи сопствену вољу и контролу. Овај механизам је средство да се ум жене зароби и држи у стању потчињености.

Необична особина модерног света је та да се људска бића више не рађају за своје место у животу и прикована за место у коме су рођена, већ да су слободна да користе своје способности и прилике да би постигла циљ који сматрају пожељним. „Тренутно у напреднијим земљама, онемогућавања жена јесу једини случај ... у коме закони и институције здраво за готово узимају особе по рођењу, и одређују то да им никада у њиховом животу не буде дозвољено да се надмећу за одређене ствари.” (Мил, 2008:38) Субординација жена је у модерном свету, где је најбитније људско биће, његов значај и напредак - реликвија прошлости, мрља и пукотина у друштвеном уређењу.

Оно што се „данас зове природом жена, јесте савршено вештачка творевина - резултат насилне репресије у неким правцима, неприродног подстрека у другим. Могло би се бескрупулозно тврдити да нити једној другој класи издржаваних карактер није био тако у потпуности искривљен у односу на своје природне пропорције у зависности од њиховог положаја према својим господарима; јер уколико су освојене и ропске расе биле, у неким облицима још насилније угњетаване, шта год у њима није било скршено гвозденим ђоном углавном је било остављено на миру, а ако му је била остављена било каква слобода да се развија, оно би се само развило по сопственим законима; али у случају жена, култивисање у смислу топлог дома и штедњака увек се настављало по основу некаквих њихових природних способности, а на добробит и задовољство њихових господара.” (Мил, 2008:43)

Већина мушкараца мисли како је природна вокација жена да се удају и да рађају децу. Већина мушкараца страхује од тога да ће брак, којим се легално и легитимно добија друштвена потврда онога времена за потчињавање жене, бити заснован на равноправним условима и слободној вољи, а не на приморавању. Брак је споразум којим жена постаје слуга свом супругу. „Она се пред олтаром заклиње на послушност, на коју се законски обавезује за цео свој живот.” (Мил, 2008:58) Законски положај супруге у Енглеској онога доба је јако тежак. Онако како посто-

ји тиранија и деспотизам у друштву, тако постоји и домаћа тиранија и деспотизам, чије оквире налазимо у породици, у којој централна фигура надређености, ауторитета и моћи припада мушкарцу, оцу и супругу. Васпитавањем се најчешће овакве улоге укоренењују у сам карактер индивидуе, првенствено васпитањем које сама породица пружа.

Односи у браку конституишу односе у породици. Породица, праведно конституисана на односу равноправности и поштовања, без строге поделе моћи и послушности, може бити права школа врлина слободе. Постојеће законодавство не штити женину својину, односно оно што жена са собом уноси у брак. Она нема право на својину осим ако не припада неком вишем друштвеном слоју, и ако то није добила у наслеђе под посебним условима. „Моћ зарађивања пресудна је за достојанство жена уколико она нема независне својине.” (Мил, 2008:90) Женама треба дозволити да се надмећу са мушкарцима за обављање одређених функција и професије, јер је то у интересу друштва, треба дозволити половини човечанства да да свој интелектуални, научни, професионални допринос развоју друштва, науке, уметности итд. Треба им омогућити да развију своје способности и буду бирани на јавне функције и положаје, али им пре свега тога треба обезбедити и признати право гласа.

„Ствари које женама нису дозвољене да обављају јесу управо ове ствари за које су посебно квалификоване.” (Мил, 2008: 100) Жене могу врло успешно владати и бавити се политиком, што је и историја показала. Уметност, наука, филозофија заиста јесу сфере у којима има веома мало истакнутих жена, са оригиналним идејама, што никако не значи да оне нису утицале на неки начин на оригиналност мушкарца који су овим сферама дали свој допринос. А како бисмо знали да ли жене могу да се истакну у уметности, науци, филозофији, ако им не дозволимо слободу и право да мисле, пишу, расправљају? Како бисмо знали које су њихове способности, ако им не пружимо прилику и шансу, ако и оне не постану равноправне учеснице на тржишту знања, идеја, способности? А како им није дозвољено да имају својину, да се школују, да имају професију, да изразе своје мишљење и свој политички став, како можемо рећи да су неспособне или мање способне од мушкараца?

Када би жене биле слободне, као што су слободни мушкарци, онда би се остварила правда, да се и слабијем призна право. Жене би могле имати посао и професију, чиме би удвостручиле менталну снагу човечанства на путу његовог напретка. Жене треба да се образују и едукују како би унапредиле свој положај. Као слободне могле би да утичу

на јавно мњење и опште мишљење, и у томе се огледа практична корисност које цивилизација може имати од еманципације жена.⁶

По Миши Ђурковићу (2006), Мил није био сасвим сигуран у погледу конкретних краткорочних и дугорочних решења за статус жене, о чему је писао у *Принципима политичке економије* и *Огледу о браку*. Постоје контрадикторности око три важна питања. Прво је везано за право жене на рад. Да ли треба омогућити свим женама излазак на тржиште знања и идеја на пољу уметности, предузетништва, науке? Да ли је цена еманципације жена са једне и рада у индустрији под истим условима као и мушкарци са друге стране, управо дисфункционалност породице, чији је стуб жена и кућни неплаћени послови? Друго је везано за женско право гласа. Он се залаже да се и женама призна право гласа и изражавања политичке воље, али под условом да оне кроз систем образовања буду оспособљене да доносе одлуке и праве избор, јер ће у сваком другом случају, као последица покорности и робовања мушким ауторитетима, њена политичка воља бити имитација воље супруга или сина. Треће питање је везано за право на развод, уколико жена трпи понижавање и осећа се неравноправном у брачној заједници. Мил се жестоко противио томе да законска побољшања положаја жена иду у смеру лабавих правних оквира који су одређивали услове за развод брака. По њему је једино насиље у породици, насиље над женом, оно што је најјачи аргумент за развод брака, угрожавање телесног интегритета, здравља и безбедности жене. Супружници имају обавезу и одговорност једно према другом и према трећим лицима - деци, које су утемељене на легитимности очекивања које произилазе из друштвених улога које обезбеђују функционалност породице.

Џон Стјуарт Мил је преко двадесет година био у вези са удатом женом, Хенријет Тејлор, на запрепашћење његове породице, а која се такође борила за равноправност жена. Њоме се оженио неколико година након смрти њеног супруга. Женама у Енглеској је право гласа признато 1894. године, двадесетак година након Милове смрти.

Демократија или елитизам

Мил у свом есеју *Представничка влада* тврди да је представничка влада најбољи тип владе за људе који су довољно цивилизовани и просвећени да могу да преузму одговорност за сопствене ствари. Под представничком владом Мил подразумева парламентарну владу, са изврш-

⁶ Миша Ђурковић, наведено дело, стр. 339

ном влашћу коју је изабрала и која одговара представничкој скупштини коју бира сам народ и која одговара том народу. Мил верује да свака особа, осим неписмених, криминалаца, и оних који не могу да се старају о себи има право гласа. По њему представничка влада је најбоља, јер подстиче критичко мишљење, одговорност и учешће обичног грађанина. Деспотска владавина чини апатичним и пасивним све који су јој подвргнути. Представничка влада настоји да створи појединце који су сигурни у себе, опрезни и енергични, а заједница која има такве људе је заједница у којој ће цветати прогрес, рад, стабилност.

Међутим и представничка влада има своје слабости и опасности. Ако влада зависи од воље већине, онда ће осредњост и незнање владати над култивисаношћу и знањем. Политика ће у таквим околностима бити израз потребе да се задовоље интереси већине. Стога треба са давањем права гласа, утицати на политичко образовање. Апсурдно је имати бирачко тело које је недовољно упућено да би дало одговорно свој глас. Мил верује да је потребно да постоји систем вишеструког гласања, и да појединци заслужују додатно право гласа. Такође је један од заговорника пропорционалног представљања да би се омогућило мањинама ефектно представљање.

Мил владавину види као средство те њен квалитет процењује на основу усклађености са установљеним циљевима. Без обзира на разноврсност и променљивост посебних и појединачних циљева, општи циљ било које владе састоји се у задовољавању двеју основних потреба друштва: поретка и напретка.⁷

Поредак или постојаност обухвата послушност и покорност али и очување мира укидањем приватног и личног насиља. „Ако намеравамо да обухватимо у идеји реда све оно што друштво захтева од владе, а што није укључено у идеји напретка, морамо дефинисати ред као очување свих врста и количина добара које већ постоје, као и напредак који се састоји у њиховом повећању.”⁸

Овако схваћен, поредак је предуслов напретку. Напредак је унапређење квалитета људских бића које чине друштво, односно развој интелигенције и врлина људи. Квалитет владавине може се оценити на основу степена у коме конкретне државне установе својим радом теже и доприносе развоју грађана који у тој држави живе.

⁷ О интерпретацији идеје представничке демократије видети у Симендић Марко, *Представничка влада као најбољи облик владавине у делу Ц. С. Мила* стр.237-250, у *Годишњак* 2011, Година 5, Број 6, децембар 2011, Факултет политичких наука, Београд

⁸ Наведени одломак је преузет са http://www.constitution.org/jsm/rep_gov.htm 30.04.2012. год. у 22:03.

„Први елемент добре владе, дакле, биће врлина и интелигенција људских бића које чине заједницу, тако да ће најважнија тачка изузетности сваког облика владе бити промоција врлине и интелигенције самих људи. Прво питање у вези политичких институција је колико далеко оне имају тенденцију да негују у члановима заједнице различите пожељне квалитете, моралне, интелектуалне...”⁹ Други елемент добре владе јесте квалитет машинерије, односно државног апарата и организације. Од нарочите је важности да постоји јавност у раду, познате процедуре и правила, тестови за пријем и унапређење државних службеника итд. да би се обезбедила ефикасност и неутралност управе. Под квалитетом машинерије Мил подразумева значај политичке елите¹⁰ чији положај и одговорност леже у управљању државом и писању закона, као основе реда и поретка, који пружају основу напретку, а која ће моћи да буде контролисана од стране јавног мњења, односно већине. Напоследку, Мил је увидео да не може свако да се бави државничким пословима, да је за то неопходно образовање и стручност, али да треба сачинити институције контроле власти, које би онемогућиле појаву екстремизма, и освајање власти и утицај на вољу појединца и народа од стране појединца или неколицине.

Дакле за Мила, представничка демократија је разрешење проблема и забринутости да ће осредњост, јавно мњење и већина уствари бити критеријуми управљања оних које народ одабере.

Држава, односно влада, не може да се бави разноврсним пословима и да на свој терет преузима многе функције и задатке, јер ће на тај начин деловати уместо активно на појединца, пасивно, старајући се за све његове потребе. А таква влада не може да буде ефикасна, и не може решавати бројне проблеме и спорна питања, јер ипак влада не може да ради боље послове од појединца кога се тичу ти послови.¹¹

Зато влада треба део својих функција да пренесе на локалне органе власти који ће се бавити проблемима локалног становништва и која ће настојати да анимира и активира локално становништво како би узели удела у решавању проблема и управљању. „Локалне установе су пре

⁹ Наведени одломак је преузет са http://www.constitution.org/jsm/rep_gov.htm 30.04.2012. год. у 22:03.

¹⁰ Бурковић Миша, наведено дело, поглавље *Теорија елите*, стр. 323-333.

¹¹ Овакво Милово схватање функција државе у односу на социјални систем и појединца, чини полазну основу садашњих значајних политичких програма попут Лисабонског споразума на нивоу Европске Уније, али и социолошке парадигме Ентонија Гиденса о теорији структурације и трећег пута. Више о томе видети у *Европа у глобалном добу*, Ентони Гиденс, Клио, Београд, 2009.

свега средство образовања слободних грађана и средство заштите индивидуалне слободе, али и средство против претераног уплитања државе. Децентрализација власти омогућава да што већи број људи учествује у политици. Зато је децентрализација и локална самоуправа неодојиви услов сваке стварне демократије. Поред тога централизована управа спречава интелектуални и морални напредак наметањем пасивности и зависности, док децентрализација функција и овлашћења омогућава стварно учешће припадника заједнице у управљању о заједничким интересима и управљању заједничким пословима. У том смислу локалне установе су најбоље школе демократије које оспособљавају народ за представничку владавину.” (Вујачић, 2007:20).

Идеологија и стварност: некада и сада

Џ.С.Мил, на темељу наслеђа теорије либерализма, изграђује систематично схватање демократије. Демократија није само средство за проширење легитимацијске основе власти, средство заштите слободе и својине појединца, већ и начин конституисања власти и средство развоја људског бића и људског напретка. Напредак је могућ само у демократској владавини, подстицањем политичког активизма грађана, како жена тако и мушкараца. Када партиципира у власти и управљању, грађанин остварује своје политичко право и на најбољи начин изражава своје интересе, јер осим њега самог нико други не може да зна шта је за њега добро и шта га чини срећним. За Мила су напредак и стална тежња за побољшањем и развојем појединца у складу са сталним напретком и побољшањем идеја, мисли и знања од значаја за друштво. Такав напредак се остварује само у слободи.

На први поглед чини се да ове Милове идеје, на темељу вере у индивидуални и друштвени напредак, одражавају неку врсту просвећеног либерализма, као симбиозе енглеских и француских идејних револуционарних тековина. Међутим, стварност је изгледала сасвим другачије, и управо је стварност оно што потврђује да је идеологија искривљена свест, а да је либерализам таква идеологија.

Енглеску тога доба, у погледу људских права, карактерише јачање економских и политичких права, као последице убрзане индустријализације, урбанизације и јачања видова представничке демократије, оличене у синдикалним и добровољним интересним удружењима са једне стране. Са друге стране, друштвене промене нису се дешавале само на макро нивоу, већ и на нивоу породице и појединца, те је појава сиромаштва у радничким породицама, посебно деце, наметала артику-

лисање потребе о контроли рађања и јачању самосвести и свести жена, значај едукације, просвећивања, потребе да се промене улоге у породици, да и жена зарађује итд.

Са становишта крупног капитала, власника фабрике, требало је обезбедити јефтину радну снагу, са којом ће се склопити такав уговор којим ће представници тог и таквог капитала, без уплитања државе, и уз подршку привредне, племићке и интелектуалне елите у парламенту, моћи да користе туђ људски рад зарад сопственог напретка оличеног у увећавању постојећих количина и добара. А да би се то постигло у највећој могућој мери и тиме тежило ка највећој срећи, потребно је омогућити свима да се кроз тржиште надмећу, чак и женама и деци. Што је већа понуда на тржишту, а мања тражња, обара се цена, и то је оно што је у условима *laissez faire-laissez passer* прихватљиво. Са радним временом од 14 до 16 сати дневно, већина становништва није могла да се образује, па самим тим ни да стекне политичко образовање да би учествовала у политици, а камоли да испуни цензус прихода који се опорезује, и на темељу тог пореза признаје право неке да буде биран и изабран у политичком телу државе, која као институција живи од опорезивања. А право да се бира и да се буде биран је једно од основних начела демократије.

Да ли имамо две истине: истину радничког слоја који се енормно шири и који је реално био толико сиромашан да није могао да има ни начелну слободу и истину капиталиста, чија се имовина и добра стално увећавају тако да могу, плаћањем пореза држави у зависности од сопствених прихода, утицати на политику и одлуке политичких тела? „Не постоји објективно мерило истине на основу којег бисмо могли да просуђујемо да ли је нека идеологија истинита или лажна – то је због тога што оне садрже вредности и као такве вредности се и прихватају” (Ендрју Хејвуд према Шљукић, 2010:50). Према Хејвуду, основне вредности либерализма су појединац, разум, правда, слобода, толеранција и различитост. Ове вредности се широко експлоатишу као ресурс, да би се у савременом свету наметнула и оправдала хегемонија у култури, економији, политици.¹²

Шта се уствари десило са овим вредностима? Са позиција критичке теорије друштвеног развоја „...слобода је доживела разноврне метаморфозе да би системски завршила као део корпуса људских права

¹² Опширније у *Митови либерализма*, Центар за историју, демократију и помирење, Графомаркетинг, Нови Сад, 2010. Година, рад Срђана Шљукића *Мит о изабраности и „извоз„ либерализма* стр. 45-74.

и слобода у контексту демократског поретка владавине права, али свакако испражњена од суштинског вредносног садржаја и трансформисана у пуки правно-политички стандард... Једнакост, пак, никада и није имала другачији облик и значење у либералној доктрини него ли као обичан одливак политичке и правне једнакости, до краја испражњена од сваког другог садржаја друштвене или економске једнакости. Моћ и неједнакост су успостављени као доминантни постулати либералног политичког и економског поретка, као највише вредности око којих се конституише његова политичко-економска суштина". (Деспотовић, 2010:76)

Стварност је била заиста другачија у односу на теоријске формулације које су настојале да ту исту стварност оправдају појмовима какви су слобода, тржиште, појединац, представничка демократија, правда.

Са становишта онога коме се обраћа, Милова социјално - политичка теорија је:

1. Одбрана и апологија постојећег поретка неједнакости који доприноси напретку и развоју мањине у друштву, оне мањине која је имала сву слободу. Отуда и страх у Миловој теорији представничке демократије да ће осредњост утицати неповољно на напредак друштва, да ће мишљење већине и одлуке већине, коју су реално чинили радници и градска сиротиња, превладати и спречити елиту, чије интересе артикулише и озакоњава парламент, да се слободно развија и тежи ка својој срећи.
2. Предлог да се постојећи друштвени поредак, у циљу свог побољшања и напретка трансформише тако да укључи што већи број људи који ће учествовањем у власти, на тржишту идеја, знања, професија донети квалитет више човечанству. Она већина која је била зависна од мањине, јер није имала својину, ни могућности да развија своје способности и квалитете, није имала слободу. Отуда и вера у моћ образовања, које установљено као једнако доступно добро за све грађане, треба да обезбеди изградњу индивидуалности и одговорности на путу саморазвоја појединца. Јер кад тад већина ће превладати, а онда се може догодити тиранија већине, чиме је демократско уређење нарушено.

Зашто Милова мисао живи и данас?

Темељне категорије Милове социјално-политичке теорије јесу политички идеали, попут слободе, демократије, правде и једнакости, те као и сваки идеал, садрже аргументе тежњу ка остваривању и вредност по себи, позив на друштвену акцију и промену. Судбина политичких идеала је да су се они кроз историју изузетно ретко остваривали, још ређе заједно егзистирали. Политички идеали су од времена античких мислилаца,

вечити извор утопијских теорија, покретачи друштвених промена, тачке спорења и расправе, обоготворене и митологизоване конструкције.

Милова социјално-политичка мисао живи, јер се политички идеали, о којима он пише и расправља, нису остварили у потпуности и још увек су једна од пројекција жељених друштвених односа.

Идеје које су изложене у Миловим социјално-политичким есејима, са социолошког аспекта, дају легитимацијску основу за:

1. настале и настајуће глобалне, регионалне и локалне друштвене промене. У основи оваквих промена налази се тежња за владавином зарад више слобода, права, чак и онда када се та слобода и права не односе на оно што је људско и реално, већ и на оно што је вештачки производ друштвених односа, попут тржишта и капитала. Држава постаје средство очувања сигурности приватне својине и гаранција безбедног кретања капитала, која пружа нормативни оквир и предуслове, Миловим речником речено за увећање количине добара и услуга-ред и напредак. Држава губи своју социјалну функцију обезбеђивања минимума социјалне сигурности за своје грађане, у условима када се поље слободе и тржишне конкуренције сели и на онај део социјалног система који се сматра Миловом машинеријом, а оваплоћује се неолибералним моделом друштвеног развоја и одумирањем социјалне државе.
2. изградњу личног и колективног идентитета у времену глобалних друштвених промена. Глобализација као процес или пројекат обухвата низ промена у области економије, политике, културе ширећи вредности начинима који растварају категорије простора и времена, повезујући и растављајући читав свет. У хаотичном времену и простору, када све више расте свест о оваквој повезаности, али и различитости, питања о личном и колективном идентитету су неминовност, а одговори упућују на прећутни конформизам или изражену потребу за очувањем сопства од микро нивоа (појединца-индивидуе) до глобалног нивоа (светског друштва). Оно што је за друге опште добро, истина и срећа, не мора да буде и за мене; оно што је за једну државу напредак, може значити назадовање за другу; оно што елити омогућава слободу и развој, већини може значити робовање, робовање тржишту, идејама и заблудама.
3. побуну против постојећег стања ствари у име тежње за слободом и напретком. Свако наметање и репресија, од индивидуалног нивоа ка вишим нивоима производи реакцију, отпор и бунт. Ако је постојеће стање ствари такво да срећа као крајњи циљ људског деловања није остварена, онда треба тежити ка томе да се нешто промени, како би се достигла, како би јој се приближили.
4. мирење са постојећим стањем ствари у име реда и обичаја који пружају извесност и сигурност. Представничка демократија као облик владавине који постоји стотинак година у развијеним капиталистичким земљама, институционализована је и подигнута на пиједестал политичког идеала, и припису-

је јој се особина најбољег државног уређења. И још више од тога: настоји се да се као форма и модел примени универзално свуда у свету, од стране водећих међународних институција, често се поистовећујући са либерализмом. Теоријски и практични одговор на овај проблем је управо толеранција и Милова слобода, слобода да се начини избор, да се чини оно што се сматра најбољим, при чему не дотичемо друге. Јер ко од нас самих боље зна шта је најбоље за нас?

Хотећи да помири непомирљиво, споји неспојиво, Мил нам оставља у наслеђе, да мислимо да ли је то заиста и могуће. Јер је најважнија слобода коју нам он признаје слобода да мислимо, расправљамо, пишемо о својим мислима и ставовима.

Литература:

1. Berlin Isaija (1992) „*Četiri ogleđa o slobodi*”, Beograd, Nolit
2. Vujačić Ilija (2007) „*Liberalni revizionizam Džona Stjuarta Mila*” str. 10-11, u Godišnjak 2007, Godina 1, Broj 1, decembar 2007, Beograd, Fakultet političkih nauka.
3. Gidens Entoni (2009) „*Evropa u globalnom dobu*”, Beograd, Klio.
4. Đurković Miša (2006) „*Politička misao Džona Stjuarta Mila*” Beograd, Službeni glasnik.
5. Mil, Dž.S. (1960), „*Utilitarizam*” Beograd, Kultura.
6. Mil, Dž.S. (1998), „*O slobodi*” Beograd, Plato.
7. Mil, Dž.S. (2008), „*Potčinjenost žena*” Beograd, Službeni glasnik.
8. *Mitovi liberalizma*, (2010), Novi Sad, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Grafomarketing: rad Srđana Šljukića *Mit o izabranosti i „izvoz” liberalizma* str. 45-74, rad Ljubiše Despotovića *Politički mitovi liberalizma: sloboda, moć i nejednakost* str.75-106.
9. Orlović Slaviša (2007) *Različito shvatanje slobode u političkoj teoriji* str.111-136, u Godišnjak 2007, Godina 1, Broj 1, decembar 2007, Beograd, Fakultet političkih nauka.
10. Pavićević Vuko, *O utilitarizmu uopšte a Milovom posebno*, predgovor Mil, Dž.S. (1960), „*Utilitarizam*” Beograd, Kultura.
11. Primorac Igor, *Milova odbrana slobode*, predgovor Mil, Dž.S. (1998) „*O slobodi*” Beograd, Plato.
12. Simendić Marko (2011) „*Predstavnička vlada kao najbolji oblik vladavine u delu Dž. S. Mila*” str.237-250, u Godišnjak 2011, Godina 5, Broj 6, decembar 2011, Beograd, Fakultet političkih nauka.
13. Veb izvor http://www.constitution.org/jsm/rep_gov.htm 30.04.2012. god. u 22:03; delo Dž.S.Mila „*Predstavnička vlada*”, na engleskom jeziku „*REPRESENTATIVE GOVERNMENT*” by John Stuart Mill 1861

Co-existence of Political Ideals: Freedom, Justice, Equality and Democracy

The notion of John Stuart Mill

Summary: The author of this paper analyzes the basic categories of liberal theory of John Stuart Mill: freedom, justice, equality and democracy, that are presented in the paper as a political ideals as basic values in the ideology of liberalism. The paper also deals with the review on the immanent and the transcendental critique of Mill's work. The paper suggests the possible interpretation of Mill's ideas from the sociological point of view.

Key words: freedom, justice, equality, democracy, state, individual

ВОЈИСЛАВ Б. МИОКОВИЋ *

СРЂАН Љ. ШЉУКИЋ **

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Нови Сад

УДК 338.43:316.323.72

(497.1),,1945/1953”

Монографска студија

Примљен: 12.03.2012

Одобен: 16.05.2012

РАЗАРАЊЕ СОЦИЈАЛНОГ КАПИТАЛА НА ПРИМЕРУ АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ (1945-1953)***

Сажетак: Овим се радом настоји допринети појашњењу појма социјалног капитала и његовом разумевању кроз конкретна, манифестна, друштвена збивања. Са једне стране, он представља анализу аграрне политике комунистичких власти у Југославији и њене последице у периоду 1945-1953. године, док је са друге стране, истовремено, јасно упозорење на последице неодговорне политике друштвене елите која се огледа у губитку поверења, односно социјалног капитала. Њиме се уједно указује и на постојање једног традиционалног односа неповерења, који се услед специфичних историјских околности на нашим просторима, успоставио између народа (сељаштва, које је чинило три четвртине становништва) и државе, те на могућности и начине обнављања социјалног капитала.

Кључне речи: аграрна политика, држава, Југославија, Комунистичка партија Југославије, сељаштво, социјални капитал

Живећи у материјалистичком свету, константно „бомбардовани” појмом капитала као нечим што је искључиво материјално (техничко) и/или чулно опипљиво, појам социјалног капитала се многима може

* voja.miokevic@gmail.com

** ssljukic@yahoo.com

*** Рад је резултат пројекта број 179053, који финансира Министарство просвете и науке Владе Републике Србије.

учинити збуњујућим. Међутим, социјални капитал, посматран кроз вредносни ниво као темељна нит за успостављање стабилних друштвених заједница, успостављање друштвеног поверења, као и за разумевање значајних токова друштвеног живота, сигурно да је неизоставан у савременим социолошким разматрањима.

Ми ћемо у наставку рада видети да се истоме приступа на различите начине, али да је свим одређењима заједнички вредносни ниво, односно посматрање социјалног капитала као невидљиве нити која се касније материјализује на друштвеној сцени као, на пример, (не)стабилност друштвених заједница.¹

Марксистичка теорија, касније трансформисана у комунистичку идеологију, ће нам бити од великог значаја у наставку рада будући да ћемо управо кроз њену „материјализацију на терену”, те однос који ће се преко ње успоставити између државе (комунистичке власти), на једној, и сељаштва на другој страни, сагледати како је дошло до разарања социјалног капитала у Србији. Када спомињемо „материјализацију” комунистичке идеологије, пре свега мислимо на пројекте попут колонијације, колективизације, обавезног откупа пољопривредних производа, а све у циљу убрзане индустријализације. Видећемо како су ови процеси довели до разарања и овако крхког социјалног капитала.

Шта је (социјални) капитал?

И поред тога што социјални капитал, као концепт у социолошким истраживањима, постаје све значајнији, можемо рећи да ни међу самим социолозима нема апсолутне сагласности око његовог дефинисања. Разлози су сигурно у чињеници што је, кроз историјски развој социолошке мисли, овај концепт коришћен у разноразним приликама са различитим значењима. Сама популарност овог концепта последњих деценија довела је и до (зло)употребе социјалног капитала при објашњењима разноразних облика људског индивидуалног и колективног понашања (Лин, 2004).

Додатну збуњеност ствара и интердисциплинарна употреба појма „социјални капитал”. Тако имамо, на пример, социологе или антропологе који ће овај појам покушати да објасне кроз анализу норми, друштвених мрежа и организација, док ће економисти своју анализу усмерити на институције и уговоре посматрајући њихов утицај на инвестиције, економску добит и сл..

¹ Видети више у: Патнам, Роберт (2008): *Куглати сам - слом и обнова америчке заједнице*, Mediterran publishing, Нови Сад

Као што смо претходно и споменули, социјални капитал ће се одређивати на различите начине. Маркс (Karl Marx) ће у својој теорији капитал посматрати као друштвени однос успостављен између оних који поседују средства за производњу и оних који поседују само радну снагу, те немајући другог избора постају најамна радна снага. Међутим, како се временом теорија буде трансформисала у идеологију, овај начин сагледавања социјалног капитала ће нестати. Разлоге тога би првенствено требало тражити у субверзивном карактеру класног поимања капитала (Шљукић, 2008: 90).

Амерички социолог Лин Нан истиче да је дефинисање капитала код Маркса могуће на још два начина. Са једне стране имамо капитал као „вишак вредности” који се задржава у рукама капиталиста; са друге стране, капитал је „инвестиција”, односно процес који је нужен за производњу капитала као „вишка вредности”. Једноставније говорећи - капитал представља инвестицију са очекиваним повраћајем, добитком (Лин, 1999: 29-30).

Овакво тумачење Лин ће одредити као „класичну теорију капитала”. Он даље истиче да је социјални капитал инвестиција у социјалне односе са очекиваним добитима, при чему разликујемо социјални капитал јединке или појединца и социјални капитал групе. Свака инвестиција на личном, доноси добитке и на колективном нивоу. Лин касније истиче: „Социјални капитал је инвестиција у социјалним односима од стране појединца кроз коју они остварују приступ уграђеним ресурсима ради повећавања очекиваног повраћаја инструменталне или изражајне акције” (Лин, 1999: 39).

Истичући да постоје различите форме капитала, Роберт Патнам (Robert Putnam), као основну идеју код социјалног капитала износи мрежу повезаних норми које имају одговарајућу реципроцитетну вредност. Вредност важи како за микро (појединца), тако и за макро ниво (групу), па се сходно томе сам повраћај након улагања у социјални капитал може посматрати на два нивоа (Putnam, 2001: 41-51). У својој књизи *Куглати сам - слом и обнова америчке заједнице* (2008), Патнам ће изнети становиште о слабљењу социјалног капитала у САД последњих деценија.

Патнамово становиште Лин Нан неће прихватити сматрајући да је дошло само до „премештања основа социјалног капитала”. Неспорно је да је дошло до слабљења у оним деловима америчког друштва која Патнам посматра (у контексту грађанског друштва, грађанског ангажовања, те друштвених односа група и организација утемељених на волонтеризму), међутим, ако се посматра развој интернета и повезивање људи пре-

ко њега, онда, истиче Лин Нан, можемо са правом говорити о експанзији социјалног капитала. Присуствујемо рађању новог доба у којем се социјални капитал утемељује у новим формама социјалних односа и веза које се успостављају (Лин, 1999).

Француз Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu), у свом раду *Forms of capital* (1997), сам капитал одређује као акомулирани рад (у материјалној или „уједињеној” форми) који, усвојен на приватној основи поседника или групе поседника, омогућава истима да присвоје друштвену енергију у форми живог рада („отелотворење” капитала).

Он разликује три врсте капитала: економски (који је уједно и основа осталих), културни и социјални. Међусобно су повезани и оно што је посебно карактеристично за њих је могућност конвертовања (трансформације) - како једног капитала у други, тако и једног капитала у конкретна добра - и могућност њихове институционализације (Bourdieu, 1997). Бурдије социјални капитал дефинише као збир стварних или потенцијалних ресурса који су повезани са поседовањем трајне мреже мање или више институционализованих односа узајамног познавања и признавања - другим речима, чланство у групи омогућава сваком члану исте подршку колективно-поседовног капитала, „препоруку” за кредит, у различитим значењима те речи (Bourdieu, 1997).

Кристијан Гротер (Christiaan Grootaert) истиче да се социјални капитал мора посматрати како на микро, тако и на макро нивоу, будући да су исти у међузависности. Он представља и улагање и добит. Однос акција-реакција (улагање-добит), захтева одређено време. Некада су потребне и читаве генерације једног друштва да би се социјални капитал успоставио и постао потпуно ефикасан.

Социјални капитал на макро нивоу може имати негативне утицаје на социјални капитал микро нивоа. То се посебно види у транзиционим, пост-социјалистичким друштвима где су институције разрушене. Нагли нестанак владиног утицаја и контроле економских токова довео је до разарања поверења између државе и народа, присиљавајући људе да се окрену локалним мрежама и неформалним удружењима (Grootaert, 1998).

Фукујама (Francis Fukuyama) ће социјални капитал одредити као скуп неформалних норми које промовишу сарадњу између два или више појединаца, остављајући тако могућност да се дефинисању социјалног капитала приступи од једноставних - однос два човека, па све до сложенијих нивоа - нпр. религија (Fukuyama, 2000: 3).

Социјални капитал као (не)поверење

Један од неизоставних појмова, када говоримо о социјалном капиталу, јесте поверење. Поверење се најједноставније, у контексту социјалног капитала, може одредити као емпиријски показатељ истог.² Оно се може посматрати од нивоа односа два човека, преко односа група, па све до нивоа државе. То је за наш рад од посебног значаја будући да ћемо у наставку показати како је управо поверење (из)губљено у периоду након успостављања комунистичке власти кроз однос држава - сељаштво. Но, да се за сада задржимо на ближе одређењу социјалног капитала и поверења кроз примере већ споменутих аутора.

Иако код Патнама поверење није део дефинисања социјалног капитала, он ипак истиче да је оно изузетно блиска последица, те да се због тога може сматрати као замена (Putnam, 2001: 41).

Слично размишљање износи и Фукујама, говорећи да се социјални капитал може посматрати кроз „радијус поверења”, односно, круг људи код којих су заједничке норме функционалне (Fukuyama, 2000: 3-4). За разлику од устаљеног мишљења да поверење има искључиво позитивни утицај за групу и/или друштво, Фукујама тврди да оно може у великој мери и онемогућити развој исте, односно спречити успостављање „нормалних” односа чланова групе са спољашњим светом. Социјални ресурси, друштвено ангажовање и поверење, су три основна принципа у истраживању социјалног капитала. Поверење се најједноставније може посматрати као основа међуперсоналних односа и размене на микро (међуперсонално поверење) и макро нивоу (генерализовано поверење). Због тога можемо рећи да је поверење „јавно добро”; *темељ колективне акције* (Лин, 2004).

Полазећи од те одреднице ми ћемо, у наставку рада, кроз конкретне пројекте комунистичких власти, показати како су исти довели до разарања поверења између државе и сељаштва. Наравно, било би потпуно неправедно за однос неповерења сељаштва према држави кривити искључиво комунистичку власт, будући да је неповерење структурални однос који спада у „структуре дугог трајања” (Braudel), те да је могуће препознати и неке друге чиниоце који су имали удела у таквом стању. О томе у наставку.

² Гротер Кристијан ће навести три групе емпиријских показатеља социјалног капитала: индикатори поверења и норме; припадност локалној организацији или групи; и индикаторе колективне акције; у: Grootaert, Christiaan, Bastelaer, Thierry (2001): *Understanding and measuring social capital*, The World Bank, Official Internet site, pp. 23

Однос комунистичке власти и сељаштва - однос (не)поверења

Историјски посматрано, држава је увек имала неповерљив однос према сељаку. Дихотомија село - град, сходно томе „сељаци” - „грађани”, изнедрила је читав низ стереотипа и предрасуда према селу који су касније „контаминирали” и носиоце политичке, интелектуалне и привредне државне моћи, традиционално концентрисане у градовима.

Посматрајући однос српских сељака и државе, видећемо да је њихово неповерење узроковано још једним фактором. Вековима српски сељаци (а тиме и српски народ, пошто грађанства готово да и није било) нису имали своју државу. Живели су или под влашћу Турака, или Хабзбуршке монархије. Тако је сваки чин преваре државе посматран као чин јунаштва, храбрости и отпора. Будући да се такав начин понашања и мишљења преносио вековима, са генерације на генерацију, нереално је било за очекивати да ће он нестати оног момента када српски народ поврати своју слободу. Ипак, остаје нам да се питамо: „Зашто држава није учинила много (а не чини ни данас) да се тај однос поверења поново успостави?”

Разлози за незадовољство и неповерење српских сељака, након успостављања комунистичке власти, додатно су „појачани” чињеницом да су управо сељаци изнели највећи терет комунистичке борбе. Уместо истинског ослобођења „наших народа и народности”, српског сељака је сачекао један од најгорих периода у његовој историји. Сељак је био немилосрдно подвргнут идеолошким захтевима комунистичке партије усмерених ка убрзаној индустријализацији.³ Било је неопходно обезбедити првобитну социјалистичку акумулацију средстава, која ће се после искористити за индустријализацију друштва. Ако узмемо у обзир да се средства у сељачким друштвима могу добити искључиво од сељака, односно од приватног сектора, постаје нам јасно зашто су управо они поднели највећу жртву у „обнови и изградњи земље”.

Аграрна реформа

Прво што су комунистичке власти чиниле у земљама где су долазиле на власт биле су аграрне реформе. Оне су подразумевале одузимање „вишка средстава за производњу” (овде пре свега мислимо на земљу) и стварање јединственог социјалистичког фонда из којег су се касније

³ О индустријализацији у сељачком друштву где су комунисти освојили власт, видети више у делима Николаја Бухарина (Николай Иванович Бухарин) и Јевгенија Преображенског (Евгений Алексеевич Преображенский).

средства распоређивала борцима, породицама палих бораца, итд., или су се пак давала задругама.

Одлука о започињању аграрне реформе донета је још 1944. године на заседању Председништва АВНОЈ-а, мада је она антиципирана и ранијих година рата када су партизани, на територији коју су контролисали, без надокнаде, одузимали имовину „сарадницима окупатора” и забрањивали сељацима да такву земљу узимају под откуп (Митровић, 1999: 129-130). Каснији токови аграрне реформе биће уређени Законом о аграрној реформи и колонизацији, 1945. године, којим је предвиђено: увођење земљишног максимума обрадивог тла на 25-35ха; одузимање, без надокнаде, земље преко новоуспостављеног максимума као и земљиште банака, предузећа, деоничарских друштава, цркава, манастира, задужбина и других верских установа преко 10ха (манастирима од великог историјског значаја омогућено је да задрже 30ха обрадивих површина и исту површину земљишта под шумом); првенство у додељивању земље које се односило на учеснике НОР-а и револуције, ратне инвалиде и породице погинулих бораца, итд. (Додић, 1999: 21-29).

Можемо слободно рећи да су оваквом, чисто идеолошком одлуком, највише погођени сељаци на територији данашње АП Војводине. Више од 80 000 поседа свих врста, који су били носиоци тржишних пољопривредних вишкова и уопште интензивне пољопривредне производње, дошло је под удар аграрне реформе и у потпуности онеспособљено (Павловић, 1997: 59).

Паралелно са аграрном реформом спровођена је и *колонизација* - процес пресељавања људи из неразвијених делова Југославије у развијеније. Колонизација се одвијала и на савезном и на републичком нивоу. На појединим територијама ФНРЈ ова аграрна реформа је била, у низу, трећа за последњих 5 година. Те реформе су углавном користиле владајуће политичке структуре како би одређене етничке заједнице присилили на иселење или промену вере. Највећим делом њима су били погођени Срби. Након рата, КПЈ онемогућава повратак свих прогнаних Срба на територију Косова и Метохије (а нелегално насељене Албанце третирао као аутохтоно становништво), док је колонизација, оно мало Срба који су преживели усташки и муслимански (али и партизански) терор, довела на просторе данашње Републике Србије, слабећи тако српски етнички корпус и стављајући тиме само зарез на усташке претензије ка етнички хомогеној Хрватској (коју ће 40-ак година касније, сарадњом политичког врха СР Југославије и Републике Хрватске и остварити).

Тадашњи министар за колонизацију Сретен Вукосављевић је био један од ретких људи који су указивали на неправедан однос према Србима. Међутим, његови протести и отворено несаглашавање са политиком КПЈ, нису довели до промене постојеће ситуације (Гаћеша, 1995: 256).

Најтежи период настаје средином 1946. године када се ингеренција о одлучивању по питању аграрне реформе и ревизије спуштају на Обласне НОО који су у потпуности заступали интересе Шиптара. Због тога се јаз између Обласног НОО-а и Министарства за колонизацију, по питању Закона о ревизији, продубљивао све више и резултирао одстрањивањем Вукосављевића из владе и укидањем Министарства за колонизацију (Гаћеша, 1995: 434).

Колонизација је, и поред оправдане потребе да се неплодни делови Југославије који су били пренасељени, демографски „ослабе”, пресељавањем становништва у плодније крајеве, а гледајући са становишта дугорочних српских националних интереса, била катастрофалан потез. Она је само потпомогла даљу друштвену дезинтеграцију и полако, али сигурно, урушавање социјалног капитала. Тако смо после деценијског наметања слике о идиличном југословенском друштву, за свега пар месеци доживели распад „јединства” и утонуће „братства” у најкрвавији рат на тлу Европе од завршетка Другог светског рата.

Иако „домаћи комунисти”, за разлику од праксе у СССР, нису укинули приватну својину над земљиштем, исту су, низом државних мера, ограничавали. То се пре свега односи на мере попут: земљишног максимума, забране купопродаје земљишта (чак и када су то биле површине испод дозвољеног максимума), немогућност куповине крупнијих пољопривредних машина, неповољног односа према употреби најамне радне снаге на селу, обавезног откупа пољопривредних производа, прогресивног опорезивања, итд..

Имућни сељаци (сељаци који су поседовали више од осталих), су доведени у најтежи положај. Они су често, сходно бољшевичкој традиционалној терминологији, карактерисани као „кулаци”. Кулак је означавало и „потенцијалног класног и политичког противника државе” и „човека који не испуњава обавезе према држави” и „непријатеља колективизма на селу”. Иако је он практично био синоним за имућнијег сељака, како аграрне мере КПЈ буду постојале све драстичније и неповољније по сељаке, тако ће и сви сељаци који им се супродставе, добијати „етикету кулак”.

Са економског становишта, нема никаквих оправдања за упорно ограничавање управо оног дела сељаштва које је било у прилици да

највише производи. Реформа је такве поседе распеккала стварајући мале аутархичне јединице које су биле у проблему да задовоље своје индивидуалне потребе, те о производњи вишкова „није било ни говора”.

Пре него што пређемо на друге мере које је КПЈ спроводила на селу, можемо рећи да се целокупна аграрна политика стварала и реализовала мимо воље и одобравања сељака. У оваквим околностима нужно долази до дестимулације пољопривреде која све теже задовољава и потребе постојеће индустрије, а тиме и њене репродукције (Веселинов, 1987: 29).

Показало се да аграрна реформа и колонизација 1945-1948. године, није остварила оно најважније што се очекује од свих мера аграрне политике - унапређење и повећање пољопривредне производње са једне и елиминација аграрне пренасељености са друге стране. Уколико нема повећаних улагања капитала у пољопривреду, реформа неће дати значајније економске резултате. Исто тако, вишак пољопривредног становништва може једино да се апсорбује убрзаним индустријским развојем (Митровић, 1999: 136).

Колективизација и стварање земљорадничких задруга

Претходно споменута чињеница да је КПЈ одржала приватни посед над земљиштем и поделила земљу сељацима (барем једном делу), никако није значила да су комунисти одустали од идеје колективизације, односно од идеје стварања крупних добара у државном (друштвеном) власништву. Сама колективизација је означавала процес обједињавања сељачких поседа и других производних средстава путем земљорадничких задруга.

Будући да друштвене околности нису биле повољне, у првим годинама након рата, КПЈ није инсистирала на колективизацији „по сваку цену”. Прво је друштво требало постепено (кроз говоре идеолога КПЈ, пропагандни материјал, новинарске чланке, „партијски рад” на селу и сл.) припремити. Сигурно да је одређене мере (па и колективизацију) убрзао и сукоб КПЈ са СССР⁴, као и проблеми повећане потражње пољопривредних производа. У складу са владајућом идеологијом, излаз

⁴ До сукоба КПЈ са Стаљином и земљама Инфорбирова долази 1948. године. За наш рад ово је посебно важно због чињенице да се један од основних разлога сукоба налази управо у аграрној политици коју је водила КПЈ, а коју је СССР сматрао неодговарајућом (постојање приватне својине и аграрна реформа). Видети више у: Петровић, Небојша (2009): *Политика на селу 1945-1950*, Култура полиса; Факултет за Европске правно-политичке студије, Нови Сад, стр. 121-137.

није тражен у јачању индивидуалног сељака, већ у јачању „социјалистичког сектора” у пољопривреди (Додић, 1999: 105).

Земљорадничко задругарство је добило изузетан значај јер је, по мишљењима идеолога КПЈ, најбоље одговарало примарном циљу колективизације. Сматрало се да ће се на тај начин сељак најлакше „превести на социјалистичке форме”. Додатна погодност је била у чињеници да задругарство има дугу традицију у појединим деловима Југославије. О традицији задругарства говори и сам Кардељ, али увек наглашавајући да се са таквим задругама мора раскрстити јер су оне биле „један од проводника капиталистичког развоја на селу” (Кардељ, 1947: 6-30).

КПЈ је, кроз оваква решења, настојала да осигура утицаје на привредна збивања села као и могућност државних интервенција у производњи, снабдевању и расподели робе (Додић, 1999: 47). Оно је сматрано „организационим средством превођења сељаштва на пут социјализма” (Кардељ, 1947: 21). Задруге су истовремено коришћене и као средство за остваривање политичких циљева КПЈ. Наиме, реорганизацијом и променом руководеће структуре задруга, комунисти су одстрањивали све које су сматрали „реакционарним” и „неподобним” новом режиму.

Посебан облик задруга биле су тзв. сељачке радне задруге (у наставку СРЗ). Оне су биле специфичне производне задруге које су се од осталих разликовале по томе што су сељаци, поред осталих средстава, у њу уносили и своју земљу ради заједничке обраде.

До потпуног преокрета политике КПЈ у правцу форсирања радних задруга дошло је 1949. године. До тада, партија се углавном држала принципа добровољности при формирању задруга. Управо се на питању метода спровођења колективизације на селу видео раскорак између званичне политике коју је КПЈ прокламовала (добровољност при приступању задругама) и онога што се на терену дешавало. У том смислу, можемо рећи да су најчешће коришћене методе принуде биле: а) административно-принудне (обавезан откуп пољопривредних производа, прогресивно опорезивање, присилна арондација), б) психолошки притисак и ц) физичко насиље. Истовремено, задруге су имале значајне олакшице и привилегије (Додић, 1999: 137-139).

Сада је политика КПЈ на селу била усмерена на стварање задруга по „сваку цену”. У том случају није се водило рачуна ни о реалним могућностима, тј. најминималнијим неопходним условима за формирање задруге. Због тога су створане и задруге које су окупљале свега 10-ак (па и мање) домаћинстава и нису биле у стању да подмире ни своје сопствене потребе.

Сељаци су на различите начине пружали отпор колективизацији - од агитационих делатности, преко саботажа, па све до отвореног насиља. Сама количина незадовољства сељака колективизацијом, огледана је и у примерима одбијања значајног броја чланова партијске организације да приступе задругама.

Највећи број сељака је користио законско право на иступање из СРЗ након трогодишњег рада у њима. Но, у молбама за иступање су се могли наћи и други разлози: нерешена социјална питања у задругама, економско стање задруга, неправилна подела прихода и организација рада, неисплаћивање закупнине на унету земљу задругара, недемократски начин руковођења, повлашћен положај појединаца („другова”), итд. (Додић, 1999: 140).

Неповољна ситуација у самим СРЗ је произилазила из читавог низа економско-организационих проблема: мали приноси и продуктивност (вероватно услед немотивисаности самих сељака), не поседовање довољно механизације, недовољна рационалност у употреби радне снаге (и до 50% радне снаге је остајало неискоришћено), недовољно стручно оспособљеног кадра, нестимулативни систем расподеле остварених прихода и сл. (Додић, 1999: 147-157). Увиђајући да је све већи број сељака који желе да напусте задругу, те да је том несрећном пројекту дошао крај, идеолошки врх КПЈ је разлоге неуспеха и оправданог незадовољства сељака полако пребацивао на „неспособне директоре” СРЗ.

Уредбом о имовинским односима и реорганизацији СРЗ, 1953. године, на овај колхозни модел у организовању пољопривреде ће се ставити тачка (Додић, 1999: 162). „Та је околност омогућила сељацима да остану сељаци (не рачунајући оне који су се у потпуности деаграризовали), уместо да се претворе у раднике колхоза, зависне искључиво од државе. Сачувавши (делимично) свој економски капитал, али и онај културни (разноразна знања, предузетнички дух, одговорност) сељаци у Војводини (Србији) су, упркос томе што их је држава помагала „на кашикицу” (истовремено их административно ограничавајући), успели да се у извесној мери трансформишу у модерне пољопривреднике и спремно дочекају слом социјалистичког система (1989)” (Шљукић, 2009: 191). Међутим, расформирање СРЗ је довело до нових проблема који су се пре свега тicali питања прерасподеле задружне имовине, али и настојања режима да потпуно укине пасивне задруге у брдовитим крајевима које су државу скупо коштале, а нису доприносиле фонду пољопривредних добара (то је довело до сукоба са самим сељацима, који би у случају расформирања задруга остали без „игде ичега”). Други проблем који се појављује се тиче партијских функционера са „удобним фотеља-

ма” у СРЗ који нису могли мирно да гледају на изненадни губитак својих привилегија.

Самом судбином задругарства у социјалистичком периоду могле би се објаснити и неке од предрасуда које се данас, неминовно, повезују са самим термином „задруга”. То засигурно има везе са губитком социјалног капитала, поверења, самих сељака у државу. Са једне стране, пажња и значај који је КПЈ придавала овом идеолошком пројекту без икакве економске рачунице, су задругарство (као појам) нераскидиво повезали са социјализмом као средством експлоатације сељака. Са друге стране, стално се суочавамо са погрешним тумачењем основне делатности земљорадничких задруга. Зато је она остала синоним за „заједничко управљање”, „заједничко газдовање”, „заједничку обраду земље” ... Једном речју - синоним за „комунизам” (Шљукић, 2009: 20).

Земљишни максимум и откуп пољопривредних производа

Као што смо претходно рекли, земљишни максимум је био 25-35ха, да би се касније, 1953. године., смањило на 10-15ха. Кардељ је успостављање земљишног максимума на 10ха сматрао најбитнијом изменом која је извршена у земљишно-својинским односима после 1945. године, док се сам земљишни максимум одређивао као средство (али не и довољно) смањивања могућности за афирмацију капиталистичких тенденција у области приватно-сопственичке пољопривреде (Додић, 1999: 227).

Посматрајући са економског становишта, успостављање земљишног максимума је додатно ограничило производно најрентабилнија сељачка газдинства. Тако се наставило са дестимулацијом сељака ка производњи пољопривредних вишкова. Значајан број имућнијих сељака који су улазили у СРЗ бивао је на крају оштећен, јер су уносили више од 10ха, али су при напуштању задруга могли изнети само земљу у висини дозвољеног максимума.

Аграрна мера која је посебно утицала на ограничавање развитка пољопривредне производње на приватном поседу и гушила мотивацију сељака за производњу вишкова, била је мера обавезног откупа пољопривредних производа. Принудни откуп је први пут озаконен током рата, Фочанским прописима, 1942. године. На тај начин партизанске јединице настоје да обезбеде сигурна снабдевања. Наредне, 1943. године, начин снабдевања је унифициран на четири основна извора: ратни плен, конфискација, реквизиција и добровољни прилози (Павловић, 1997: 52-54).

Основна противречност створена у пољопривреди након рата била је у нескладу између опадајуће пољопривредне производње (за коју је најзаслужнија КПП) и растућих потреба државе за аграрним производима. Следећа противречност била је у опадању пољопривредне производње, а расту градског (уопште непољопривредног) становништва. У својим говорима, Тито је 1950. године тврдио да је до тада више од 900 000 људи прешло из села у градове, у фабрике и предузећа (Павловић, 1997: 62). Још једна противречност која долази до изражаја је садржана у чињеници да се откупним плановима прављеним од стране различитих државних и партијских органа, није водило рачуна какве ће последице откуп једног пољопривредног производа имати на други.

Идеолози КПП су увођење обавезног откупа објашњавали пре свега као економску нужност без које би у Југославији завладала глад, на селу оживели капиталисти, а сељаци се брзо обогатили. Економски разлози које је КПП наводила су се тицали већ споменуте исхране, стварања сировина за лаку индустрију, спречавање богаћења приватног шпекулантског сектора на селу, стварања вишкова на селу и сл.. Политички разлози су се налазили у искорењивању капитализма на селу, даљем јачању „чуведеног савеза радника и сељака” и сл. (Павловић, 1997: 67).

Основни елементи на којима се темељила целокупна откупна политика били су планови откупа. Управо је у њима садржана сва несрећа овог инструмента аграрне политике, будући да су начин њиховог састављања, њихови циљеви и дometri, константно били нереални. Њихова нереалност је била „условљена”, са једне стране, релативношћу самих података на којима су израђивани, а са друге, нереалним проценама очекиваних приноса од стране државних министарстава (при чему је свако министарство имало различите основне податке на којима се израђивала процена). Додатни проблем је представљала промењивост самих планова која се није појављивала само из године у годину, него и у току једне те исте откупне године (промена је, разуме се, увек подразумевала увећање предвиђених квота). Те промене су у великој мери изазивале несигурност код самих сељака, јер више нико није могао рећи шта даје држави, а шта остаје њему (Павловић, 1997: 84-92).

Промењивост није била одлика само планова, него и читаве организације откупне мреже. Она се мењала готово сваке године. Темпо њених промена је био такав да се из једне новонастале организационе форме, већ „рађала” друга. Међутим, недостатак откупне мреже се није настојао решити променом самог метода рада или унутрашње организације (у којима су углавном и били проблеми) већ простим расформирањем постојећих и стварањем нових предузећа. То је било обележено јаком и неминовном бирократизацијом.

Неиспуњавање самих откупних обавеза за сељацима је значило кривичну одговорност. Сељаци су хапшени, осуђивани, понижавани, физички и психички злостављани.⁵ Већ у првој половину 1945. године, усваја се Закон о сузбијању недопуштене трговине, шпекулације и привредне саботаже (Попов, 2002: 375). Сам закон је био поприлично неодређен, те је посебно занимљиво да су постојале разлике у тумачењу самог закона у оквиру блиских области (нпр. у Срему, Банату и Бачкој), али и у оквиру истих срезова (Попов, 2002: 379-413).

Треба још истаћи да нису само обични сељаци били под притиском КПЈ, него и сами партијски чланови. То би се такође могло тумачити као један од разлога „заоштравања” мера према сељацима. Тако су 1947. године водећи људи КПЈ, Тито, Ђилас, Кардељ и остали, критиковали КП Србије са посебним освртом на ПК КПЈ Војводине. Након тога, ПК је почео са ригорозним односом према својим члановима, али и са већим притиском на самом терену кроз обавезно присуство Контролних комисија (Попов, 2002: 254-255).

Иако није решен ниједан проблем због којих су, по њиховим тврдњама, увели меру обавезног откупа, комунисти су је након седам година укинули. Не само да нису решени постојећи, него су створени нови проблеми (који су пре свега погађали сељаштво као социјалну групу). Јасно је да ако већ узроке укидања ове мере не можемо наћи „унутра”, треба погледати „споља”.

Сходно томе, чињенице да је овај период обележен сукобом са СССР, те економско-политичком блокадом од стране Источног блока, натерао је КПЈ да савезнике потражи на „капиталистичком западу”. Наравно, радило се о обостраној користи. Чланицама Северноатланског пакта је Југославија била изузетно важна у гео-политичком смислу. Због тога је 1950. године Југославији пружена помоћ Велике Британије, Француске, Норвешке, САД и Белгије. Пробијање економске блокаде Источног блока и преоријентација Југославије ка Западу, као и значајна војна и економска помоћ истог, стварали су повољне услове за промену дотадашњих гледишта партијских идеолога на унутрашње проблеме. Дистанцирање од совјетске праксе у решавању „сељачког питања” и враћање тзв. „изворном марксизму”, јесу оквири у којима треба тражити разлоге укидања обавезног откупа пољопривредних производа (Павловић, 1997).

⁵ Више о „терору на селу” видети у: Павловић, Момчило, (1997), *Српско село 1945-1952-откуп*, Институт за савремену историју, Београд, стр. 116-156 и Попов, Јелена (2002): *Драма на војвођанском селу 1945-1952*, Платонеум, Нови Сад, стр. 375-541.

На крају можемо рећи да је обавезни откуп довео до незаинтересованости управо оног дела сељака који је производио за тржиште, да повећава своју пољопривредну производњу. Тако је обавезни откуп директно утицао на општи пад пољопривредне производње, а оваквом политиком КПЈ се директно окренула против оног дела народа који је на својим леђима, и људски и материјално, изнео рат и створио услове за долазак комуниста на власт.

Створена атмосфера страха за имовину па и за живот, малтретирања, понижења и хапшења морали су се одразити и на психо-физичко здравље сељака. То је за последицу имало потресе у самим породицама, будући да су жртве, углавном били домаћини кућа. Због тога не треба да нас чуди постојеће неповерење српског сељака према држави и њеним представницима, будући да се суштинска експлоатација сељака од стране паразитске, чиновничко-партијске, бирократије, никада није ни завршила. Она се само трансформисала.

Закључак

Из претходних редова јасно смо могли видети да је социјални капитал друштвени ресурс који се може изгубити. Уводећи у разматрања средства аграрне политике која су комунисти користили, настојали смо да покажемо како се кроз чињење неправедних дела поверење лако губи како на микро, тако и на макро нивоу. Наравно, већ смо рекли да је социјални капитал као поверење у Србији на „стакленим ногама” и због традиционалног односа народ - држава који нико не покушава да промени. Но, независно од тога, однос који су комунисти имали према сељаку засигурно је само продубио осећај неповерења сељака према држави и допринео разарању социјалног капитала.

Социјални капитал се свакако може обновити, али тај процес захтева доста времена и исправног рада. Овде пре свега говоримо о улози државе, односно друштвене елите, која је уједно и најодговорнија за стање у друштву.⁶

Директан утицај на обнову социјалног капитала држава обезбеђује кроз неколико нивоа. Са једне стране, држава има велике могућности утицаја кроз социјализацију. Социјализација је процес којим се млађим генерацијама преносе друштвено прихватљиви начини понашања, ми-

⁶ Супротно „народној” изреци: „Какав народ, таква власт”, ми бисмо рекли: „Каква власт, такав народ”.

шљења и деловања, чиме се чине друштвено способним бићима. На тај начин, у њих се „уграђују” друштвене норме и правила. Социјализацијом, или агенсима социјализације (пре свега образовно-васпитним системом и масовним медијима) држава добрим делом утиче и на систем вредности. Са друге стране, држава директно подстиче развој поверења тиме што је гарант права својине и јавне сигурности. Ако имамо ситуацију институционалне дезинтеграције и неспособности елите, као код нас, те одсуства било какве одговорности за лична и/или колективна деловања, онда тешко да се можемо надати успостављању поверења између државе и сељаштва.

Држава може имати значајну улогу у разарању/обнови социјалног капитала. Можда би се могло рећи, посматрајући однос КПЈ и сељаштва, да је поверење донекле обновљено (наравно, не потпуно) каснијих година комунистичке власти, али је поново урушено последњих 20-ак година. У том периоду долази до разарања система регулација друштвеног живота на који се навикло. Што је још трагичније, носиоци разарања тог система су исти они који су сељака деценијама раније, силом и милом, терали у претходни систем, чија се „безалтернативност” само пресликала на нови.

Литература:

Књиге:

1. Veselinov, Dragan (1987): *Sumrak seljaštva*, Ekonomika, Beograd
2. Dodić, Vera (1999): *Agrarna politika FNRJ i seljaštvo u Srbiji 1949-1953*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd; Institut za političke studije, Beograd
3. Gaćeša, Nikola (1995): *Radovi iz agrarne istorije i demografije*, Matica srpska, Novi Sad
4. Kardelj, Edvard (1947): *Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi*, Kultura, Zagreb
5. Mitrović, Milovan (1999): *Srpsko selo*, Matica srpska, Novi Sad
6. Pavlović, Momčilo (1997): *Srpsko selo 1945-1952-otkup*, Institut za savremenu istoriju, Beograd
7. Patnam, Robert (2008): *Kuglati sam - slom i obnova američke zajednice*, Mediterranean publishing, Novi Sad
8. Petrović, Nebojša (2009): *Politika na selu 1945-1950*, Kultura polisa; Fakultet za Evropske pravno-političke studije, Novi Sad
9. Popov, Jelena (2002): *Drama na vojvođanskom selu 1945-1952*, Platoneum, Novi Sad

10. Tošić, Desimir (2002): *Kolektivizacija u Jugoslaviji 1949-1953.*, Službeni list SRJ, Beograd
11. Šljukić, Srđan (2009): *Seljak i zadruga u ravnici*, Mediterran Publishing, Novi Sad

Чланци:

1. Šljukić, Srđan (2008): Socijalni kapital kao obnovljivi resurs: Država i seljaštvo u Srbiji na početku XXI veka, *Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj (III)*
2. Bourdieu, Pierre (1997): The Forms of Capital, *Education: Culture, Economy and Society*, A. H. Halsey, H. Lauder, P. Brown & A. Stuart Wells (Eds.), Oxford: Oxford University Press
3. Fukuyama, Francis (2000): *Social Capital and Civil Society*, International Monetary Fund, Official Internet site
4. Grootaert, Christiaan, Bastelaer, Thierry (2001): *Understanding and measuring social capital*, The World Bank, Official Internet site
5. Grootaert, Christiaan (1998): *Social capital: The Missing link*, The World bank, Official Internet site.
6. Lin, Nan (2004), Social capital, Encyclopedia of Economic Sociology, Rutledge Ltd.
7. Lin, Nan (1999), Building a Network Theory of Social Capital, *INSNA: Connections Journal*, 22 (1)
8. Putnam, Robert, (2001), Social Capital: Measurement and Consequences, *Isuma: Canadian Journal of Policy Research*, 2

Destruction of social Capital: the Case of Agrarian Policy in Socialist Yugoslavia (1945-1953)

Summary: This paper seeks to contribute to understanding the clarification of the concept of social capital and his understanding through concrete, manifesting, social events. On the one hand, it represents an analysis of the agricultural policy of the communist authorities in Yugoslavia and its consequences in the period 1945-1953, while on the other hand, at the same time, it represents a clear warning of the consequences of the irresponsible policies of the social elite through the loss of trust and social capital. It also points to the existence of the traditional relations of distrust, which is due to specific historical circumstances in our country, established between the people (peasantry) and the state, and the possibilities and ways of restoring social capital.

Key words: agricultural policy, Communist Party of Yugoslavia, peasantry, social capital, state, Yugoslavia

ЛАЗА ВАЛЕНТИНА ДМИТРИЕВНА*

Институт государственно-конфессиональных
отношений

Пятигорского государственного
лингвистического университета
Русија

УДК 316:271.2

Оригиналан научни рад

Примљен: 23.05.2012

Одобен: 14.06.2012

ТАЙНА СОЦИАЛЬНОГО АРХЕТИПА ПРАВОСЛАВИЯ

Аннотация: В статье рассматривается образ детства как основа и фундаментальный элемент социального архетипа православия. Анализируются различные подходы к определению понятия «архетип», делается вывод о необходимости более четкого определения структуры и истоков социального архетипа православия.

Ключевые слова: архетип, социальный, православие, традиция, детство, образ, аскеза, русский, народ

С точки зрения православной антропологии, каждый человек изначально несет в себе с одной стороны образ Божий, а с другой всю тяжесть первородного греха, что несомненно отражается на его внутреннем устройении. Тем не менее, коллективный опыт передается через воспитание, он интериоризируется культурой, но не изначален. Поэтому именно в процессе социализации человек усваивает основу социального архетипа укорененного в области ценностей и идей культуры.

Социальный архетип православия, возникнув в эпоху распространения и кристаллизации христианской культуры, являет собой ту первоначальную реальность, через которую человек начинал воспринимать мир входил в социальное пространство христианской традиции.

Начиная с эпохи раннего христианства, весь христианский мир мыслился как мир детства, так как при крещении (которое часто совер-

* laza69@mail.ru

шалось над взрослыми людьми) человек переживал второе рождение и становился *tabula rasa*, младенцем во Христе. Человек приобретал целостность присущую лишь детям, которые не знают еще раскола на прошлое, настоящее и будущее - поэтому причастны Вечности. В лоне православия человек начинал ощущать чудесную связь всего со всем, детскую способность во всем увидеть нечто другое, внутреннюю открытость и веру. Это является подтверждением непосредственной детскости религии и самого религиозного опыта.

Русский народ вместе с восточной христианской традицией воспринял и это ощущение Богосыновства, воспринимая слова Господа «будьте как дети» не иначе как призыв к целостному восприятию мира, к детскому не рассудочному восприятию религии, именно восприятию, а не пониманию, которое так характерно для взрослых. Именно эту целостность чаще всего теряют люди уходя из детства. Принято говорить о «мягком» и «жестком» сердце. Первое обычно бывает у детей; «жесткое» - у большинства взрослых. Поэтому у детей, мы чаще встречаемся с верой сердечной, которая много выше веры разумной. «Веровать сердцем» означает поверить, что то, о чем говорит нам наше сердце, то, к чему мы стремимся и чего желаем, есть несомненная истина, а потому и свершится несомненно. В период взросления, обычно происходит удаление от детской чистоты и невинности, «вера сердечная» часто сменяется «верой разумной» - взрослой. Разум же являет себя в рассуждениях, доводах, часто в очень сложных, длинных умозаключениях, которые легко и незаметно могут увести человека от Истины. С этой точки зрения, по мнению Александра Шмемана «...взрослость – это торжество ... раздвоенности, неспособности уже целиком без остатка, отдаться ничему; это глубокий, все разъедающий скепсис, это глубочайшее внутреннее недоверие и как их следствие – страх...».[1, с. 136] Поэтому все христианское учение – это учение о том как вернуться к этой детской способности жить целостно, преодолеть «взрослую» грусть, приобрести «Радость и мир в Духе Святом» (Рим. 14:17), которых никто не сможет отнять.

На протяжении многих столетий после принятия христианства, Древняя Русь хранила эту детскую, «сердечную веру». Она не знала вопроса о смысле жизни. «Человек, яко трава дние его» (Пс.102, 15) - краткий миг на пороге Вечности. Чаение будущего века неудержимо влекло в монастыри и паломнические странствия, побуждало вкладывать целые состояния в созидание и благоустройство храмов, налагать на себя обеты. Спасти для Вечности свою бессмертную душу, не попуская ее расточаться на призрачные соблазны, поработаться животными

страстями, и всячески стараться «прилепляться Богови», - такими смысловыми лучами взращивалось древнерусское благочестие.

Считалось, что делание о Христе есть делание ради Христа и со Христом, - цель и средство в нем неразличимы. Поэтому-то «могущему вместить» и сказано, что верующий во Христа «не судится, а неверующий уже осужден» (Ин. 3,18).

Русский народ по-детски искренне и глубоко был убежден, что спастись, т.е. избавиться от греховных привычек и страстей возможно лишь полностью предав свою жизнь Христу. Именно поэтому огромную роль в формировании идеала христианской жизни играли монастыри. Они решали задачи образования и просвещения в формах, специфических для той идеи, которая явилась исходной для их возникновения.

В основе института монашества лежала идея воплощения аскетического идеала христианства. Идея аскезы вытекала из самого противостояния духа и тела, из пребывания борьбы с плотским, греховным во имя светлого и святого. Она выполняла задачи организации состояний и чувств сердца, возвращала утраченную целостность мировосприятия.

Промысел Божий о душах различен. Вместе с тем, людей объединяют сходства единой природы, и потому есть возможность изучать и описывать общие условия и свойства жизни души в Боге. Аскетическая теория и практика на протяжении многих столетий являлись для Православия главным направлением духовной работы. Она охватывает собой все сферы религиозного опыта, обеспечивая их правильную и эффективную регуляцию. Ни воцерковление, ни христианская жизнь вообще - неотделимы от аскетического начала и нуждаются в его руководстве. Труды отцов и учителей Церкви: Иоанна Златоустого, Василия Великого, Исаака Сирина, аввы Дорофея, Иоанна Лествичника, были очень популярны и читаемы в русских монастырях, куда за духовной поддержкой приходили простые крестьяне, ремесленники, торговый люд. Многие люди работали в монастыре «по обету» в благодарность за рождение долгожданного ребенка, избавление от болезни либо напасти, жили на послушании. Они впитывали слова поучений святых подвижников благочестия и несли их дальше, в свои деревни и города.

В восточно-христианской, православной духовности, аскетическая теория и практика очень быстро распространились на жизнь мирян, и встала в самом центре традиции и церковного опыта. Именно она легла в основе православной традиции воспитания и образования. Воспитание начиналось с пробуждения в ребенке любви ко Христу. Хотя,

часто в таком обществе, религиозное чувство зарождалось само по себе, как-то бессознательно. Но, тем не менее, путь непосредственной веры и тогда был путем немногих избранных душ. В других веру необходимо было воспитывать, и это воспитание веры принадлежало к числу важнейших задач жизни.

С древности, и вплоть до конца XIX века, считалось, что детство это незначительный по времени, но очень важный для духовного становления период в жизни человека. Поэтому, христиане во все времена, при воспитании детей особенно дорожили первыми годам детства. Они стремились предупредить период полного развития разума и свободы, чтобы употребить природу детей для достижения благих целей, глубже запечатлеть на детской душе истины веры и расположение к добродетели. «Душе,- говорили учителя Церкви родителям,- с первых лет получающей впечатления слова Божия, трудно забыть страх божий. Нежный возраст легко принимает и, как печать на воску, напечатлевает в душе то, что слышит; преимущественно с этого времени жизнь наклоняется к добру или ко злу. Если, начиная от самых дверей жизни, отводя их от зла и наводят на путь правый, то добро обращается у них в господствующее свойство и природу, потому им не так легко перейти на сторону зла, когда сама привычка будет влечь их к добру. Отец небесный хотел, чтобы каждый возраст был совершен в благочестии, не исключая из этой обязанности ни одного возраста, так что и самым малолетним детям обетовал победу над грехом».[2, с. 21]

Огромное значение имели для не пробудившегося еще сознания первые теплые и чистые впечатления веры, которые и определяли основы ценностной структуры личности, укорененной в социальном архетипе. Лампады перед старыми иконами, молитвы родных, благо-вест, доносившийся с колоколен. Все это приводило к тому, что дети не сомневались в существовании Бога и их сознание способно было охватить идею Божества.

Слова Спасителя «утаил еси сия от разумных, и открыл еси та младенцам» открывают законное поле для весьма важных догадок. Юная душа, начав рано свою религиозную жизнь, часто еще в младенческом возрасте поднималась очень высоко в духовном и религиозном развитии, созерцая тайны на границе двух миров.

Детскому возрасту, конечно, не понятны догматические тонкости, но им и не пытались их объяснять, помня о том, что в детях, важнее всего укреплять живое чувство любви к Богу. Чувство, что есть высшее, всемогущее, прекраснейшее Существо, Которому все открыто, Которое всегда готово выслушать, понять человека и откликнуться ему. И пусть

сначала ребенок обращался к Богу со своими детскими просьбами; это и есть та простая и непосредственная вера, та крепкая вера, которая потом, конечно, с созреванием человека, принимает иной оттенок. Видимо не случайно, человек, первое, что видит в православном храме – это образ ребенка, образ юной Девы Богородицы с младенцем на руках, вызывающий ощущение, что это самое главное в христианстве. Складывается впечатление, что Церковь заботится, чтобы человек в течение всей своей взрослой жизни помнил об этом самом первом, самом важном явлении Иисуса Христа в мир. Дальше человек узнает, что Христос – Бог, Мудрость, Мысль, Слово, Истина и Жизнь. Но все это сначала предстает в образе младенца, словно именно это явление - ключ ко всему остальному в христианстве.

Одним из важных и самых захватывающих событий была первая исповедь. По учению святых отцов Церкви, даже в самом нежном возрасте зачатки греховных наклонностей уже прослеживаются, но не обладают пока сознательной силой. «Прежде страстных помышлений в детях наблюдаются и естественные движения к страсти, но они содействуют не греху, а естественному развитию тела; поэтому они и не дурны в том возрасте».[3, с. 409] Обычно, ребенок впервые исповедовался в 3 - 7 лет, возраст не имел особого значения, все дело было в духовной готовности осознано принести покаяние. Здесь особая роль принадлежала совести. Совестливый ребенок с чрезвычайной тщательностью исследовал свою совесть, выискивая на ней мельчайшие пятна. Груз его незначительных детских проступков казался ему страшным; вина его перед Богом - бесконечной. Он трепетал перед Божьим судом. Но после отпущения грехов, какая чистая радость сходила на душу ребенка. Христиане всеми силами стремились к тому, чтобы в возрасте, еще далеко от всех искушений, человеческая душа ощутила такую сладость, даваемую здоровой духовной жизнью и участием в таинствах, чтобы потом в самом воспоминании этих высоких блаженных минут заключалась сдерживающая и охраняющая против всяких соблазнов сила.

Основы социального архетипа православия передавались в процессе общения с искренне верующими людьми, вера которых невольно передается и перенимается, и зажигает души и детей и взрослых. Поэтому многие семьи общались с каким-нибудь старцем высокой жизни и были его духовными чадами. Для православного человека, было в высшей степени важно, иметь перед глазами живой образ совершенного человека. Хороший и ревностный духовник мог помочь углубить живое религиозное чувство.

Все что облагораживало, смягчало сердце человека, использовалось в деле борьбы за детскую душу. На нее ложились возвышенные впечатления торжественных церковных служб - особенно таких, которые отличались своей образностью, как службы Вербной Субботы, Страстной недели, Пасхи, Троицы, Богоявления.

Не только радости, но и страдания считались одним из верных путей к Богу. Ребенок с чуткой душой рано узнавал страдание, и его не ограждали от этого. Страдание бесконечно в разнообразии своем. Это далеко не всегда сиротство и бедность. Это еще детское ощущение покинутости и одиночества, умение ощутить чужую боль. Где юная, верующая душа найдет утешение? Только во Христе и со Христом. Видимо поэтому, многие дети первых христиан угодили Богу и были причислены Церковью к лику святых, так как имели дух и мужество явиться перед мучителями, исповедовать перед ними свою веру в Иисуса Христа и принять мученическую смерть за Его имя. Поэтому и детство великих праведников было приготовлением их к последующей высокой жизни.

Известно, что дети христиан проявляли склонность к пастырству, в которой проявлялась высшая степень религиозного настроения. На первый взгляд это выглядело игрой, дети произносили богослужебные возгласы на распев, подражали каждению.

Часто подобного рода игры подвергались осуждению, их считали кощунственными. Но дело в том, делалось ли это с тем, чтоб только передразнить духовенство, или делалось по непреодолимой внутренней потребности, в самом сосредоточенном настроении.

В житийной литературе не редко встречаются описания подобного проявления религиозного чувства у будущих столпов истины. Они еще раз подтверждают особое значение раннего религиозного опыта и просвещения в реализации и сохранении на протяжении всего жизненного цикла адекватной мотивации участников социально признанных моделей действия.

Приведем только один пример, ярко описанный православным писателем начала XX века.[4, с. 90] Афанасий Великий, в детстве часто играл со сверстниками на морском берегу. Недалеко находился дом архиепископа, который иногда смотрел на игры детей.

Маленький Афанасий чрезвычайно любил церковные обряды, и ему нравилось исполнять их, подражая тому, что он наблюдал в церкви. И, между прочим, он над некоторыми из своих сверстников, в воде недалеко от берега совершал обряд крещения.

Архиепископ остановился на мысли: если обряд совершен с благоговением и верою, можно ли считать, что тут было совершено воистину таинство крещения. Он собрал по этому поводу совещание, и было решено - вменить этим детям крещение, как истинное, и считать этих языческих детей крещенными.

Таким образом, религиозная жизнь и ранний духовный опыт приводили к органичному встраиванию новых поколений христиан в лоно православной традиции, что способствовало формированию устойчивого социального архетипа.

Христианская традиция, основываясь на антропологическом понимании единой природы человека, определяет детство, как образ духовной целостности, нравственного возрастания, приобретения навыков и ответственности, не очерчивая, четко, его временных рамок.

Поэтому, по отношению к Богу, всю православную традицию можно определить как мир детства, «младенчества во Христе».

Особое значение в становлении социального архетипа православия принадлежит аскетической теории и практики, сложившейся в монастырях. Именно аскетика лежит в основе воспитания веры, раскрытия совести, формирования воли к добру и образования. При этом начиная воспитание с младенчества, христиане не забывали о духовно-телесной природе человека. Обращали пристальное внимание на все главнейшие силы его души: на ум, волю и сердце. Ведь, если христианство раскрывает нам присутствие во всем, за всем и надо всем последней, целостной божественной реальности без которой ничего не имеет смысла, то и постичь ее можно только целостным восприятием, выраженным в словах «будьте как дети». Именно к этому призывает Христос, когда говорит, что «кто не примет Царствия Божия, как дитя, тот не войдет в него» (Мк.10:15).

Специфика формирования социального архетипа православия, в том, насколько детство человека было наполнено впечатлениями веры, насколько была открыта его совесть. Но его главная тайна – примет ли человек в свое сердце то, что поэт назвал «вечной детскостью Бога».

Библиографический список

1. Шмеман Александр прот. Проповеди и беседы [Текст]/ Отец Александр Шмеман. – М. – Паломник, 2002.
2. Рачинский С. Христианское воспитание детей [Текст]/ С. Рачинский. - М.- Синодальная типография, 1905.
3. Архимандрит Киприан (Керн). Антропология св. Григория Паламы [Текст]/ Архимандрит Киприан (Керн). - М., 1996.
4. Поселянин Е. Идеалы христианской жизни [Текст] // Санкт-Петербургские Епархиальные ведомости.- № 2.- 1991.

The Mystery for Social Archetype of Orthodoxy

Summary: The image of the childhood as a basis and a fundamental element of a social archetype of Orthodoxy is considered in the article. Various approaches to the definition of «archetype» are analyzed, the conclusion about necessity of more accurate definition of structure and sources of a social archetype of Orthodoxy is drawn.

Key words: archetype, social, Orthodoxy, tradition, childhood, image, austerity, russian, nation, mystery

Тајна социјалног архетипа православља

Сажетак: У раду се разматра лик детињства и фундаментални елемент социјалног архетипа Православља. Анализирајући различите приступе одређења појма 'архетип', сачињава се извод о нужности далеко јаснијег одређења структуре и извора социјалног архетипа православља.

Кључне речи: архетип, социјално, Православље, традиција, детињство, лик, аскеза, руско, народ

ДРАГАН М. ЦВЕТКОВИЋ *
МУП Републике Србије
МИЛОЈЕ ОБРАДОВИЋ **
Службени гласник Р. Србије

УДК 336.7:330
Прегледни рад
Примљен: 22.05.2012
Одобрен: 16.06.2012

ЕКОНОМСКИ АСПЕКТ ПРАЊА НОВЦА И ПРОБЛЕМ ЊЕГОВЕ КВАНТИФИКАЦИЈЕ

Сажетак: Укључивање нелегално стечених прихода у легалне финансијске токове представља криминалну активност са високим степеном друштвене опасности. Прањем новца не само што се подрива економски систем, него се нарушава политичка стабилност и безбедност земље, и врши утицај на друштвене односе на националном и међународном плану. Проблем квантификације прања новца присутан је пре свега због недостатка егзактних статистичких података. У том смислу, све постојеће процене су са великим грешкама и треба их посматрати само као прелиминарне научне процене или у неким случајевима чак и „погађају” процену. У раду се презентира концепт прања новца као феномена савременог криминалитета, даје приказ и анализа ефеката са економског аспекта сагледавања овог проблема. Део рада посвећен је проблему квантификације процеса прања новца на националном и међународном нивоу.

Кључне речи: прање новца, економски систем, криминалитет, утицај, процене, квантификација.

Увод

Прање новца је универзални друштвени феномен који постаје све актуелнији са тенденцијом даљег испољавања. Ради се о криминалној активности коју карактерише пре свега, висок степен друштвене опас-

* cvetkovicdragan@open.telekom.rs

** mobradovic@slglasnik.com

ности. Глобална природа, флексибилност, могућност коришћења најновијих технолошких достигнућа и доступност великом броју ресурса, такође, карактеришу овај вид криминала. Обично се апострофира да је заједнички именитељ за различите облике криминалних активности, мотивисан профитом, што дефинише главне правце и средства за борбу против организованог криминала. Један је од најопаснијих видова привредног криминалитета, иако извори противправно стеченог прихода могу настати и у другим областима криминалитета, где исто тако постоје карактеристични видови организованог криминалитета. Ова појава заједно са корупцијом представља „рак-рану” сваке државе.

Прање новца као криминална делатност директно се негативно одражава на финансијски систем једне земље, на њене економске, политичке, безбедносне и социјалне структуре и може озбиљно да угрози њену финансијску стабилност, процес транзиције и демократски развој. Једном речју, ради се о појави која угрожава виталне вредности једне државе, али и на међународном плану. Облици његове организоване криминалне делатности нису увек уочљиви и препознатљиви, што свакако отежава благовремено предузимање ефикасних мера на његовом откривању, спречавању и сузбијању, као и прерастању у сложеније облике. Са развојем међународних економских и других веза, прање новца добија нове појавне облике, уз коришћење разних метода и средстава.

Мерење неке појаве увек представља једно од најзначајнијих научних питања.¹ Како мерити посматрану појаву, који поступак обезбеђује већу тачност, односно поузданост мерења, а који већу прецизност? Сва ова питања релевантна су за сагледавање проблема мерења обима прања новца. При томе, мерење прања новца је везано за један од њених неизбежних атрибута – његову скривеност. Будући да је ова појава противправна, односно противзаконита делатност, сви њени учесници имају подстицај да процес прања новца остане скривен. Управо та неизбежна карактеристика прања новца са осталим специфичностима, доводи до озбиљних проблема у покушају дизајнирања адекватног модела његове квантификације.

¹ Према речима физичара Williama Thomasa Kelvina: „Често кажем да, уколико можеш да мериш оно о чему говориш и да то искажеш у бројевима, онда нешто знаш о томе; уколико не можеш да га мериш и уколико не можеш да га искажеш у бројевима, твоје знање је оскудно и незадовољавајуће. Уколико не можеш да га мериш, не можеш да га побољшаш.” Наведено према: Беговић, Б. (2007).

Прање новца – феномен савременог криминала

Израз прање новца² је настао у време прохибиције (време забране точења и продаје алкохолних пића) у САД у трећој деценији XX века. Тада су криминалне организације користиле различите начине да захрађени новац од илегалне производње, кријумчарења и промета алкохолних пића, проституције, изнуда и клађења прикрију и прикажу као законито стечен приход који су остварили у ланцу својих перионица за прање веша и аутомобила. Наиме перионице су биле сјајан параван за прање новца јер је приходу оствареном у њима додаван приход остварен поменути криминалним радњама и тај збир је приказиван као приход перионица. У вези са овом појавом, новинари су користили израз „прање новца” који је касније преузела и Криминолошка наука. Из овога произилази да су криминалци одувек покушавали да прикрију свој плен, односно да прање новца није појава новијег датума, стим да данас поприма нове појавне облике.

Прање новца може се сврстати у групу савремених облика криминалитета, а настао је као резултат напора криминалаца и криминалних организација да смање или потпуно искључе ризик од заплене противправно стечених средстава и казне за учињена кривична дела. Наиме, у случајевима када криминалци поседују противправно стечена средства суочавају се са чињеницом како да противправно стечена средства несметано користе, а да при томе не оставе никакав траг који би могао да укаже на њихову криминалну делатност (Bell, 2002: 287-295).

Прање новца у правном смислу значи претварање „прљавог” новца или друге имовинске користи прибављених криминалним активностима (обухваћених појмом предикатног кривичног дела) у „чист” новац, онај који се може употребити и користити као легални приход у банковним, трговачким, купопродајним, инвестицијским, предузетничким и другим пословима или начинима улагања. Тиме се покушава не само прикрити извршено кривично дело и њиме остварена имовинска корист, него се његовом даљом употребом ствара конкуренција с онима који некриминалном делатношћу остварују приходе свог пословања. У том

² Појам прања новца потиче од енглеског термина *money laundering* што значи легализација капитала стеченог криминалном делатношћу, односно финансијске трансакције ради прикривања стварног порекла новца и других облика капитала на тржишту; у немачком језику назива се *Geldwascherei*, француском *blanchiment de capitaux*, а у италијанском језику *riciclaggio di denaro*.

смислу „перачи новца” прибегавају најразноврснијим финансијским трансакцијама како би прикрили право порекло прихода и тако га учинили легалним и осигурали његово нормално коришћење у пословним трансакцијама у којима пласирају свој капитал. У економском смислу сам појам прање новца значи легализација прихода стеченог криминалном делатношћу, односно финансијске трансакције ради прикривања стварног порекла новца и других облика капитала на тржишту.

Прање новца представља низ активности усмерених на легализацију новца стеченог на илегалан начин као што су: организовани криминал, корупција, финансијска превара, шверц и остале илегалне активности. То је, заправо, процес који подразумева постојање илегалних извора прихода, који се коришћењем великог броја финансијских трансакција, приказују као да потичу из легалних извора (Schroeder, 2001:2-3). Прање новца готово никада не представља проблем само једне државе, то је најчешће мултинационални проблем због методологије по којој се новац пере. Због тога је сасвим оправдано укључивање међународне заједнице у борбу против ове криминалне појаве на глобалном плану.

Израз прање новца се односи на промену облика незаконито стеченог новца на начин да изгледа легалан. Осим тога, то је прикривање незаконитог извора прихода или његово коришћење. Овај израз односи се на све врсте посткриминалних активности усмерених на прикривање имовинске користи или вредности стечене на незаконити начин, улагањем у финансијски и нефинансијски систем, с крајњим циљем његовог озакоњења (Klasens, 2006:22-25). „Перачи новца” прибегавају најразноврснијим финансијским трансакцијама како би прикрили право порекло новца и тако га учинили легалним средством плаћања на тржишту новца и осигурали његово нормално коришћење у пословним трансакцијама у којима пласирају свој капитал.

Ефекти прања новца

Прање новца је у свим својим појавним облицима изузетно негативна друштвена појава. За свој настанак користи повољне друштвено-политичке и економске услове у датом друштву, а има и способност да се стално развија, добија нове форме, да се све више интернационализује и поприма облике транснационалног организованог криминалитета, прилагођавајући се ситуацији не само унутар једне земље, него и на међународном плану.

Новац се највише пере у државама у развоју. Међутим, уз помоћ савремених техничких достигнућа, али и специфичне природе светског

финансијског и кредитног система, прање новца је инфилтрирано у друштвени и политички систем скоро сваке државе, практично се одвија на свим меридијанима (Петровић, 2010: 161 -181).

Организовани криминалитет може на разне начине да већу суму „прљавог” новца убаца у финансијске институције и да тако себе доведе у ситуацију да кроз улагања контролише одређене секторе привредног пословања, а економским и политичким утицајем може ослабити друштвени систем, односно демократске институције друштва и утицати на поремећај етичких вредности. Управо у процесу приватизације присутна је могућност улагања „прљавог” новца у куповину привредних субјеката, јер је то један од начина да се кроз незакониту приватизацију изврши прање новца који је прибављен криминалном делатношћу.

Укључивањем нелегално стечених прихода у легалне финансијске токове организовани криминал угрожава економски систем и тржишну конкуренцију и остварује утицај на економске, политичке и друштвене токове на националном и међународном плану (Tunnell, 1993:297).

Заправо, прање новца има широк спектар негативних повратних ефеката на економском, безбедносном, социјалном и политичком плану земље и међународне заједнице. Однос прања новца и поменутих ефеката несумњиво је веома сложен и вишедимензионалан. Неке од тих релација су двосмерне, неке су мањег, а неке већег интензитета. Веома често се нека од поменутих последица појављује као кључни фактор (узрок) за појаву овог феномена у друштву. У прилог овом иде тврдња многих аутора да „друштвено материјални услови живота, економске, класне и друге основне структуре и противречности, које се рађају и развијају из тих услова, представљају основну снагу која детерминише појаву криминалне делатности у крајњој инстанци. Међутим, ти крајњи узроци криминала остварују се преко непосредних узрока и услова тј. преко криминогених фактора који стоје, судећи по карактеру свога дејства, у непосреднији однос према криминалној делатности.”

Као специфични облик организованог криминалитета - прање новца, угрожава и све друге значајне вредности једног друштва. Оно подстиче нарко дилере, терористе, кријумчаре оружја, корумпиране јавне службенике и друге на примену и ширење криминалних активности. Последице прања новца су многобројне: подривање стабилности, транспарентности и ефикасности финансијског система земље; опадање пословања легалног приватног сектора; утицај на девизне курсеве и каматне стопе; економски поремећаји и нестабилност; смањење државних прихода и слабљење контроле економске политике; угрожавање програма реформи и приватизације; опадање репутације земље; смањење

инвестиција; губљење угледа државе и угрожавање националне безбедности. Од свих последица изазване овим видом криминала, *економске су свакако најзначајније, и које ће у наредном делу рада бити ближе приказане.*

Економски ефекти прања новца

Прање новца подразумева укључивања огромне суме новца у односу на укупну економску активност. Процене Светске банке и Међународног монетарног фонда, показују да се обим опраног новца у свету креће негде између 2% и 5% светског бруто друштвеног производа односно бруто глобалног производа (Gross Domestic Product - GDP), што би номинално изражено било више од 600 милијарди УСД годишње (Педић, 2010: 617-642). С обзиром на тајност и специфичну природу ове појаве, наведени подаци су само индикатор величине проблема. Према проценама стручњака, у Србији се годишње опере између 3 и 5% бруто друштвеног производа (БДП), односно између милијарду и две милијарде евра, стечених различитим врстама криминала - трговином дрогом, оружјем, људима, злоупотребом службеног положаја, разним преварама и утајом пореза.

Ова појава има веома негативне ефекте на макро и микроекономском плану³ — нарушава функционисање финансијског сектора подривањем интегритета финансијских институција, угрожава приватни сектор привреде нарушавањем тржишне конкуренције, умањује ефекте приватизације и смањује директне стране инвестиције. Уколико би тржиште постало објекат контроле и утицаја организованог криминала, то би могло да произведе несагледиве последице по развој, првенствено, земаља у транзицији.

Између последица изазваних прањем новца на макроекономском и микроекономском нивоу постоји узајамна повратна спрега, која се, пре свега, огледа у томе да појава једних диктира појаву оних других. Једном покренути замајак ефеката прања новца временом доводи до њихове узајамне условљености. У том смислу, да оне које потичу са макроекономског нивоа буду праћене одговарајућим на микроекономском нивоу. Крајњи ефекат узајамне условљености повратних ефеката

³ Микроекономски аспект представља сагледавање прање новца односно његових ефеката, са становишта појединца и предузећа и његовог функционисања у привреди. Док макроекономски аспект третира импликације ове појаве на националну економију као целине.

прања новца, огледају се у стагнирању и паду свих сегмената економије од макро до микро нивоа, затим привредног система и њему прилагођене економске политике.

Економске последице изазване прањем новца, могу се сврстати у неколико група у зависности од конкретног друштвеног амбијента у коме се ове незаконите активности одвијају, и то:

Угрожавање процеса приватизације – У времену транзиције, приватизације и других промена, које са собом носе промену власништва над капиталом, отпуштање радника, реструктуирање управљачке структуре, стечај и ликвидација и друге последице, логично је обратити пажњу на опасност од различитих облика неправилности и инкриминисаних радњи који могу интензивно да погоде запослене, управљачку структуру предузећа, власнике, повериоце, па и односе везаних за појединце и предузећа.

Опстанак и развој сваке заједнице, организације и институције, почива на равнотежи интереса субјеката који је чине, а који су у складу са општим и релевантним појединачним интересом у окружењу. Губитком равнотеже „ход по жици” зачас се претвара „пад у амбис”. У том смислу, посматрајући привредне субјекте може се констатовати да је ствар идентична. Када су интереси власника капитала (формални и неформални), чланови управе предузећа, запослених и других носилаца ризика, у великој неравнотежи, када се не уважава интерес субјеката изван предузећа и најшире друштвене заједнице, а при том правни и институционални оквир не гарантује ефикасну заштиту, ствара се основана опасност, односно простор за прање новца и друге инкриминисане радње и напад на метријалне и људске ресурсе предузећа.

Незаконито добијен новац је окривљујућ за преступнике. Због тога, они ће покушати да га претворе у имовину (то јест некретнине, бизнис) који су мање упадљиви и могу дати привид легитимног богатства. Да би достигли овај циљ перачи новца ступају у обимну куповину и због њихове велике доступности средстава, они ће бити у могућности да надмаше потенцијалне поштене купце. Такође, пошто њихов интерес за одговарајућа средства не проистиче из њихових стварних вредности, већ од предности које остварује на њих у смислу скривања, они су спремни да плате много више од стварне вредности имовине. Ово ће вештачки дићи куповну цену и учинити их недоступним за поштене купце (Unger, 2006:102-115).

Прање новца може имати поражавајуће последице на настојања у приватизацији. У том смислу истиче се да овај вид криминалитета, пре-

ти да угрози напоре многих држава да приватизацијом уведу реформе у своје економске системе. Прво, перачи новца могу понудити више од поштених купаца за бивша друштвена/државна предузећа. Наиме, криминалне организације располажу огромним финансијским средствима и могу надјачати све поштене, легитимне купце за предузећа која су претходно била у друштвеном/државном власништву. Ово ће резултирати у широкообимном присуству криминала у економији. Тако да приватизација, иако економски веома корисна, може послужити и као начин за прање новца. Криминалци су у прошлости куповали марине, одмаралишта, казино клубове и банке како би прикрили своје нелегалне приходе и омогућили наставак својих криминалних активности. Све ово указује да прање новца доноси ризик по успешно спровођење процеса приватизације (Dowel, et al., 2001).

Подривање интегритета финансијских тржишта - Широки спектар многих економских анализа указује на закључак да су јаке финансијске институције земаља у развоју – као што су банке, небанкарске финансијске институције и тржишта капитала – пресудне за економски раст. Такве институције дозвољавају концентрацију капиталних средстава из домаће, националне штедње – и можда чак средстава из иностранства – и успешну поделу таквих средстава за улагање у пројекте који стварају одржан економски раст.

Прање новца погоршава раст важних финансијских институција из два разлога. Прво, прање новца еродира саме банкарске институције. Унутар ових институција, често постоји корелација између прања новца и непоштених активности преузетих од стране запослених. При већим количинама активности прања новца, све финансијске институције у земљама у развоју су рањиве према корупцији, криминалним елементима који покушавају да добију даљи утицај над њиховим каналима прања новца. Друго, посебно у земљама у развоју, поверење потрошача, корисника је фундаментално за развој здравих финансијских институција, и уочен ризик за депозиторе и инвеститоре из институционалних проневера и корупције је препрека за такво поверење (Bartlett, 2002:1-3).

Прање новца које прожима финансијске институције земаља у развоју врши ерозију на њих на три начина: повећањем могућности да ће индивидуални потрошачи бити преварени од стране корумпираних индивидуа унутар институције; повећањем могућности да ће сама институција постати корумпирана или чак контролисана криминалним интересима, поново водећи ка томе да потрошачи буду преварени; и повећањем ризика од банкротирања што је у случају када је сама институција преварена.

Финансијске институције које своје пословање базирају на средствима која потичу од криминалних радњи, суочене су са додатним изазовом да адекватно управљају средствима, обавезама и пословним операцијама. На пример, велике суме опраног новца могу да дођу до финансијске институције, а да затим ишчезну без икаквог трага, јер је њихов пренос извршен са једног рачуна на други, као одговор на неке факторе који нису део тржишног пословања, нпр. законске регулативе. То може да створи проблеме ликвидности и начелно проблем управљања банкама (Dowel, 2001).

У вези са овим истиче се да једном уништена финансијска репутација неке земље тешко може да се поврати и захтева значајне државне ресурсе у циљу елиминације проблема.

Губитак контроле над економском политиком – Прање новца може изузетно негативно утицати и на девизни курс и каматне стопе, јер перачи новца радије реинвестирају средства у програме које је теже открити, него у послове који доносе већу стопу зараде. Такође, укључивање нелегалних средстава у легалне токове економије, може повећати опасност од монетарне нестабилности зато што се таква средства могу уложити у намерно искривљивање цена имовине и роба.

Прање новца, као и остале незаконите активности, погодују стварању велике потрошачке моћи појединаца у условима рецесије, што искривљује структуру потрошње и доприноси настанку класе нових богаташа. Прање новца и финансијски криминал могу довести до неуобичајених и неочекиваних промена у потражњи новца и веће нестабилности међународних токова капитала, новца и каматних стопа.

У мери у којој се потражња за новцем креће из једне у другу земљу, као последица прања новца, што има за последицу погрешне монетарне показатеље - то ће у истој мери имати и негативне последице на каматне стопе и колебање курса, посебно у доларизованим економијама, јер је прање монетарних агрегата веома неизвесно (Quirk, 1997:7-9).

Дакле, прање новца отежава напоре владе да спроводи економску политику. Оно утиче на расподелу прихода, контаминиране правне трансакције и има потенцијал да дестабилизује економију кроз неефикасна кретања која умањују раст бруто домаћег производа. Због непредвидиве природе прања новца и пратећег губитка политичке контроле, здрава економска политика може постати тешко остварљив циљ.

Економска нестабилност - Оне који се баве нелегалним активностима прања новца, у принципу, не занима много профит од њиховог

улагања, него пре свега заштита сопствене имовине. Тако они своја средства улажу у активности које нису нужно економски корисне за земљу у којој су та средства пласирана. Наиме, економски раст стагнира у оној мери у којој прање новца и финансијски криминал успевају преусмерити средства са здравих улагања у нискоквалитетне инвестиције које прикривају порекло њиховог новца. У неким земљама, примера ради, улаже се у целе индустрије, као што су грађевинарство и хотелијерство, и то не због стварне потражње, него због краткорочних интереса оних који се баве овим пословима. Такође, када те индустрије престану да им одговарају, они их једноставно напуштају, што доводи до њиховог слома и наноси огромну штету економијама које те губитке себи једноставно не могу допустити.

Различити типологијски извештаји прања новца, указују да опран новац кроз канале који нису повезани са финансијским институцијама, је често уложен у оно што је познато као „стерилне” инвестиције, или инвестиције које дају мало додатне продуктивности за ширу економију, као што су некретнине, уметност, антиквитети, накит и луксузни аутомобили. За земље у развоју одвраћање тих оскудних извора на мање продуктивне домаће добити или луксузан увоз, је озбиљни добитак за економски раст. Осим тога, криминалне организације могу трансформисати производна предузећа у стерилне инвестиције тако што их усмеравају за сврху противзаконитог напредовања, више него предузећа која повећавају профит која одговарају потрошачкој потражњи и која су вредна легитимног инвестиционог капитала.

Губитак јавних прихода – Пословима прања новца се охрабрују традиционални начини утаје пореза, избегавања закона, кријумчарење, што све повећава пореско оптерећење пореских обвезника. До смањења прихода буџета по основу пореза, прање новца веома често доводи, нарочито код земаља у развоју, отежавајући његову наплату услед чега слаби утицај државе на вођење економске политике.

Непријављивање и избегавање пореза је један од најопштијих метода вршења прања новца. Због тога, прање новца негативно утиче на покушај наплате пореза. У исто време, раст кривичних дела и прање новца захтева јавно наметање трошкова, што се даље ослања на јавне потребе. То ће директно утицати на поштене пореске обвезнике, доношењем повећања пореских стопа (Unger, 2006 : 82-100).

Процес прања новца смањујући приход од државног пореза, посредно наноси штету поштеним пореским платишама и смањује могућности за обављање легитимних пословних активности. Оно такође, отежава и наплату пореза и такав губитак пореских прихода, начелно значи

више пореске стопе од оних које би се нормално примењивале када би неопорезовани приход од криминала потицао из легитимних извора.

Занимљиво је навести да прање новца може повећати приходе јавног сектора. Наиме, криминалци хоће да њихов новац буде чист. Да би то постигли они настоје да плате порез на приход који је незаконито стечен. Непостојећи висок промет, из угости-тељских објеката без муштерија у њима, је понекад добровољно пријављен пореским органима. Овим путем, нелегалан новац је претворен у опорезован легалан новац (Bartlett, 2002:9-30).

Угрожавање спољнотрговинске размене и економских статисти-стика – Активности прања новца могу такође утицати на значајни пад државног увоза и извоза. Као што је поменуто раније, перачи новца имају тенденцију да узму учешће у (често увеженој) луксузној потрошњи. Као резултат тога јавља се проблем у укупној маси реципрочних плаћања. Такви увози не стимулишу домаћу економску активност или запошљавање али могу ослабити домаће цене, тако што редукују профитабилност домаћих предузећа. Ово је посебно случај у земљама у развоју.

Прање новца утиче на увоз и извоз у погледу цена. Једна од најчешћих тактика које се користе за прање новца и производњу нелегалног кретања капитала је да се прецени увоз а да се спусте цене извоза. На пример, увозник појединих иностраних машина може да направи договор са продавцем да откупна цена буде повећана за знатну добит (нпр. 30%). Купац може да плати продавцу целу суму у кешу с подразумевањем да додатно повећање цене (тј. 30%) буда смештено на његов рачун у страниј земљи. Јасно, ако се ове активности спроводе изнова и у великој мери, ово може вештачки да утиче на увозне и извозне цене (Unger, 2006:82-100).

Због тога што су одређене фазе трансакције прања новца „подземне” или у неформалним секторима економије – такве трансакције се не појављују у званичним монетарним и финансијским статистикама, прање новца може довести до грешака у макроекономским статистикама. Дајући на тај начин, погрешне информације креаторима политике, у покушају да руководе макроекономским променама, као што су новчани нивои, каматне стопе, инфлација и девизни курс, које могу допринети порасту грешака у креирању политике.

Ово се првенствено дешава из два разлога. Прво, перачи новца базирају њихове инвестиционе могућности не на уобичајеном економском разматрању, већ су уместо тога они примарно мотивисани другим факторима као што су избегавање да буду откривени, кажњени итд. (All-

dridge, 2002: 279 – 306). Тако, кретање капитала повезано са прањем новца је често сагледано са економске тачке гледишта. Као резултат, креатори политике могу бити збуњени и правити погрешне политичке процене, на основу ових необичних кретања капитала. Друго, прање новца може изврнути економске чињенице због тешкоће да се измери тачан обим и импликације овог феномена. Када прање новца заузме значајне размере, важно је за креаторе економске политике да га узме у своју област. Неуспех да тако уради или прецењивање тачног обима ових активности може водити ка погрешним одлукама политике.

Повећање криминала и корупције – Прање новца је по самој својој суштини неизбежно повезано са криминалним активностима које и имају за последицу ову врсту криминала. Наиме, прање новца поред тога, што представља последицу претходно извршеног кривичног дела, оно чини и полазну основу за будуће криминалне активности. Оно не само да омогућава наставак криминалних активности, већ и лакши и бржи продор криминала и корупције унутар развојних економија, што је противно одрживом економском развоју. Једном речју, прање новца увек води криминализацији друштва.

Успешно прање новца помаже да криминалне активности буду врло исплативе, то награђује криминалце. У мери у којој се држава посматра као уточиште за прање новца, то ће вероватно да привуће криминалце и повећање коруптивних кривичних дела. Уточишта за прање новца и финансирање тероризма имају: слабу политику спречавања и сузбијања прања новца, многе или неке врсте финансијских институција нису обухваћене политиком против прања новца, селективно и слабо спровођење ове политике, неделотворне казне, укључујући ограничен број кривичних дела за прање новца.

Као што је један ефикасан финансијски сектор кључни инпут другим продуктивним процесима у развијајућој економији (нпр. мануфактура), тако је ефикасан канал прања новца кључни инпут за криминал, због тога што је финансијски напредак од криминала мање вредан криминалцима (у смислу, „недовршеног производа”) него што су опрана средства. Што је јефтинији инпут прања новца за криминал као резултат слабе политике против прања новца, криминални елементи ће бити више „продуктивнији” (активни), као у било којој производњи или пословању. Као што су бројна истраживања показала из статистичких и анегдотских доказа, стваран криминал и корупција утичу као кочница на економски развој, док су друге студије показале да антиполитике прања новца могу спречити такве активности. (Bartlett, 2002: 33-34).

Деформација штедње и потрошње - За разлику од обичног грађанина, који новац користи за свакодневне трошкове и за штедњу, криминалци велика средства која зарађују прањем новца инвестирају у куповину добара као што су некретнине, накит, уметнички и луксузни предмети, што све стимулише спекулацију и инфлацију. Као последица тога, наступиће и промене у извозу и увозу и проблем биланса плаћања.

Негативни ефекат прања новца на штедњу и потрошњу потиче углавном из чињенице да у инвестиционим изборима, перачи новца су примарно вођени жељом да избегну контролу и откривање пре него да поврате инвестиције. Ови инвестициони извори могу бити штетни за економију јер воде преусмеравање средстава на новчана средства која дају јако мало економских активности или запошљања (Unger, 2006).

Прање новца изазива губитак ресурса услед дисторзије у односу имовине и цена робе управо по основу процеса прања „прљавог” новца (Dowel, 2001). Перачи новца не траже највишу стопу повраћаја новца који оперу, већ за инвестиције које најлакше дозвољавају обнову незаконитог добијеног новца. Новац може да се помера из земаља са добрим економским политикама и вишом стопом повраћаја у земље са сиромашнијом економском политиком и нижом стопом повраћаја. Ово подразумева да је светски капитал инвестиран мање оптимално него што би се десило у одсуству прања новца. Прање новца преусмерава приход од великих штедиша до малих штедиша или од сигурних инвестиција до ризикантних, инвестиција ниског квалитета.

Прање новца такође смањује производњу и запосленост преусмеравањем ресурса, из сектора високе додатне продуктивности (нпр. одећа, обућа) до неплодних (стерилних) сектора (нпр. промет некретнина, накита, уметничких слика). Такви производи нису потекли из домаће економске активности и запошљавања, те могу да сниже домаће цене, редуцирајући профитабилност домаћих предузећа. То је нарочито слушај у земљама у развоју. Последице тога су пад производње, прихода и запошљавања, што резултира у нето губицима целокупне привреде, без обзира то где би новац другде могао бити потрошен.

Прање новца повезано са предикатним кривичним делима (нпр. проневера, крађа, дрога, утаја пореза), повлачи са собом да су ресурси незаконито и неправедно трансферисани од контроле жртве до преступника. Незаконита природа прихода од криминала чини активност прања неопходном да би се богатство могло појавити као да је изведено од стране легитимних средстава. Тако прање новца доприноси процесу неправедног преусмеравања богатства од доброг ка лошем, чинећи његово откривање веома отежаним и омогућавањем криминалцима да

убирају плодове њиховог исплативог криминала. Као што MacKrell излаже „прање новца чини криминал исплативим. Његово помагање даје легитимност и чак угледност неким од најнечаснијих у друштву. Даје економску моћ криминалцима и узима је од пореских обавезника који се придржавају закона”. Тако можемо казати да се као резултат прања новца криминал исплати. (Unger, 2006).

Тако можемо казати да се као резултат прања новца криминал исплати. Овај директни ефекат прања новца, губици жртвама криминала и добици починиоцима криминала су такође поменути од стране многих угледних финансијских институција међународних организација (нпр. ММФ).

Једном кад је новац пребачен од жртве до преступника, овај други ће употребити новац на другачији начин него што би то први урадио. Обрасци потрошње криминалаца могу бити другачији од оних који имају обични грађани. Штавише само прање новца укључује куповину имовине, као што су некретнине, накит, уметничка дела и остале луксузне производе, јер таква имовина даје перачима могућност да сакрију велике суме нелегалног новца без изазивања сумње (Bartlett, 2002). Овакви избори потрошње се могу разликовати од оних које би имали жртве, који би могли да намеравају да употребе свој новац за свакодневне трошкове, старе дане, „кишне дан”. Ово изазива мултипликоване ефекте кроз економију а) редуковано и различито трошење оштећеног, то јест жртве и б) повећано и различито трошење криминалаца.

Дакле, прањем новца се подстиче криминал и корупција, успорава економски раст, деформише међународна трговина, финансијски системи и проток капитала на штету дугорочног развоја. Начелно, прање новца је највећа претња економијама и финансијским системима великог броја земаља. Због тога, борба против ове појаве представља предуслов за стварање здраве пословне средине неопходне за стабилан економски развој.

Проблем мерења обима прања новца

По својој природи и прање новца и финансирање тероризма спадају у тамну бројку криминалитета и због тога нема никаквих егзактних статистичких података. Прање новца је илегална активност спроведена од стране криминалаца који се јавља ван уобичајеног подручја економске и финансијске статистике. Перачи новца не документују ширину својих операција нити су доступни износи профита, као ни они који

финансирају тероризам. Ово је још више отежано чињеницом да се ове активности по правилу реализују прекогранично. Највећи део прања новца се обавља кроз међународне комерцијалне банке. При свему томе, као и код других аспеката незаконите економске активности, могуће су само грубе процене обима и вредности ове појаве.

У почетку је питање прања новца био проблем који се искључиво везивао за продају наркотика. Данас, прање новца сеже далеко више од прикривања профита добијених продајом наркотика. Величина проблема неизмерно се повећава кад се, на пример, узму у обзир привредне преваре и избегавање пореских обавеза што подлеже пракси прања новца, те друге облике организованог криминала, банкарске преваре, преваре с осигурањем - кроз које се, такође, могу и опрати значајна средства - доносе додатне бројне милијарде профитима криминалаца.

Процене прихода од криминала су, у скоро свим земљама, обавијене велом непоузданости, што и не представља изненађење с обзиром на тешкоће које постоје у откривању и прикупљању доказа за процесуирање ових кривичних дела. Правосудни органи имају тежак задатак да утврде порекло имовине која је предмет прања новца, као и начин на који се прикрива њено порекло. Без обзира на потешкоће приликом утврђивања, количина опраног новца сваке године достиже милијарде Америчких долара и представља посебан изазов владама света. Као резултат тога, владе, финансијске институције и међународна тела улажу напоре у спречавању, одвраћању и хватању перача новца.

Прање новца је данас изузетно распрострањена појава и веома је тешко утврдити колика се сума новца пребаци из нелегалних у легалне токове. Ову тврдњу потврђују и емпиријске анализе којима се покушало утврдити релативне и апсолутне бројке опраног новца. Прање новца укључује огромне суме новца у односу на укупну економску активност. Стога се прање новца сматра феноменом данашњице који заслужује појачану пажњу.

Квантификација прања новца је изузетно тежак задатак, углавном због недостатка одговарајућих података, проблем који важи не само за поједине земље, већ за цео свет. У том смислу, све постојеће процене су са великим грешкама (+/-20.0%) и треба их посматрати само као прелиминарне научне процене или у неким случајевима чак и „погађају” процену. Осим првих великих потешкоћа неслагања дефиниције термина „прања новца” на националном и међународном нивоу, друге се јављају као посебне трансакција које кроз интензивни слојеве стадијума могу довести до изузетних потенцијалних двојних и вишеструких проблема. Осим тога многе процене врло често су за одређене области (нпр. нарко

профит од дрога), или се заснивају на подацима који су погрешно цитирани или погрешно протумачени, или чак само измишљени без научне основе (Schneider, 2008: 309 - 330). Све су то, само процене јер се ради о тајновитом феномену и његов је ниво тешко мерити, посебно због тога што су најуспешније методе и даље непознате. Односно, стваран и егзактан број „перача”, модуса операнди које они примењују те земаља и сектора који су укључени у те активности и даље је непознат.

Несигурне процене се могу направити на основу степена криминалних активности у областима које су најчешће повезане са овим феноменом (сива економија, трговина наркотицима, оружјем, тероризам итд.). Изнети методолошки поступак, међутим, има своје ограничење и непоуздан је, не само када је реч о земљама у транзицији, већ и у развијеним и стабилним, јер је у њима „тамна” бројка криминала врло висока. Процењује се да је број откривених кривичних дела, посебно када је реч о финансијском криминалу у односу на број почињених, незнатан.

Додатни проблем представља чињеница да је прање новца попут живог организма. Односно оно није једнозначно и непромењиво, него изразито подложно променама у друштву изазваним законодавним и регулаторним оквиром и укупним државним, политичким и међунаордним кретањима. Као последица таквих промена и кретања, мења се и фокус „перача” новца. Тако се као последица јачања законодавног и регулаторног оквира у финансијском сектору, појавила додатна атрактивност нефинансијског сектора и самосталних професија за активности прања новца те су криминалне организације развиле нове, прилагођене шеме и модусе који се користе у овом специфичном сектору. Када су финансијске институције широм света мање-више озбиљно дефинисале правила понашања те примениле мере и радње за спречавање прања новца/финансирања тероризма, интерес „перача” усмерио се према нефинансијском сектору и самосталним професијама будући да је тај сектор све до доношења Треће директиве Европског парламента и Већа, практично био не регулисано подручје (Педић, 2010: 617-642).

Процена стварног криминала па самим тим, и мерење обима опораних средстава која потичу од криминала, је заиста скок у непознато и обично се своди на опште процене типа вероватно „не више од” и/или „не мање од”. То произилази из чињенице да је сама процена прихода од криминала или чак и ширег феномена неформалне економије је у свим привредама обавијена маглом неизвесности. Ипак, многи аутори и институције, сматрају да је та сума поприлично велика, и да као што је већ речено, на светском нивоу годишње 2-5% GDP отпада на трансакци-

је које укључују прање новца. Обзиром на тајност и природу прања новца, тешко је проценити његов стварни обим, али сви напред изнети подаци су индикатор величине проблема. Једно је потпуно извесно – зарада стечена криминалом, тј. количина опраног новца је огромна.

Закључак

Негативан утицај прања новца на економском плану, нарочито долази до изражаја и појачава се у времену транзиције, приватизације и других промена, које са собом носе промену власништва над капиталом, отпуштање радника, реструктурирање управљачке структуре, стечај и ликвидација. Иако је негативне економске ефекте прања новца на економски развој тешко измерити, јасно је да такве активности оштећују финансијске секторе институција које су пресудне за економски раст, умањује продуктивност у економском реалном сектору одвраћањем средстава и охрабривањем криминала и корупције, који успоравају економски раст и развој, и могу искривити економски међународни сектор – међународну трговину и кретање капитала – на штету дугорочног економског развика.

Данас прање новца представља изузетно распрострањену појава и веома је тешко утврдити колика се сума новца пребаци из нелегалних у легалне токове. По својој природи и прање спада у тамну бројку криминалитета и због тога нема никаквих егзактних статистичких података. Ово је још више отежано чињеницом да се ове активности по правилу реализују прекогранично. При свему томе, као и код других аспеката незаконите економске активности, могуће су само грубе процене обима и вредности ове појаве.

Дакле, може се закључити да проблему прања новца треба прићи као сложенем феномену, који представља једну од важнијих делатности припадника организованих криминалних група. Те да ова појава угрожава пре свега економске, али и друге не мање вредне вредности једног друштва - политичке, правне, културне и др.

Литература:

1. Alldridge P *The Moral Limits of the Crime of Money Laundering*, BUFFALO CRIMINAL LAW REVIEW, Vol. 5.
2. Bartlett, L. B., (2002) *The Negative Effects of Money Laundering on Economic, Development* International Economics Group, Dewey Ballantine LLP For The Asian Development Bank Regional Technical Assistance Project No.5967 The Asian and Pacific Region.
3. Baker, R. W., (1999) *The Biggest Loophole in the Free-Market System*, Washington Quarterly vol. 22, No. 4.
4. Begović, B., (2007) *Ekonomska analiza korupcije*, Centar za liberalno-demokratske studije Beograd.
5. Bell, R.E., (2002) *An introductory whos who for money laundering investigators*, Journal of Money Laundering Control, London, Spring, vol.5.
6. Bilać, A., (1994) *Pranje novca*, Pravnik, Zagreb, broj 1-2/1994.
7. Bošković, G. (2005) *Pranje novca*, Beosing, Beograd.
8. Vesić, D., (2008) *Ekonomska i politička komponenta korupcije i pranje novca*, MP 4, Beograd.
9. Dowel, J., Novis, G. (2001) *The consequences of money laudering and financial crime*, Money Laundering-Economic Perspectives- Program Analyst, Bureau of International Narcotics and Law Enforcement Affairs, U.S. Department of State, Volume 6, Number 2.
10. Klasens, R., (2006) *Sprečavanje pranja novca*, Udruženje banaka Srbije, Beograd.
11. Kuljača, R. (2007) *Pranje novca kao oblik prikrivanja nezaonito stečenih prihoda*, NBP, Kriminalističko policijska akademija, Beograd.
12. Quirk, P.J., (1997), *Money Laundering: Muddying the Macroeconomy*, Finance & Development.
13. Masciandaro, D., (2007) *Economics of Money Laundering: A Primer*, Paolo Baffi Centre Bocconi University Working Paper No. 171.
14. Pedić, Ž., (2010) *Nefinansijski sektor i samostalne profesije u kontekstu sprečavanja pranja novca*, Zbornik Pravnog fakulteta, Rijeka, br. 1.
15. Petrović, B., (2009) *Pranje novca kao savremeni bezbednosni izazov*, Teme, br.3/09, Niš.
16. Petrović, D., (2010) *O proučavanju savremenih formi privrednog kriminaliteta - pranje novca*, Strani pravni život 3/2010.
17. Stajić, Lj., Jovašević, D., (2003) *Bezbednosni i pravni aspekti pranja novca*, Nauka, bezbednost, policija, Beograd, broj 1/2003.
18. Schneider, F., (2008) *Money laundering and financial means of organised crime: some preliminary empirical findings*, Global Business and Economics Review - Vol. 10, No.3.

19. Schroeder, R. W., (2001), *Money laundering: A global threat and the international community's response*, FBI Law Enforcement Bulletin, vol.70, Washington.
20. Tunnell, K. D., (1993) *The Business of Crime: A Documentary Study of Organized Crime in the American Economy*, Criminal Justice Review, 18(2).
21. Unger, B., (2007) *The Scale and Impacts of Money Laundering*, Cheltenham, UK-Northampton, Ma, USA.

The Economic Aspect of the Problem of Money Laundering and its Quantification

Summary: Inclusion of illegally acquired income to legal financial flows is a criminal activity with a high degree of social danger. Money laundering is not only undermining the economic system, but it undermines political stability and security of the country, and makes an impact on social relations at the national and international level. The problem of quantification of money laundering is present primarily due to the lack of exact statistics. In this sense, all the existing estimates with large errors and should be regarded only as a preliminary scientific assessment and in some cases even the „hit” assessment. This paper presents the concept of money laundering as a phenomenon of modern crime, reviews and analyzes the effects of the economic aspects of perception of the problem. Part deals with the problem of quantifying the process of money laundering at the national and international level.

Key words: money laundering, economic system, crime, impact assessment, quantification

IV

ОБРАЗОВАЊЕ И ДРУШТВО

ЗОРИЦА СТАНИСАВЉЕВИЋ-ПЕТРОВИЋ*
МАРИЈА ЦВЕТКОВИЋ

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш

УДК 37.014.3.,
(497.11),,20
Прегледни рад
Примљен: 22.04.2012
Одобрен: 11.06.2012

МОДЕРНИЗАЦИЈА ШКОЛСКОГ СИСТЕМА**

Сажетак: У раду је дат приказ и анализа основних праваца у модернизацији школе и школског система у Србији после 2000. године. У процесу општинских друштвених промена, школски систем, као и остали друштвени подсистеми доживљава темељну реструктурирацију и реорганизацију. Циљеви реформе усмерени су на усклађивање школског система са системима развијених европских земаља, модернизацији васпитно-образовних установа и осавремењивању начина рада у њима. Анализа основних праваца реформе школског система децентрализације, демократизације и подизања квалитета рада васпитно-образовног рада разматра се кроз упоређивање полазних основа и циљева реформе и извршене имплементације промена у пракси. Са критичког аспекта сагледавају се промене које су реализоване у васпитно-образовној пракси и указује на потешкоће у процесу имплементације. Модернизација школског система чини саставни део општег процеса модернизације, сходно томе, она је условљена променама у друштву, односно процесом друштвене модернизације.

Кључне речи: Школски систем, модернизација, реформе, промене

У складу са општим реформама у друштву након 2000. године дошло је до промена у структури, организацији и начину функционисања школског система. Процес реформи у школском систему усмерен је

* zokapet@filfak.ni.ac.rs

** Припремљено у оквиру пројеката *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074)* и *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије (179013)* који се реализује на Универзитету у Нишу – Филозофски и Машински факултет, а финансира их Министарство просвете и науке РС

на усклађивање школског система у Србији са системима развијених европских земаља у циљу интеграције у јединствени образовни простор. Модернизација школског система базира се на основним правцима реформе у области децентрализације, демократизације васпитно - образовне делатности и на унапређивању квалитета образовања.

Посматрано кроз историјску перспективу, реформе школског система су увек повезане са променама у друштву, велики друштвени прокрети су увек праћени променама у школским системима, што иде у прилог чињеници да је за реализацију реформи неопходан подржавајући шири друштвени контекст. Реформе у школском систему после 2000. године чине саставни део општих друштвених реформи усмерених на модернизацију српског друштва и на усклађивање са развијеним европским земљама.

Процес мењања школског система актуелизује питања очувања традиције и позитивног педагошког наслеђа присутног у васпитно-образовној пракси. Потреба за очувањем традиције и добре педагошке праксе данас је често извор критика и захтева да се у актуелној реформи школског система сачувају елементи који одражавају специфичност и карактеристике образовног контекста у Србији. Са тог аспекта у школском систему се још увек трага за адекватним и конструктивним решењима о променама у којима би процес модернизације био усаглашен са образовном традицијом.

Основна полазишта и циљеви реформе школског система

Након политичких промена 2000. године, нове просветне власти започеле су креирањем нове образовне политике и постављањем општих смерница промена у школском систему (Јовановић, 2011). Основна полазишта реформе приказана су у оквиру стратешког документа „Квалитетно образовање за све – пут ка развијеном друштву” (2002). На Међународној конференцији о реформи образовања у Србији 2002. године веома јасно су исказани приоритети запослених у ресору Министарства просвете и спорта, који се пре свега односе на развој, мењање и реорганизацију система на свим нивоима. Теоријски оквир за израду стратегије у реформи школског система чиниле су препоруке из међународних извештаја и анализе домаћих експерата о стању система образовања у Србији, које су током 2000. и 2001. године сачинили УНИЦЕФ, ОЕЦД и Светска банка, у циљу идентификације кључних недостатака постојећег система (Пешић и сар., 2000; Ивић и сар., 2001).

У складу са препорукама планирана је реформа школског система у правцу развоја: децентрализације система кроз редефинисање улога централне администрације, регионалних и локалних образовних власти; демократизације система образовања стварањем услова за учешће интересних група у процесима одлучивања и образовањем за демократију уграђеном у наставном програму и школским активностима; побољшања квалитета образовања на свим нивоима (Ковач Церовић, Левков, 2002: 10).

За остваривање циљева реформе планира се доношење адекватне законске регулативе, закона и подзаконских аката, формирање нових институција, савета и независних тела која ће бити у служби школског система и пружити значајну подршку процесу промена. Циљеви реформе истичу потребу за деполитизацијом, посебно у делу управљања школом. Сматра се да основу квалитетног управљања децентрализованим школским системом и токовима финансирања чини информациони систем, те се као приоритет истиче потреба за стварањем јединственог информационог система.

Циљеви реформе у домену децентрализације предвиђају промене на регионалном нивоу управљања, које обухвата општински ниво и ниво школа. На нивоу школа циљеви су усмерени ка променама у органима управљања, променама у делу планирања, утврђивању додатних наставних садржаја, развојног плана школе, стручном усавршавању наставника, избору уџбеника (Ковач Церовић и Левков, 2002: 86-88). Значајан циљ односи се на подстицање аутономије школе и повезаности са другим установама на локалном нивоу, бољу сарадњу са институцијама, удружењима и организацијама из непосредног окружења, успостављање партнерског односа са свим заинтересованим актерима.

Демократизација школског система представља основни циљ и стратешки правац реформе образовања. Циљеви реформе усмерени су на успостављање и поштовање демократских принципа и процедура у одлучивању и практичном деловању, кроз развој принципа једнакости (праведност, доступност и уважавање права за све, без обзира на пол, узраст, расну, етничку и религијску припадност, место живљења и имовинско стање, способности и здравствени статус) и партиципације (слобода изражавања мишљења, избора и активног учешћа у одлучивању и у пракси васпитања и образовања, уз прихватање одговорности (Ковач Церовић и сар., 2004: 128).

Школски систем у претходном периоду, између осталог, карактерише и непостојање довољно разрађене концепције курикуларних, кроскурикуларних и ванкурикуларних активности, које покривају област

образовања за демократију и грађанско друштво, тако да су циљеви реформе усмерени у правцу отклањања таквих недостатака (Ковач Церовић и сар., 2002: 107–113). За развој демократичности неопходно је стицање знања о демократији и учење социјалних вештина које су неопходне за живот у демократском друштву, што се делимично може постићи увођењем изборних предмета. Развој демократије у школском систему подразумева изградњу демократске климе у свим установама за васпитање и образовање, посебно у школама. За обезбеђивање и развој демократичности неопходно је оформити законску регулативу која ће подржати демократске процесе и самим тим омогућити регуларност и поштовање демократске процедуре у процесу реформисања школског система.

Циљеви реформе у области побољшања квалитета на свим нивоима школског система усмерени су на промене у делу успостављања центара и институција које би одређивале стандарде квалитета за поједине програме образовања, установе, кадрове, услове рада и слично. Сматра се да значајну улогу у унапређивању и остваривању квалитета имају наставници, тако да се предвиђају промене у иницијалном образовању и стручном усавршавању наставника. Планирано је да у току иницијалног образовања наставника у већој мери буду заступљени садржаји психолошког и педагошког, односно дидактичко-методичког карактера. Након завршавања иницијалног образовања планира се обавезно стажирање – припрема за рад уз помоћ ментора наставника. Планира се да наставници могу напредовати у звањима, а предвиђена су следећа звања: наставник-приправник, наставник, просветни саветник, ментор, инструктор, педагошки саветник. Значајан циљ реформе је успостављање система професионалног развоја и напредовања, у коме би постојала разрађена процедура, систем евалуације, акредитације и награђивања (Ковач Церовић и Левков, 2002: 220–228).

За побољшање квалитета планиране су промене у области унутрашње организације васпитно-образовних установа, посебно у организацији наставе. У процесу реформе планира се мењање постојећих наставних планова и програма, као и уџбеника и наставних средстава на свим нивоима. У том смислу, захтевају се промене у садржајима предмета, циљевима, задацима и методици наставног рада, које се усклађују са захтевом за поштовањем људских права и права детета и општим демократским вредностима. Сходно томе, неопходна је израда стандарда, у смислу начела и критеријума, које треба користити за израду програма и уџбеника, а који су усклађени са демократским вредностима.

Имплементација промена у школском систему

Реализација основних циљева реформе школског система условљена је друштвеним околностима и променама које су се одвијале у области образовне политике у периоду након 2000. године. Наиме, у релативно кратком временском периоду догодиле су се значајне промене у друштву, а самим тим и у образовним политикама, које су битно утицале на реформу школског система (Максић и Гашић Павишић, 2007). Промене у образовним политикама дешавале су се након одржаних парламентарних избора и директно су биле повезане са променама у врху извршне власти. На тај начин су образовне политике у првој деценији овог века у великој мери зависиле од актуелног политичког и друштвеног контекста (Станковић, 2011: 44). Токови образовне политике значајно су утицали на процес имплементације промена у школском систему, што је условило дисконтинуитет у реализацији зацртаних циљева и задатака. У првом периоду образовне политике, од 2001. до 2003. године, дефинисани су и прокламовани општи циљеви реформе школског система, радило се на популаризацији реформе и упознавању опште и стручне јавности са променама које следе. Министарство просвете организовало је већи број консултација и скупова по школама у циљу разматрања остварења циљева предстојећих реформи („Ми у реформи”, „Разговори о курикуларној реформи” и сл.). Током овог периода радило се на разради стратегије у појединим областима, започети су процеси везани за иновације и нове развојне пројекте. У овом периоду донет је Закон о основама система образовања и васпитања (2003), у коме су садржане идеје о реформама школског система. Период од 2004. до 2008. године у већој мери је био усмерен на значајна друштвена питања, која су везана за осамостаљивање Црне Горе и за преговоре о статусу и независности Косова, што је питање реализације реформи у школском систему померило у други план и изазвало стагнацију. Почетком овог периода на дужност је ступио нови министар просвете, а до средине 2008. године десиле су се још две промене на челу Министарства просвете. У овом периоду донета је *Стратегија Министарства просвете и спорта за период 2005-2010. године*, као званични документ, као и текст *Закона о изменама и допунама Закона о основама система образовања и васпитања* из 2005. године. Трећи период наступа са формирањем нове владе Србије у другој половини 2008. године. Овај период карактерише брзи напредак у европским интеграцијама, што је поново покренуло питања реформи, односно имплементације промена у школском систему. Током овог периода донет је нови *Закон о основама система*

образовања и васпитања (2009) и документ Правци развоја и унапређивања квалитета предшколског, основног, општег средњег и уметничког образовања 2010-2020. године, у коме се разматрају правци даљег развоја у школском систему.

Међутим, и поред нестабилних токова образовне политике, као и других отежавајућих околности у реализацији реформских захвата, током поменутих периода се радило на остваривању зацртаних циљева, што се може пратити у оквиру донетих званичних докумената (*Закон о основама система васпитања и образовања 2003; Закон о изменама и допунама Закона о основама система васпитања и образовања из 2005; Стратегија Министарства просвете и спорта за период 2005-2010; Правци развоја и унапређивања квалитета предшколског, основног општег средњег и уметничког васпитања и образовања 2010–2020*).

У даљем тексту анализа остварених циљева у реформи школског система приказана је кроз три основна правца реформе који се подударају са полазним основама, односно у претходном тексту поменутих циљевима реформе у домену децентрализације, демократизације и унапређивања квалитета образовања.

У домену децентрализације циљеви реформе су усмерени ка успостављању делимичне децентрализације. У условима делимичне децентрализације отвара се могућност за остваривање аутономије школе и наставника и веће повезивање школе са локалном заједницом (Трнавац & Хебиб, 2000).

Сматра се да је у домену децентрализације дошло до следећих промена: редефинисане су надлежности Министарства просвете, школских управа, као регионалних органа власти и школских одбора као органа управе на нивоу школа; формиран су национални савети ради праћења стања, развоја и унапређивања квалитета образовања (Национални просветни савет, Савет за стручно образовање и образовање одраслих и Национални савет за високо образовање); редефинисана је функција инспекцијског и стручно-педагошког надзора (Хебиб и Спасеновић, 2011).

У циљу децентрализације, у складу са законским решењима из 2003. године, предвиђено је оснивање три савета на националном нивоу: Просветног савета, Савета за стручно образовање и Савета за усаглашавање ставова у образовању, од којих је, до смене просветне власти 2004. године, основан само Просветни савет. Међутим, са изменама закона из 2005. године укинута су сва три савета и предвиђено је оснивање Националног просветног савета. Национални савет има значајне надлежности

у домену доношења наставних планова и програма и утврђивању различитих образовних стандарда. Доношењем новог закона о основама система образовања и васпитања 2009. године, поред постојећих, предвиђено је оснивање Савета за стручно образовање и образовање одраслих. Сматра се да је током претходне деценије рад и Просветног и Националног савета праћен бројним потешкоћама. Према наводима Д. Станковића „политичке и идеолошке размирице у погледу састава Савета су у значајној мери нарушиле његов легитимитет и општу делотворност, тако да је уместо да буде подршка у развоју система, повремено био његова кочница” (Станковић, 2011: 49).

Током протекле деценије није било значајнијих промена на регионалном нивоу управљања, мада је потенцијално разматрана нова улога школских управа, као издвојених организационих јединица Министарства просвете. Регионалне школске управе нису током протеклог периода успеле да на адекватан начин остваре своју управљачку улогу на регионалном нивоу, јер и на нивоу државе није постигнута сагласност око питања опште административне регионализације земље. У циљу децентрализације предвиђено је да се на локалном нивоу у области обавезног образовања ради на доношењу мреже установа, капиталном инвестирању, одржавању опреме установа, управном надзору над радом школа, финансирању стручног усавршавања наставника и постављању школских одбора (Ковач Церовић и сар., 2004). Међутим, како је у периоду од 2004. до 2008. године питање реформи маргинализовано, у делу остваривања зацртаних циљева није дошло до значајнијих резултата.

Нешто значајнији помаци на пољу децентрализације остварени су на нивоу школа, у делу успостављања веће аутономије у педагошком и организационом смислу. Наиме, увођењем школског програма као посебног документа школе су добиле веће могућности за креирање васпитно-образовног рада у складу са својим потребама и могућностима; прописан је нови састав школског одбора, у коме је уједначен број представника колектива родитеља и јединице локалне самоуправе; прописане су надлежности школских одбора (одбор бира директора, доноси статут и друга општа акта, доноси школски програм и развојни план установе, годишњи програм рада, финансијски план и сл.); значајнија улога савета родитеља, стручних актива и ђачког парламента (*Закон о основама система образовања и васпитања*, 2009). Увођење ових промена праћено је извесним потешкоћама које се односе, пре свега, на недоследности и несистематичност имплементације промена у пракси. Идеје за јачање школске аутономије нису на адекватан начин подржане јер су у наредном периоду смањене обуке за наставнике и финансијска

средства за развојне пројекте, неке школе нису ни добиле потребну обуку, тако да је „потенцијал једне квалитетне идеје остао недовољно искоришћен, а понегде је долажење до развојног плана прерасло у своју карикатуру – на пример копирање развојног плана друге школе (Станковић, 2011: 51).

Да неке од планираних промена у делу децентрализације нису остварене, потврђују два очигледна примера која се односе на стварање интеграционог информационог система у образовању и деполитизацију образовања. Премда је током анализе недостатака школског система у претходном периоду експлицитно указано на потребу за успостављањем јединственог информационог система (Ивић и сар., 2001), као и да је то постављено као један од циљева савремене реформе, до његове реализације није дошло. Почетни кораци на овом плану започети су још у првој фази реформе, међутим, јединствени информациони систем за васпитно-образовну делатност још увек није успостављен. Такође, питање деполитизације, посебно у управљању школом, није решено на адекватан начин, јер је и поред другачије структуре школских одбора и већих надлежности које ово тело има и даље присутна доминација политике у делу доношења одлука значајних за школу.

Демократизација у области васпитања и образовања је у актуелној реформи обележена као један од основних циљева и праваца реформе. Процес демократизације у школском систему, у складу са планираним циљевима у овој области, у највећој мери је оријентисан на доступност и праведност образовања, на укључивање локалне заједнице у школски рад и успостављање аутономије школа и наставника у изради школског програма.

Захтев за демократизацијом посебно је значајан ако се има у виду да у претходном периоду није остварено образовање које је доступно свима, посебно различитим социјалним слојевима, деци маргинализованих и депривилегованих група. У том смислу, истиче се потреба за успостављањем школског система који би био отворен према категоријама деце и ученика са потребом за посебном друштвеном подршком (Станисављевић Петровић и Цветковић, 2011: 1408).

За обезбеђивање реализације зацртаних циљева у области развоја демократије донета је адекватна законска регулатива и други програмски документи. У том контексту остваривање циљева и задатака везаних за демократизацију подржано је у законским решењима, најпре Законом о основама система образовања и васпитања из 2003, изменама и допунама закона из 2005. године, као и новим законом из 2009. године (*Закон о основама система васпитања и образовања*, 2003, 2009).

Законом су предвиђена нова решења која се односе на унапређивање доступности и праведности образовања, уводи се ново право – једнако право на образовање и доступност образовања и васпитања без дискриминације и издвајања деце, ученика и одраслих из маргинализованих и осетљивих друштвених група, као и оних са сметњама у развоју. У циљу обезбеђивања демократичности уводе се и друга, веома значајна права: продужавање припремног предшколског програма са шест на девет месеци, бесплатно средњошколско образовање ванредних ученика, право детета и ученика на додатну образовну подршку на свим нивоима образовања (*Закон о основама система образовања и васпитања*, 2009, чл. 6, ст. 2; чл. 70. ст. 1; чл. 72. ст. 2; чл. 77, ст. 2, 3, 5).

У циљу демократизације, а у складу са одредбама закона од школске 2010/2011. године примењује се инклузивни приступ у образовању, који омогућава доступност образовања свим категоријама ученика, посебно деци из удаљених сеоских подручја и деци маргинализованих и депривилегованих група.

Значајни циљеви реформе на пољу демократизације васпитања и образовања планирани су у делу *остваривања аутономије школа и наставника у остваривању школског програма и укључивању локалне заједнице у рад школа*. За њихово остваривање веома је важан програмски документ *Школски програм*, који се доноси за сваку школу у складу са датим националним оквиром. Школе су добиле право да самостално одређују школски програм у обиму од 10-30 % обавезног годишњег фонда часова. То је значајно утицало на аутономију школа, уважавање специфичности школа и повезаност са локалном средином.

На основу школског програма наставници имају могућност избора у организацији и реализацији наставних садржаја кроз предмете, као и преко интегративних тема. Посебан део школског програма изражава и задовољава оне интересе и потребе које су карактеристичне за одређену школу. У оквиру овог дела програма, школа може да подржи наставу основних, обавезних и изборних предмета. Као полазишта и поступци израде школског програма, наводе се: циљеви и исходи образовања, садржаји образовања, развојне и индивидуалне карактеристике деце, активност ученика и учитеља (*Школски програм: реформа образовања у Републици Србији: концепција, стратегија, имплементација*, 2003).

У домену побољшања квалитета у школском систему значајна пажња усмерена је на успостављање стандарда квалитета и њиховој разради на свим нивоима. Законом из 2003. године предвиђено је формирање центара за обављање развојних, саветодавних истраживачких и стручних послова у циљу унапређивања образовања и васпитања на

свим нивоима школског система. Са изменама закона 2005. године дошло је до промена у овој области, јер је закон предвидео оснивање Завода за унапређивање васпитања и образовања. Претходно формиран Центар за евалуацију преименован је у Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, а његов задатак је праћење унапређивања и вредновања квалитета образовања и васпитања, чиме су створени услови за јасно дефинисање стандарда квалитета. У оквиру овог завода законом из 2009. године предвиђено је формирање Центра за стандарде, Центра за испите и Центра за вредновање и истраживање (*Закон о основама система образовања и васпитања 2009*, чл. 17, ст. 2; чл. 18, ст. 2, 3; чл. 19, ст. 1.5; чл. 20, ст. 1.7; чл. 22, ст. 1).

За унапређивање квалитета рада у васпитно-образовним установама значајна пажња посвећена је *образовању наставника и континуираном професионалном развоју запослених у образовању*. Планиране промене у делу иницијалног образовања васпитача и наставника везане су за промене у курикулумима, у методама рада, увођењу практикума и вежбаоница и степеноване изборне наставе. Најзначајнија промена у овом сегменту везана је за иницијално образовање наставника, посебно у делу педагошког, дидактичко-методичког и психолошког оспособљавања. Законом о основама система образовања из 2009. године предвиђено је да наставници, васпитачи и стручни сарадници морају имати „образовање из психолошких, педагошких и методичких дисциплина стечено на високошколској установи у току студија или након дипломирања, од најмање 30 бодова и 6 бодова праксе у установи у складу са европским системом преноса бодова” (*Закон о основама система образовања и васпитања, 2009*, чл. 8, ст. 2, 3). Таквим решењем учињен је значајан помак у делу педагошко-психолошке припремљености наставника у односу на претходни период, у коме су у старијим разредима основне школе и многим средњим школама радили наставници без адекватне педагошко-психолошке спреме. Успостављен је и систем стручног усавршавања наставника, који је, на регионалном нивоу, у домену центара за професионални развој запослених у образовању и адекватних институција на републичком нивоу.

Циљевима реформе предвиђено је да наставници могу напредовати у звањима од наставника приправника, наставника, просветног саветника, ментора, инструктора и педагошког саветника, међутим, и то је један од циљева који у пракси није реализован до краја. Такође, отворено је питање реализације циљева у делу иницијалног образовања наставника, посебно промене у курикулумима, постојање вежбаоница при свакој школи и факултету и увођење степеноване изборне наставе.

Значајне промене остварене су у сегменту планирања, односно осавремењивању наставних планова и уџбеника. Промене у планирању крећу се у правцу увођења курикуларног приступа, у коме се фокусирање садржаја у наставним програмима преноси на циљеве и исходе образовања. Сходно томе, очекивало се увођење промена у начину регулисања курикулума на националном нивоу у коме би се дефинисале опште и посебне основе школског програма и на школском нивоу где се доноси школски програм за конкретну школу. Остваривање промена на националном нивоу обезбеђено је доношењем два значајна документа: *Опште основе школског програма* и *Посебне основе школског програма*, које је Министарство просвете донело 2003. године.

Критике реформе школског система

Најновију реформу школског система пратиле су различите тешкоће и препреке. Промене власти у периоду од 2000. до 2010. године директно су утицале на имплементацију реформских решења, што је изазвало дисконтинуитет у спровођењу процеса реформе школског система. Присутан је став да су реформе вођене и планиране с врха, дакле „одозго”, што је значајно утицало на прихватање реформе од стране непосредних носилаца из праксе (Станисављевић Петровић, Видановић, 2011). Ток планирања, припреме и имплементације реформских решења константно је праћен незадовољством и отпором просветних радника. Сматра се да је „отпор наставника и других запослених у образовању према променама” представљао изражену препреку у примени реформских решења (Хебиб и Спасеновић, 2011: 379).

У испитивању Института за педагошка истраживања о представама кључних актера о образовним променама у периоду од 2000. до 2010. године истиче се да промене у овом периоду карактерише: одсуство јасне стратегије, да се све одвијало пребрзо, да није постојала довољна контрола над процесом, да промене нису прилагођене контексту, да није било довољно ефикасне праксе информисања, политизација, дисконтинуитет и хаотичност као шири друштвени проблем. Такође међу учесницима постоји перцепција да су промене увођене некритичким преузимањем модела из других земаља, што је имплементацију често чинило парадоксалном или немогућом (Павловић, 2011).

Слично томе, критичари реформе школе и школског система указују на неадекватно коришћење решења страних земаља у процесу реформе наводећи да „није могуће пресађивати решења из туђих система

васпитања и образовања на начин како је то учињено код нас (копирајући их и без довољно разумевања, зато што су таква, каква су)” (Каменов, 2006: 14). У широј и стручној јавности, такође су присутна негативна реаговања, посебно просветних радника, на стратегију нове школске реформе. У стручним часописима, као и дневној штампи, актуелни су чланци о реакцијама просветних радника на реформу.

Значајне критике Уније синдиката просветних радника Србије односе се на донету законску регулативу, пре свега на Закон о основама система образовања и васпитања. Наиме, сматра се да закон није испунио разлоге због којих је донет и да су неопходне његове измене. У складу са тим, неопходно је да образовни систем буде ослобођен политике, пре свега у делу састава школских одбора, статуса и овлашћења директора. У том смислу Унија синдиката просветних радника Србије донела је предлог измена и допуна Закона о основама система васпитања и образовања (*Програм за стабилан образовни систем у Србији*, 2010: 69).

Сматра се да су у реформи „регулаторни просветни механизми истргнути из руку стручњака и просветних радника и пребачени у политички подобне савете. При томе се привид утицаја стручњака остварује преко њиховог појединачног (али не и институционалног) учешћа у процесима одлучивања, а да у ствари немају никакву шансу да промене политички наметнуту одлуку” (Липковски, 2011: 331). Слично томе, сматра се да није постојала целовита теоријска визија реформе, већ су иза реформе „стајали само појединци запослени у министарству просвете и спорта, повремено узори из појединих страних земаља, од којих су узимана само практична и парцијална решења” (Трнавац, 2004: 19). Мада се период након 2000. године може сматрати изузетно динамичним када су у питању промене у школском систему, ипак „не бисмо се изненадили ни када би многи непосредни актери образовног процеса рекли да се заправо није много тога променило” (Станковић, 2011:60).

Критике упућене реформи школског система указују на високу условљеност и повезаност образовних и политичких промена, што је у Србији и током претходних реформи чест случај. У претходним реформама политичке промене су се „најдиректније одражавале и у кључном елементу образовне политике у виду реформи целокупног система васпитања и образовања или његових појединих сегмента (Клеменовић и Милутиновић, 2002: 52). Премда се један од циљева савремене реформе односио управо на процес деполитизације образовања, посебно у делу управљања и руковођења, до његовог остваривања током претходних десет година није дошло.

Закључак

Процес модернизације школског система разматран је кроз анализу значајнијих законских и програмских докумената у циљу упоређивања полазних основа и циљева реформе и њихове имплементације у пракси. У анализи промена у школском систему пошло се од основних праваца реформе: децентрализације, демократизације и подизања нивоа квалитета у васпитно-образовној делатности. У раду су најпре изложени циљеви реформе у оквиру стратешких праваца развоја, који су засновани на препорукама међународних институција и урађених анализа стања у школском систему у претходном периоду од стране домаћих експерата. Стратешки правци планираних промена усмерени су на отклањање кључних недостатака у делу структуре, организације и функционисања система на свим нивоима, што указује да је реч не само о парцијалној реформи, већ о целовитој реорганизацији и реструктурирацији система.

Процес имплементације промена у пракси условљен је мењањем образовне политике, односно променама које су се дешавале након одржаних парламентарних избора (у периоду који пратимо чак три пута), што указује да су промене у школском систему биле директно повезане са актуелним политичким и друштвеним променама. Премда је реформа задржала свој стратешки правац из 2002. године, многа решења нису спроведена у дело, неки циљеви су само делимично остварени, а реализација неких планираних циљева је у току. У складу са постављеним циљевима доста тога је остварено у делу законске регулативе и доношења програмских докумената значајних за уређење школског система (*Закон о основама система образовања и васпитања*, 2009; *Опште и посебне основе школског програма 2003*; *Стратегија Министарства просвете и спорта за период од 2005. до 2010.*, 2005). Међутим, само доношење докумената не значи по аутоматизму и њихову примену, те је сходно томе отворена могућност за прихватање поједних решења на декларативном нивоу. Отворена су и подложна критици многа питања реализације реформских промена на нивоу школског система, пре свега због присутног отпора наставника (реформа гимназија, која је одложена на годину дана), питање увођења болоњског модела на нивоу високог образовања (усаглашеност са принципима), питања професионалног развоја наставника (недовољно средстава и неадекватна реализација) и др.

Може се констатовати да су планиране промене у школском систему током протекле деценије само делимично остварене. Разлози њихове недовољне успешности су вишеструки: пре свега није постојао

шири друштвени консензус у погледу промовисања праваца промена, услед неповољних друштвених услова изостале су крупније промене које би школски систем профилисале у модеран, европски систем, као и неуспех у делу имплементације. Према је реформа праћена успонима и падовима, постојеће промене имају значаја, јер су усмерене ка стварању повољног системског окружења, које је предуслов за увођење суштинских промена.

Уколико се има у виду да суштинске реформе у школском систему представљају сложен и дуготрајан процес, остварене промене могу се посматрати као један корак ка модернизацији и приближавању нашег школског система европским школским системима.

Литература:

1. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, *Službeni glasnik Republike Srbije* br.79/05 i 101/05.
2. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, *Službeni glasnik Republike Srbije* br.62/03, 64/03, 58/04 i 62/04.
3. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.72/09.
4. Ivić, Ivan i sar. (2001): *Sveobuhvatna analiza sistema osnovnog obrazovanja u SRJ*, UNICEF, Beograd
5. Jovanović, Natalija (2011): Obrazovanje u tranziciji, *Kultura polisa*, 8 (15): 335-340
6. Kamenov, Emil. (2006). Evolucija srpske prosvete po ugledu na evropsku. U *Evropske dimenzije reforme sistema obrazovanja i vaspitanja*, priredio Emil Kamenov, (13–17), Filozofski fakultet, Odsek za pedagogiju, Novi Sad
7. Klemenović, Jasmina i Milutinović, Jovana (2002): Iskustva dosadašnjih reformi sistema vaspitanja i obrazovanja u našoj zemlji (I deo), *Pedagogija*, 40, (4): 51–73.
8. Kovač Cerović, Tinde Levkov, Ljiljana (prir.) (2002): *Kvalitetno obrazovanje za sve put ka razvijenom društvu*,: Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd
9. Lipkovski, A. (2011): O nekim negativnim procesima i sistemu vaspitanja i obrazovanja, *Nacionalni interes*, 7 (12): 329–341
10. Maksić, Slavica i Gašić Pavišić, Slobodanka (2007): Društvene promene i promene u obrazovnom sistemu Srbije (1991–2006). U *Na putu ka društvu znanja*, (11–26) prir. Gašić Pavišić S. Maksić, S., Institut za pedagoška istraživanja, Beograd
11. *Opšte osnovne školskog programa*. (2003), Ministarstvo prosvete i sporta RS, Komisija za razvoj školskog programa, Komisija za obrazovne oblasti, Beograd

12. Pavlović, Jelena (2011): Predstave o obrazovnim promenama u prošlosti: deset godina našeg života. U *Predstave o obrazovnim promenama u Srbiji*, uredila Milja Vujačić i sar. (63–96), Institut za pedagoška istraživanja, Beograd
13. Pešić, Mirjana i sar. (2000): *Predškolsko vaspitanje i obrazovanje u SR Jugoslaviji*, CRS, Beograd
14. *Posebne osnove školskog programa za I razred osnovnog vaspitanja i obrazovanja* (2003), Ministarstvo prosvete i sprta RS, Komisija za razvoj školskog programa, Beograd
15. *Pravci razvoja i unapređivanja kvaliteta predškolskog, osnovnog, opšteg srednjeg i umetničkog obrazovanja 2010–2020. godine* (2010), Ministarstvo prosvete i sporta, Beograd
16. *Program za stabilan obrazovni sistem u Srbiji* (2010): Unija sindikata prosvetnih radnika Srbije, Beograd
17. Stanisavljević Petrović, Zorica i Cvetković, Marija (2011): Dimenzije razvoja multikulturalnosti u školskoj sredini, *Teme*, 35, (4): 1407–1420
18. Stanisavljević Petrović, Zorica i Vidanović, Danijela (2011): Tradicionalni i moderni pristupi u strategiji razvoja školskog sistema. U *Tradicija, modernizacija i identiteti*, priredili Mitrović Ljubiša i sar. (379-393), Filozofski fakultet, Centar za sociološka istraživanja, Niš
19. Stanković, Dejan (2011): Obrazovne promene u Srbiji (2000–2010). U *Predstave o obrazovnim promenama u Srbiji*, uredila Milja Vujačić i sar. (41–62), Institut za pedagoška istraživanja, Beograd
20. *Strategija Ministarstva prosvete i sporta za period od 2005–2010.* (2005): Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd
21. Trnavac, Nedeljko (2004): Nesporazumi prosvetne politike i pedagoške nauke. U *Reforma obrazovanja u Srbiji*, priredio Slavko Zorić (18–21), Sindikat obrazovanja, nauke i kulture, Beograd
22. Trnavac, Nedeljko & Hebib, Emina (2000): The System of Education in Yugoslavia. In N. Terzis (ed.) *Educational systems of Balkan countries: Issues and Trends* (211–250), Balkan Society for Pedagogy and Education, Thessaloniki
23. Hebib, Emina i Spasenović, Vera (2011): Školski sistem Srbije – stanje i pravci razvoja, *Pedagogija*, 66, (3): 373–383
24. *Školski program: reforma obrazovanja u Republici Srbiji: koncepcija, strategija, implementacija* (2003), Ministarstvo prosvete i sporta, Komisija za razvoj školskog programa, Beograd

Modernization of School System

Summary: This paper describes and analyzes the main trends in the modernization of schools and school system in Serbia since year 2000. In the process of general social changes, the school system and other social subsystems are experiencing a fundamental restructuring and reorganization. The objectives of the reforms are aimed at aligning the school system with developed countries, modernization of educational institutions and modernization of the way of work in them. Analysis of the main directions of reform of the school system of decentralization, democratization and the quality of educational work is considered by comparing the initial bases and objectives of the reform with implementation of changes made in practice. With the critical point, we are looking at the changes that were implemented in the upbringing and educational practice and points to the difficulties in the implementation process. The modernization of the school system is an integral part of the general process of modernization; therefore, it is conditioned by changes in society, that is, the process of school modernization.

Key words: school system, modernization, reform, change

ЖЕЉКО ВУЧКОВИЋ *
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет
Сомбор

УДК 004.738.5:655.41]:028
Научна критика
Примљен: 02.03.2012
Одобрен: 18.05.2012

КЛИКТАЊЕ И МИШЉЕЊЕ: КУЛТУРА КЊИГЕ И ЧИТАЊА У ЕРИ ИНТЕРНЕТА**

Сажетак: У овом раду аутор преиспитује мисију књига и библиотека у ери Интернета, са педагошког, културолошког и епистемолошког аспекта. Полазиште истраживања је идеја о књизи као микромоделу целокупне културе. Све велике смене комуникационих парадигми праћене су оштрим полемикама заступника старих и нових технологија. Аутор указује на то да школе и библиотеке морају чувати и преносити знања и информације у различитим облицима и на различитим носиоцима, медијима и технологијама, а истовремено сачувати однос према књизи као оваплоћењу и симболу културе. Електронски медији неће уништити цивилизацију књиге. Они ће радикално променити начин на који људи делују и размишљају, док ће нови начини комуницирања временом понудити могућности за одговарајуће организовање и разумевање света у коме живимо. У закључку се указује на значај имплементације интегралне информационе писмености као разумевања квалитета информационих извора, критичке и креативне трансформације информација у значења, знања и идеје.

Кључне речи: књиге, читање, библиотеке, култура, интернет

Преображаји књиге

Са развојем дигиталних технологија и појавом електронских књига и виртуелних библиотека по први пут у историји цивилизације рас-

* zeljko.sombor@yahoo.com, 063 11 61 770

** Рад је урађен у оквиру пројекта Дигиталне медијске технологије и друштвено - образовне промене, број 47 020, који финансира Министарство за науку Републике Србије.

кида се блиска веза између дискурса и његовог материјалног носиоца. Заточници Гутенбергове (Gutenberg) галаксије тешко могу да се помире са прогнозом да једног дана више неће моћи да осете мирис своје омиљене књиге нити да на њеним пожутелим листовима одгонетају трагове ранијих читања. Па ипак, поменути проблем поред своје емоционалне и сентименталне димензије има и своје значајне педагошке, културолошке и епистемолошке импликације. Медијум је порука, облик и начин на који нешто саопштавамо одређује садржај и смисао онога што желимо да пренесемо. Да ли ће брзо и површно читање у свету хипертекстуалности уништити смисао и разумевање, хоће ли екран заменити књигу, хоће ли кликтање заменити мишљење? Најважнији актери информационог друштва, школе, универзитети, библиотеке, суочавају се са парадоксима дигиталног света: површност и брзина замењују мудрост и образовање, растући квантитет информација и разни методи лаког и брзог приступа не гарантују квалитет и креативност њихове употребе. Постмодерно уверење да су све вредности легитимне и да су све информације и све истине лако доступне у дигиталном облику као негативан резултат има недовољну информациону писменост и све очигледнији недостатак елементарних знања о свету у којем живимо.

Књига на богослужењу, књига у ђачкој торби, књига на полици библиотеке, књига у коферу путника, књига под јастуком болесника, књига на компактном диску, електронска књига, књига на Интернету ... Постоји ли уопште нека трајна и потпуна дефиниција, неко заједничко језгро, неки свеобухватан *појам књиге*? Или је реч о међусобно неупоредивим контекстима и садржајима, о непрецизности и непотпуности језичких одређења? Као да књига измиче свакој дефиницији, као да је књига увек негде другде: „То додуше вреди и за већину производа људске делатности, али посебност је књиге у томе што се намере, употребне намене и техника, које би све заједно могле послужити као основа за дефиницију, не дају сапети у оквире феномена књиге. Оне, напротив, те оквире увелико надилазе, те у одређеном смислу задржавају своју аутономију и развијају се према повесним приликама, делују једне на друге, узајамно мењају садржај, изазивајући непрестане и безбројне промене не само књиге него и њеног положаја и улоге у животу појединца и друштва” (Escarpit 1978: 14).

Током своје повесне еволуције књига је пролазила кроз различите техничке, естетске и функционалне преображаје. При томе је свака техничка новина, битна за производњу и ширење књиге, у потпуности прихватана тек онда када је одговарала аутентичним друштвеним потребама. Различите етапе у еволуцији књиге јасно показују значај метода,

оруђа и техника помоћу којих се људска искуства и сазнања чувају, преносе, користе и институционализују у друштвеној пракси.

Према класификацији Робера Ескарпија (Ескарпит), датој у његовом познатом делу *Револуција књиге*, прва етапа у развоју књиге био је *волумен*, то јест свитак листова папируса, облик погодан за књижевни живот у класичној Атини, а касније и у Риму. У ограниченом опсегу античког полиса јавно читање са папируса представљало је најприроднији облик објављивања књижевног дела и укупне књижевне комуникације. Оно што је за стари век значео свитак папируса, за средњи век је пергаментни *кодекс*. Он је много више одговарао правним, научним и црквеним текстовима, цивилизацији у којој су политичка стабилност, теологија и обнова античких сазнања били важнији од лепе књижевности. Више од хиљаду година рукописна књига на увезаним листовима пергамента биће универзално средство за очување, саопштавање и ширење мисли како у хришћанском, тако и у арапском и хебрејском свету.

Гутенбергова штампарска револуција, као следећа велика епоха развоја књиге, започиње средином 15. века, у време када књига у Европи постаје веома тражена роба, када у градовима расте број писменог становништва, када је студентима неопходна стручна литература и када откриће класичних античких рукописа изазива широко интересовање учених људи. Штампана је убрзо почела да осваја и преобликује друштвену свест и све области живота. Тако ће, на пример, *Библија* штампана на народном језику убрзати рушење старе црквене хијерархије и подстаћи настанак и ширење протестантизма. Још су очигледније промене у читавом низу институција заснованих на штампани, какве су књиге и часописи, образовни систем, издавачка делатност, библиотеке и слично.

Општа прихваћеност штампаног папирног кодекса представља добар пример информационог и комуникационог медија који је подједнако погодан и ефикасан, лак за израду, чување и коришћење. Штампану књигу чини срећан спој алфабетског писма, кодекса као облика публикације, папира као материјала и технологије штампања помичним штампарским слогом. Сваки од ових саставних елемената, као и њихова целина, има своју властиту историју и период усавршавања и прилагођавања. Познато је тако да штампана књига није одмах успела да истисне и замени рукописне облике књиге, који ће настајати још дуго након Гутенберговог изума. Низ година, ране штампане књиге биће готово у свему налик на рукописне. И Гутенбергова *Библија* из 1454-1455. године, и многе друге књиге касније штампане, гломазног су формата, а по облику слова, изгледу лигатура и скраћеница, непостојању насловне странице и сличним детаљима може се рећи да оне у потпуности опо-

нашају рукописна дела. Тек ће Ratdoltov *Calendarium* штампан 1476. године у Венецији имати прву потпуну насловну страну, а многе штампане књиге неће је добити ни у првим деценијама 16. столећа. (Стипчевић, 1985: 303)

Ипак, штампана књига незадрживо се шири, а штампарске радионице ничу у свим значајнијим културним центрима Европе. Талас штампарија креће из Мајнца 1454. године, до Рима допире 1464, до Париза 1470, до Валенције 1474, а до Лондона 1476. Најстарија српска штампана књига, *Октоих првогласник*, објављена је на Цетињу 1494. године. Неки аутори процењују да је до 1500. године у укупно 260 европских градова радило 1100 штампарских радионица, у којима је штампано између 15 и 20 милиона инкунабула. Значај ових чињеница још је већи ако се узме у обзир да је тадашња Европа бројила мање од сто милиона становника, углавном неписмених.

Брзи напредак штампарске вештине означиле почетак великих, често и револуционарних промена у културном, духовном, економском и политичком животу. Велики број примерака штампаних књига омогућио је да књиге буду не само широко доступне, већ и знатно јефтиније од својих рукописних претходница. Такође, идентичност сваког примерка једног издања омогућила је низ других предности у коришћењу књига: индексе, цитирање, библиографске записе и слично. Формат књиге се смањује тако да књиге постају погодније за преношење и читање. Књига добија важност какву није имала у читавој дотадашњој историји, постајући најважније и најделотворније средство за преношење и ширење научних и свих других информација и моћна полуца целокупног цивилизацијског напретка.

Записана људска реч и мисао, у штампаној форми, постаће део разноврсних сфера друштвене делатности, чији је значај тешко у потпуности истаћи и разумети. Свест о значењу и домаћају Гутенберговог открића брзо се проширила Европом. У свом славном делу *Гаргантуа и Пантагруел* Франсоа Рабле (Rabelais) (1490-1553) исписаће хвалоспев типографској вештини, уверен у њену мисију демократизације људског знања, које се обилно лије испод штампарске пресе, као вино испод пресе за гвожђе: „Данас су све науке на снагу враћене, језици су обновљени; језик гречески, без кога се нико не би без стида могао назвати ученим, јеврејски, халдејски, латински. Печатња толико отмена и исправна, која је сад у општој употреби, у моје доба је изумевана само по надахнућу божанском, као што се, с друге стране, вели за артиљерију да је пронађена навођењем ђаволским. Свет је пун научника, преучених наставника, библиотека пространих, да већ мислим да ни у доба Плато-

на и Цицерона и Папинијана није било толико згоде да се учи као сад ... Видим већ да су данашњи хајдуци, целати, пробисвети и коњушари сто пута учевнији и изображенији но доктори и проповедници мога времена. Шта да кажем? Чак су и жене и девојке показале тежњу ка тој слави и дики, ка тој небеској мани благе науке”. (Рабле, 1959: 206)

Нови друштвени феномен повезан са масовном производњом књига, на који у наведеном одељку Рабле духовито указује, заправо је настанак *читалачке публике*. У времену рукописних књига, књиге немају ни своје писце нити своју публику у пуном смислу ових појмова. Средњовековна схоластичка традиција учења и преношења знања заснована је на понављању и пасивности много више него на критичности, оригиналности и иновативности. Под утицајем цркве као доминантне снаге интелектуалног и културног живота, истраживање природних појава и пракса експериментисања не сматрају се нарочито потребним нити пожељним. Свака оригиналност и искакање из утврђеног погледа на свет лако су се могли сузбити и контролисати. Појава и ширење штампе заувек мењају схоластички модел науке и културе. И свети и световни и научни текстови постају доступни све ширем слоју људи, а сваки писмен човек може их читати, разумевати и критички просуђивати. Пре појаве типографије научници су током свог живота могли видети свега неколико десетака књига, а након Гутенберговог проналаска они могу консултовати читаве библиотеке са хиљадама примерака књига штампаних у целој Европи, и чији аутори такође имају доступ до нарастајућег корпуса научног сазнања. Знање постаје отворено за научну проверу и критику. Књига омогућује да знање постане и кумулативно, јер му свака генерација даје властити допринос. Нове идеје и информације у форми књиге лако прелазе границе градова и земаља.

Низ економских, социо-психолошких и политичких промена које доноси појава штампарства из темеља мења европску цивилизацију. Нови медиј утиче и на владаре и на побуњенике, као и на најшире слојеве становништва. Маршал Меклуан (McLuhan) ће прецизно одредити основне правце промена које доноси гутенберговски подухват.

1. Својом једнообразношћу, прецизношћу, поновљивошћу, механичком израдом, штампана књига је прототип будуће индустријске производње и покретач робноновчане привреде.
2. Штампа је омогућила да људи виде своје народне језике и тако је подстакла конституисање нација и националног јединства, слободе и заједничких вредности: „Ми који говоримо језиком који је говорио Шекспир морамо бити слободни или морамо умрети”.
3. Као што је фонетско писмо омогућило стварање Римског царства, тако је и штампа, као средство друштвеног општења, помогла строжу, законски ре-

гулисану, организацију ренесансних држава. Нико није могао бити изузет од примене закона када су правни прописи могли да се публикују и шире у форми идентичних штампаних текстова.

4. Једнообразност и поновљивост штампе створили су политичку аритметику 17. и хедонистички рачун 18. века.
5. На социо-психолошком плану штампа је подстакла и створила индивидуализам. Читајући књигу по властитом, слободном избору, човек се издваја из колективне анонимности, стиче сопствена гледишта и рационалан однос према стварности. (Меклуан, 1973)

Штампарска технологија проузроковаће и прву *експлозију информација* у дотадашњој повести човечанства. Тако ће знаменито дело Еразма Ротердамског *Похвала лудости* 1515. године у првом издању бити штампано у 1 800 примерака, а за Еразмовог живота биће објављено 27 издања ове књиге. Лутеров превод *Библије* на немачки језик доживеће тираж од близу пола милиона примерака. Демократизација знања и све снажнија друштвена улога књига и библиотека отвориће врата успону науке, развоју нових научних метода и епохи европског просветитељства. Усавршавање штампарских машина отвориће еру масовне, јефтине и општедоступне књиге, која и данас траје. Међутим, нова комуникациона средства у 20. столећу довешће пред велике изазове Гутенбергову цивилизацију штампане књиге.

Смисао читања

Ма колико вредна, садржајна и оригинална била, књига ступа у живот, у своју пуну егзистенцију, тек чином читања. Ако не пронађу одјек и одзив у душама и умовима читалаца, све речи записане у књигама, новинама или у било ком другом штампаном или електронском медију, остају само „узалуд испаљени меци”, како је једном приметио Жан Пол Сартр, филозоф и књижевник који је своју аутобиографију објавио под упечатљивим насловом: *Речи*.

Иако се, на први поглед, чини да је феномен читања не само свеприсутан већ и очигледан и саморазумљив, при ближем испитивању може се показати да ствари са читањем и око њега нису нимало једноставне и да нам је неопходно продубљеније разумевање читања, разумевање које бисмо могли назвати *читање читања*.

Наши разлози за читање су исто толико чудни и разноврсни као и наши разлози за живљење, пише Данијел Пенак. Глагол *читати* не подноси императив, баш као и глаголи *волети* или *сањарити*. Читање је,

као и љубав, начин постојања, а време посвећено читању, баш као и време посвећено љубави, продужава живот. За посвећеног читаоца читање је друштво које не заузима ничије место, али које нико други не би ни могао заменити. Читање нас удаљава од стварног света, али само да бисмо открили његов смисао. Оно не нуди човеку никакво коначно објашњење његове судбине, али испреда густу потку међусобног саучесништва између живота и човека. (Пенак, 1998)

У писму госпођи Шантепје, јуна 1857. године, француски књижевник Гистав Флобер (Флауберт) написао је чувену реченицу: *Читати да би се живело*. Доиста, читање је нешто много више и значајније од пуког задовољства. Читање је предуслов за разумевање света. Читање је претпоставка међуљудске комуникације и стога и суштинска функција образовања, културе и друштвености.

У узбудљивој и подстицајној књизи *Историја читања* Алберто Мангел истиче да је читалац увек човек који чита неки смисао. Читамо сами себе и свет око нас како бисмо сагледали шта смо, где смо и куда идемо: „Читаоци књига, у чију сам породицу не знајући ступао (увек мислимо да смо у сваком открићу сами, и да је свако искуство, од рођења до смрти, застрашујуће јединствено), проширују или усмеравају функцију која нам је свима заједничка. Читање слова на страници је само један од њених многобројних видова. Астроном који чита мапу звезда које више не постоје; јапански архитекта који чита земљиште на којем треба да буде изграђена нова кућа заштићена од злих сила; зоолог који чита трагове животиња у шуми; играчица карата која чита покрете партнера пре него што ће бацити победничку карту; плесачица која чита упутства кореографа и гледалиште које чита њене покрете на сцени; ткаља која чита замршен нацрт тепиха који тка; оргуљаш који чита различите истовремене низове нота усклађених на страници; родитељ који чита бебино лице тражећи знаке радости, страха или чуђења; кинески гаталац који чита древне ознаке на корњачином оклопу; љубавник који ноћу под покривачем, наслепо чита тело вољене, психијатар који помаже пацијентима да читају своје збуњујуће снове; хавајски рибар који, урањајући руку у море, чита океанске струје; земљорадник који чита временске прилике на небу - сви они са читаоцима књига деле умеће одгонетања и превођења знакова.” (Мангел, 2005: 16).

Читање представља необичну спону између индивидуалности и заједнице. Читање је дубоко лични чин, процес који се одвија у самоћи, у посвећеном и заштићеном читалачком простору. Па ипак, док одгонета тајну неке књиге у тишини и самоћи, сваки читалац као да пружа руке ка неком непознатом сабрату, саучеснику са којим дели сличне

емоције, идеале и вредности. Виртуелна заједница читања тако нас укључује у реалну комуникациону заједницу, као могући темељ нове, хуманије друштвености.

Циљ овог текста није да понуди било какав коначан одговор о улози и судбини књига и читања у информационом друштву. Управо обрнуто, покушаћемо да отворимо неколико питања о смислу читања у савременом свету и да покажемо да је реч о феноменима који су итекако индикативни не само за свет књига и библиотека, већ и за образовање, културу и друштво у целини. Методолошко полазиште нашег истраживања чини идеја о књизи и читању као микромоделу целокупне културе. Култура, књиге и читање чине нераскидиво јединство. Култура, као свет симболичних и осмишљених творевина човековог стваралаштва, отвара животни простор за читање, мишљење и разумевање: „У контексту овакве улоге свет као културна реалност претвара се у једну огромну књигу која укључује знања, веровања, уметност, морал, законе, обичаје, а такође и информатичке способности и навике које је саздао и усвојио човек као члан друштва.” (Карданова 2009: 425).

Људи књиге и људи екрана

Више од пет векова наш интелектуални и културни дискурс обликују модели комуникације који проистичу из природе штампаних медија, тако да прелазак на мрежно и електронско комуницирање доноси наговештај радикалног преустројства у начинима понашања и разумевања света, у поимању ауторитета, у односу аутора и читалаца, у начину на које циркулишу идеје и модели понашања и мишљења. Померање доминантног модела комуницирања од књиге ка екрану доноси нове изазове, у распону од репресивног до еманципаторског модела света. Расправа о будућности књиге и читања тако постаје расправа о магистралним правцима развоја образовања, друштва и културе.

У последњој декади 20. века појављују се и оштре научне полемике о природи, смеру и смислу информатичке револуције и њеном утицају на читање, образовање и културу. Актери ових полемика у основи се могу поделити на заступнике дигиталног оптимизма и на дигиталне скептике. Амерички футуролог Николас Негропонт (Negropont) један је од најутицајнијих заступника безграничног технолошког оптимизма, у књизи чији наслов садржи јасну поруку и препоруку: *Бити дигиталан*. У овом манифесту компјутерске ере, Негропонт образлаже своје уверење да ће тек у информатичком друштву бити могућа пуна слобода сва-

ког појединца, подржана компјутерима и телекомуникацијама као „коначном технологијом слободе”: „Више од свега осталог, мој оптимизам долази из оснажујуће природе дигиталног начина живота. Приступ, мобилност и способност да се утиче на промену јесу фактори који ће будућност учинити тако различитом од садашњости. Информативни аутопут данас може звучати као заблуда, али он је прикривена изјава о сутрашњици. Он ће постојати, превазилазећи наша најлуђа предвиђања. Како деца буду усвајала глобалне информативне ресурсе и како буду откривала слободу да без дозвола учитеља раде са њима, ми ћемо бити на путу да пронађемо нову наду и достојанство на местима где су они претходно врло мало постојали”. (Негропонт, 1998: 236). Негропонт посебно наглашава да истинска вредност компјутерских мрежа и интернета мање лежи у информацијама, а више у људској заједници. Информативна магистрала је много више него пречица ка свакој књизи у Конгресној библиотеци – она ствара потпуно нову глобалну друштвену заједницу.

Са супротног, критичког полазишта, у књизи под насловом *Гутенбергове елегије*, Свен Биркерц (Биркертс) истражује судбину књиге и читања у електронској култури. Савремена цивилизација налази се у средишту транзиције, друштвеног и технолошког преображаја од штампе ка електронској комуникацији. Књига је, сматра Биркерц, идеално средство за пренос идеја, средство које је прославило реч обезбеђујући јој трајност, преносивост и свеприсутност. Књиге су простор рефлексije и мудрости, темељ за учење и разумевање света око нас. Искуство читања доводи нас до властитих корена и осветљава најскривеније тајне људске егзистенције. (Birkerts, 1994)

Какве су последице заласка Гутенбергове галаксије и транзиције од културе књиге до културе екрана и електронске комуникације? Према Биркерцу, последице су веома забрињавајуће: фрагментаризација простора и времена, губитак пажње и посвећености, нестрпљивост, брзина и површност, недостатак жеље за систематским и продубљеним читањем и истраживањем, губљење вере у приповедање, радикални раскид са традицијом, одсуство визије, осиромашење и ерозија језика, укидање приватности, тотална зависност о технологији. Овај електронски постмодернизам ставља на коцку душу појединца и друштва у целини, подривајући саму суштину личног и колективног идентитета и трајања. Укратко, постмодерни електронски свет нуди нам Фаустову нагодбу у којој продајемо своју духовност и своје душе за неизвесну дигиталну будућност.

Међутим, може се рећи да је дискусија о односу штампане књиге и електронског читача још увек у фази дефинисања правих проблема. Традиционалисти, попут Свена Биркерца, упозоравају на техничке и емоционалне недостатке е-читача: немате осећај докле сте стигли са читањем, не постоји мирис нити додир књиге, не постоје трагови ранијих читања. Чак је и оснивач компаније Амазон признао да је Киндле више услуга него артефакт. Такође, када читате деци, њихову пажњу више привлаче дугмићи и тастатура него садржај приче. Организациона логика електронског текста другачија је у односу на традиционалну књигу која је и даље најбољи модел продубљеног изучавања и студирања текста. Велики број нових издања и нових технологија за њихову припрему и дистрибуцију није гаранција активног и креативног читања и квалитетне читалачке публике. Како с правом запажа Јасна Јанићијевић, човек масовне публике мало чита велика и значајна дела светске литературе, спознајући стварност преко електронских слика које га довољно забављају, обавештавају или поучавају, и које су сурогат за сваку врсту креативног, индивидуалног стваралаштва: „Чудно је у којој мери човек данашњице, иако окружен најсавременијим електронским оруђем које му у сваком погледу олакшава живот, та иста оруђа најмање користи да уздигне своју духовност и покрене своју креативност, задовољавајући се илузијом да је сасвим довољно неговати властиту башту, како је то давно рекао лукави Волтер, и у њој имати потпуни комфор. Још ако ту башту може да прекрије и властитом електронском мрежом, може му се остварити некада сасвим утопијски сан да не искорачивши из ње, а задубљен у листање Интернета, сазна све што би му иначе књиге, људи и живи догађаји могли саопштити” (Јанићијевић 1999: 21).

С друге стране електронски ентузијастички указују на предности нових технологија, уз уверење да је дигитална писменост нова шанса за човечанство и да млада генерација нема емоционалних потешкоћа у прихватању нових медија. Такође, 2007. године на тржишту се појавила и машина за брзо штампање књига, Еспресо Бук Машина, која је у стању да преузме дигитализована издања и произведе и повеже класичну књигу од 300 страна са насловном страном и корицама за само четири минута. У току су договори са издавачима и дигиталним библиотекама који могу резултирати новом симбиозом гутенберговске и електронске цивилизације. Занимљиво је да је први пројекат дистрибуције књига у дигиталној форми назван управо именом Јохана Гутенберга. Пројекат који је 1971. године започео студент Универзитета у Илиноису Мајкл Харт (Hurt) залаже се за креирање електронских верзија књига у јавном домену и за њихово бесплатно дистрибуирање путем Интернета.

Данас је могуће преузети преко 30.000 наслова електронских књига, а преко 100.000 наслова доступно је преко институција које су партнери у пројекту. На адреси www.gutenberg.org доступна је и статистика коришћених електронских издања, па се тако на пример може видети да је марта 2010. најтраженија књига била *Алиса у земљи чуда* са 24.318 преузимања, док је на 97. месту *Комунистички манифест* са 2.464 преузимања.

Да ли ће нас интернет учинити паметнијим?

Полемика између заговорника и критичара дигиталне револуције наставља се и у нашем времену. Године 2008. у часопису *Атлантис* објављен је антологијски текст Николаса Кара (Carr) под насловом *Да ли нас Гугл заглупљује: шта интернет чини нашем мозгу?* Полазећи од Маклуанове максиме да је медијум порука, то јест да начин на који нешто саопштавамо утиче на смисао и садржај поруке, Кар истиче да интернет репрограмира нашу меморију, навикава нас на константно стање расуте пажње и води до нестајања способности дубинског читања и разумевања. Ми нисмо оно *шта* читамо, ми смо оно *како* читамо. Када читамо са екрана, брзо мењање фокуса и нових линкова претвара нас у пуке декодере информација, неспособне да се усредсредимо на садржај и пратимо сложене аргументе или заплете у тексту. Интернет не мења само начин на који читамо, већ и начин на који мислимо. (Carr, 2008). Тезе из овог есеја Кар разрађује у књизи *Плићаци: шта интернет чини нашем мозгу*, објављеној јуна 2010. године. Он закључује да нам је интернет ставио на располагање незамисливо обиље информација, али по цену интелектуалне плиткости коју нам не може надоместити ширина информационог океана. (Carr, 2010)

Теоријске расправе о друштвеним и педагошким последицама коришћења интернета у свету прате и систематска емпиријска истраживања информационог понашања Гугл-генерације, попут оних која су спровели ОЦЛЦ у Охају 2006. под насловом *Студентске перцепције библиотека и информационих ресурса* и Британска библиотека у Лондону 2008. под насловом *Информационо понашање истраживача будућности*. Поменуте студије преокренуле су уобичајено уверење да је Гугл-генерација информационо најписменија од свих досадашњих генерација утврдивши њене следеће карактеристике:

Привидна лакоћа у руковању и блискост са рачунарима нису праћени разумевањем садржаја, квалитета и релевантности информационих извора.

1. Студенти и ученици мало пажње посвећују евалуацији информација бирајући прве резултате са листе пронађених извора.
2. Гугл је главни информациони бренд.
3. Ретко се користе библиотечки сајтови.
4. У исто време раде више ствари на интернету.
5. Воле да се забављају, па очекују да и формално образовање буде забавно.
6. Компјутерске вештине стичу методом покушаја и погрешака, а често користе COPY-PASTE.
7. Предност дају визуелним и скраћеним информацијама, а не пуном тексту.
8. Осећају потребу да стално буду на мрежи, а другаре сматрају важнијим извором информација од формалних ауторитета.
9. Гугл-генерација не поштује интелектуалну својину. (OCLC 2006, UCL CIBER 2008).

У књизи под насловом *Гугл универзитет: образовање у (пост) информатичком добу*, Тара Брабазон (Grabazon) у само једној реченици прецизно је одредила кључни проблем читања, али и образовања у свету интернета и убрзаног развоја нових информационих и комуникационих технологија: „Кликтање замењује мишљење”. (Брабазон, 2007: 16). Нове технологије и оруђа попут Web 2.0 дозвољавају свима да партиципирају у креирању и ширењу интернетских садржаја, али растући квантитет информација и разни методи приступа не гарантују квалитет и креативност њихове употребе. Могући пут за решавање овог проблема Тара Брабазон види у обједињеном напору наставника, педагога и библиотекара да се Гугл трансформише од оруђа забаве до оруђа образовања, критичког и рефлексивног мишљења. Без обзира на глобалну технолошку и информациону инфраструктуру, информатичко друштво неће се трансформисати у друштво знања док сваки појединац не буде оспособљен да одабере, организује, пренесе и користи информације на креативан и друштвено одговоран начин.

Чини се да је кључни педагошки и епистемолошки проблем несклад између високог нивоа рачунарске писмености Гугл-генерације и ниског нивоа њене информационе писмености. Рачунарска писменост подразумева способност коришћења рачунарских система, мрежа и програма. Иако се ова вештина често поистовећује са информационом писменошћу, треба знати да се ради о два суштински различита феномена. Рачунарска писменост превасходно обухвата познавање технологије и њеног функционисања, док се информациона писменост више бави садржајем, квалитетом и релевантношћу информационих извора. Инфор-

мационо писмени су они појединци који су научили како треба учити, јер знају како је људско знање организовано, како пронаћи праве информације и како их ефикасно и друштвено одговорно користити. Информациона писменост оспособљава људе да уче током целог живота и да буду успешни у динамичном окружењу високих информационих технологија. Она је неопходна претпоставка за дубинско читање и разумевање, уместо површног претраживања и учења са инстант резултатима. (Вучковић и Тодоров 2010).

Тешко је, ако не и немогуће, дати рецепт за превазилажење кризе читања са којом се данас све дубље суочавамо. Криза читања само је израз дубље кризе вредности постмодерне епохе површности и заводљиве виртуелне реалности. Па ипак, тамо где је опасност расте и оно што може бити спасоносно. Информатичка револуција пружа нове шансе и нове изазове библиотекарској професији. Њен задатак не може бити само обезбеђивање брже доступности до свих информација и публикација, већ и неговање читалачких укуса и навика и враћање на већ помало заборављену магичну сврху читања и књига. Можда нам треба једна нова утопија о универзалном братству читалаца, за чије повезивање можемо искористити управо интернетске друштвене мреже.

Питање да ли ће књига будућности бити физичко или електронско устројство, које је кључно за информатичаре, технологе и економисте, за библиотекаре ипак нема суштински значај. Без обзира шта ће заменити књигу, за библиотекаре је најважније како разумевају природу информација и знања у савременом друштву и своју улогу посредника у комуникационим процесима. Људи мисле и осећају и желе да производе свога духа поделе са другим људима, а књига, у штампаном облику, или као електронски или виртуелни документ, само је средство за остваривање потребе за емоционалном и духовном разменом, која хумана бића чини јединственим на нашој планети.

Будуће библиотеке биће отворене и гостољубиве за разнолико мноштво – људи, публикација и услуга. Различите библиотеке и различити корисници захтеваће постојање како електронских тако и штампаних облика комуникације. У будућности ће се користити и линеарни текст и хипертекст. Библиотекари ће наставити да испуњавају двоструку мисију, да задовоље потребе корисника и да очувају тековине културе: „Сви ми представљамо Гутенбергове људе који воле и цене књигу. Замена књиге телевизором и компјутерским екраном нама делује као тријумф варваризма. Међутим, електронски медији неће уништити цивилизацију књиге. Они ће радикално променити начин на који људи делују и размишљају, док ће нови начини комуницирања временом по-

нудити могућности за одговарајуће организовање и разумевање света у коме живимо.” (Кернан, 1994: 72)

Видели смо да би интегрални концепт информационе писмености требало да обједини вредности традиционалне књижне писмености и предности електронских књига и библиотека. Па ипак, у покушају да створи слику неког будућег идеалног читаоца у свету хипертекста и интерактивности, Небојша Ковачевић с правом упозорава да оваква слика поред оптимизма технолошких утопија може садржати и једно ново искуство трагичног: „Можда то није никакав идеални читалац, натчовек дигиталног, већ парадоксално, пре очајник, понајвише налик Кјеркегоровом хероју вере. Или неки нови, још непознати трагични јунак који се сваке вечери, у мраку собе коју осветљава само хладно светло компјутерског екрана или е-читача, без страха баца у сусрет бескрајној усамљености”. (Ковачевић, 2010: 31).

Са друге стране, поклоници Гутенберга истрајаваће на уверењу да дигитална револуција неће учинити сувишним ни непотребним класични медиј књиге. Као добре и поуздане сведоке за овакав став могу позвати Умберта Ека (Есо) и Жан-Клод Каријера (Carriere) и њихово заједничко дело провокативног и инспиративног наслова: *Не надајте се да ћете се решити књига*: ” Књига је попут кашике, чекића, точка или маказа. Када сте их једном измислили, не можете их учинити бољим. Не можете направити кашику која би била боља од кашике... Књига је показала колико вреди и не видим како бисмо, за исту сврху, могли направити нешто боље од ње. Можда ће она еволуирати у својим саставним деловима, можда јој странице више неће бити од папира. Али, остаће оно што јесте.” (Каријер, Еко, 2011: 14).

Литература:

1. Birkerts, Swen (1994) *The Gutenberg elegies : the fate of reading in an electronic age*. New York: Faber and Faber.
2. Brabazon, Tara (2007) *The University of Google: Education in a (post) information age*, Aldershot: Ashgate.
3. Vučković, Željko i Todorov Nada (2010) *Kultura čitanja u vremenu Interneta*. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Наташевић”.
4. Јаничијевић, Јасна (1999) Од књиге до компјутера, *Politika*, 23.10. 1999: 21.
5. Kardanova, Marija Vasiljevna (2009) *Kultura čitanja u ritmu granične racionalnosti*, U: *Biblioteka kao ogledalo vaseljene*, priredio Dobrilo Aranitović, 424-437. Београд : Службени гласник.

6. Karijer, Žan-Klod i Eko, Umberto (2011) *Ne nadajte se da ćete se rešiti knjiga*. Čačak, Beograd : Umetničko društvo Gradac.
7. Kernan, Alan (1994) Oproštaj od pisane reči?, *Pregled*, 267/1994.
8. Kovačević, Nebojša (2010) O mogućnosti i stvarnosti: jedno (ne)aristotelovsko čitanje e-knjiga. *Kultura*, 129/2010: 20-31.
9. Negropont, Nikolas (1998) *Biti digitalan*, Beograd: CLIO.
10. OCLC (2006) College students perception of libraries and information resources. <http://www.oclc.org/reports/pdfs/studentperceptions.pdf> (20.9. 2006).
11. Penak, Daniel (1998) *Kao u romanu*, Čačak, Beograd : Umetničko društvo Gradac.
12. Rable, Fransoa (1959) *Gargantua i Pantagruel*. Beograd: Prosveta
13. Stipčević, Aleksandar (1985) *Povijest knjige*. Zagreb: Nakladni zavod.
14. UCL CIBER group (2009) Information behaviour of the researcher of the future. <http://www.bl.uk/news/pdf/googlegen.pdf> (23.11. 2009).
15. Carr, Nicholas (2008) Is Google Making Us Stupid? <http://www.theatlantic.com/magazine/archive> (25.7. 2008).
16. Carr, Nicholas (2010) *The Shallows: What the Internet is doing to our brains*. New York: W. W. Norton.

Clicking and Thinking: Culture of Book and Reading in the Internet Age

Summary: In this paper the author investigates the mission of book and reading, from sociological, cultural and epistemological point of view, in the Internet age. The starting point of the research is the idea about book as a micromodel of entire culture. All grand shifts of communication paradigms have been followed by sharp polemics of representatives of both old and new technologies. The author emphasizes that the libraries must maintain and transfer knowledge and information in different forms, and to different carriers, media and technologies, and at the same time preserve a relationship with a book as an incarnation and a symbol of culture. Electronic media will not destroy the civilization of a book. They will radically change a way in which people work and think, while, as the time passes, the new communication forms will offer possibilities for appropriate organizing and understanding the world in which we live. The conclusion highlights the necessity of implementation of integral information literacy in the sense to develop of understanding of the quality of informational sources, critical and creative ability for transforming information into meanings, knowledge and ideas.

Key words: books, reading, libraries, culture, Internet

АГАМАЛИ КУЛАМОВИЧ МАМЕДОВ*
Московский Государственный Университет
имени М.В.Ломоносова
Социологический факультет

УДК 316.42:001
Прегледни рад
Примљен: 22.05.2012
Одобен: 14.06.2012

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ СТАНОВЛЕНИЯ ОБЩЕСТВА ЗНАНИЯ

Аннотация: Статья посвящена основным трендам становления нового общества – общества знания. Романтизм 70-80-х гг. по отношению к обществу знания, его возможностям и перспективам поневоле сменяется осознанием социальных изменений, противоречий и опасностей нового общества. Гипертрофированное выделение лишь одной формы общественного сознания, а именно науки, в ущерб иным, в частности морали, религии, культуры и т.д., приведет к серьезным социальным катаклизмам, причем иного, более сложного характера.

Ключевые слова: знания, кризис, постиндустриальная цивилизация, социальные тренды, интеллектуальный работник

Наверное, никогда пресловутая протагоровская моральная установка «Человек – мера всех вещей» не была так близка низвержению с Олимпа иерархических ценностей, как в последние годы, когда казалось, что новая эпоха панэпистемизма и социального сциентизма окончательно пристегнет ход истории к «научному локомотиву». Наверное, небезосновательно. Достаточно длинный временной лаг безкризисного и линейного развития, тотальная доминанта атлантических ценностей, становление нового креативного класса менеджеров, экспертов, рационализация быта, конец биполярной конфигурации мира и несомненные успехи точных наук породили реставрацию позитивист-

* akmnauka@rambler.ru

ских, по сути, установок в духе А. Сен-Симона, О. Конта и Дж.С. Милля. «Новая» всеобъемлющая научная парадигма, как всегда «единственно верная», не только продолжила и перенесла в постмодерн дух европейского Просвещения, но и абсолютизировала Знание, придав ему, и только ему, статус непогрешимости, самодостаточности и самооценности, что, на наш взгляд, чревато губительными последствиями и для самой науки.

Современный системный кризис независимо от его сущностных характеристик (глобальный, финансовый, олигархический капиталистический и т.д.) выявил реальную сложную и весьма безрадостную картину девальвации научных теорий, скудость когнитивных рамок современных социальных парадигм, неспособных осмыслить кризис, его масштабы и последствия. В силу разных причин, происходит присутствия, началу каждого века необходимый системный кризис наук, переоценка основ и базовых ценностей, отрицание «вековечных истин».

Все это заставляет нас по-новому осмыслить базовые принципы современных социальных теорий, провести ревизию доминирующих воззрений. Усиление (не предсказанное никем) роли государства, необходимость введения жестких волевых директивных мер в современной рыночной экономике, глобальность кризиса привели и к переоценке макросоциальных теорий. Неслучайно, в общественном сознании доминирует кризисная оценка развития социальных наук, которые, в силу ряда причин, не смогли спрогнозировать кризис, его параметры, социальное поле и технологии выхода из него.

Налицо кризис «гиперрассказа» (Ж. Лиотар), кризис рациональности, что, несомненно, приведет к необходимости смены парадигм в социальных теориях, к нарушению status-quo, который поневоле устраивал многих, ибо позволял в едином научном поле сосуществовать диаметрально противоположным теориям, как отражение и отображение экзистенциалистского «разорванного мышления». Вместе с тем, кризис, в этом отношении, берет поневоле на себя и функции санации, ибо в этом «тоннеле всегда виден свет» (И. Павлов), поэтому кризис в силу своего характера, глубины и продолжительности должен стать «могильщиком» устаревших социальных технологий и идей, превратив их в «научный архив», «кладбище прошлых мыслей», или хотя бы их серьезно переосмыслить.

Новая экономика и новое общество – это данность современной социальной среды, преобразованная структурно и изнутри. В социологическом мире не сложилось единого мнения по поводу названия новой стадии социального развития, так, наряду с понятием «информационное

общество» используется довольно широкий спектр эпитетов: «сверхиндустриальная цивилизация» (О. Тоффлер), «технотронное общество» (З. Бжезинский) и другие. Как правило, в социологической литературе для обозначения нового общества употребляются термины, содержащие приставку «пост» - это во многом обусловлено тем, что оно (определение) находится в стадии становления, и у теоретиков в полной мере не сложился его цельный образ, позволивший бы им оперировать более содержательными понятиями. «Понятие информационного общества выглядит предпочтительнее общества постмодернистского, ибо указывает принцип, вокруг которого организовано сообщество, а не только лишь на то, за какой социальной формой оно следует, - отмечает С. Лэш¹, - Термины «постмодернити» или «поздняя модернити» представляются мне излишне аморфными, в отличие от термина «информация»². Стремление в науке выразить сущность нового информационного века вылилось в целый спектр определений. Дж. Литхайм говорит о постбуржуазном обществе, С. Алстром – постпротестантском, Г. Кан – постэкономическом, Р. Сейденберг – постисторическом, Р. Барнет вносит в этот калейдоскоп определений прагматическую нотку, предлагая термин «постнефтяное общество», понятно, что в основе всех дефиниций – понятие «постиндустриальное общество», популяризованное Д. Беллом. Общая приставка этих терминов, по мнению У. Дайзарда, отдает каким-то осенним чувством увядания, свойственным нашему веку, - ощущением конца (заканчивается определенная историческая эпоха). Это связано с «концом гиперрассказа», где текст утрачивает свой смысл, впрочем, как и все социально-экономические понятия и категории.

В своей основе данные научные теории носят скорее метафорический образный, чем строго научный системный характер и отображают лишь одну из граней новой, пока еще не интеллигибельной, социальной конструкции. Понятия «постнефтяное» (Р. Барнет), «постэкономическое» (Г. Кан) и др. также отдают «одноточностью» (термин Б. Хазанова), где теория рождается как частная, периферийная, иногда маргинальная идея, затем начинает претендовать на всеобщую «философию Цезарей и Чингисханов» (Х. Ортега-и-Гассет). Перечисленные определения, на наш взгляд, не являются полными и системными, выполняют лишь частную функцию социальной маркировки, но не раскрытия сущностных механизмов развития. Авторы более

¹ Lash S. Critique of Information / S.Lash – London: Thousands of Oars (Ca). 2002. P.1.

² Там же, P.2

склонны именовать грядущее как общество знаний, в силу обретения в новую эпоху знанием особого социального статуса. Вместе с тем, установка «не сотвори себе кумира» имеет прямое отношение и к постулату общества знания. Так, один из самых значимых теоретиков в этой области Дж. Нейсбит отмечает, что «в отличие от других природных энергий, знание не подчиняется закону сохранения энергии: его можно создать, его можно уничтожить, но главное – знание синергично, т.е. целое, как правило, больше суммы частей»³. Ему вторит небезизвестный П. Друкер, что знание стало уже сейчас базовой отраслью экономики и центральным ресурсом.

Тем не менее, констатировать реальные параметры и контуры надвигающейся эры разума нам кажется несколько преждевременным, ибо дискретность и неуловимость (прозрачность) будущего уже сегодня создают ряд новых антагонистических противоречий, еще не вполне решив «классические пережитки», как неграмотность, нищета, голод, эпидемии, экологические катастрофы. Обществоведческие разбросы и поиски новой «единственно верной» парадигмы на все времена привели, по сути, к утрате функций социального прогнозирования, отсутствию адекватной системы взаимосвязанных социальных гипотез.

Анализ, прежде всего социологический, широкой палитры актуализированных концепций, на наш взгляд, позволяет выделить два основных пути (тренда) исследований.

1. Конец фундаментальной науки, описанный еще Р. Пенроузом в книге «Новый разум императора» (1989) или Д. Хорганом в работе «Конец науки. Взгляд на ограниченность знания на закате Века Науки»⁴.
2. Попытка реконструкции общей генерализирующей теории через выделение основных структурных элементов и трендов развития.

Социологи, в целом, как правило, обосновывают необходимость концептуального осмысления общества, с выделением основных трендов развития. Так, немецкий исследователь Н. Штер выделяет следующие признаки надвигающейся новой реальности:

1. насыщение всех сфер жизни и деятельности научным знанием (аутентификация);
2. замещение других форм знания научной;
3. развитие науки в качестве непосредственной производительной силы;
4. появление специализированных направлений политической деятельности (научная и образовательная политика);
5. формирование нового сектора в экономике;

³ Нейсбит Дж. Мегатренды. М., 2003. С.22

⁴ См. Хорган Д. Конец науки? – М., 2001. С.13

6. изменение в структуре власти (дебаты о технократах);
7. трансформация основ легитимизации власти в направлении специализированного знания (эксперткратия, но вовсе «не путь интеллектуалов к классовому господству»⁵);
8. развитие знания на основе социального неравенства и социальной солидарности;
9. трансформация основных источников социальных конфликтов.

Не оспаривая в целом удачную концепцию Н. Штера, авторы хотели бы выделить свои базовые (системные) признаки новой формации.

1. Изменился стиль мышления эпохи.

Современное общество требует оригинальности, инновации, непохожести, что в корне меняет трудовые установки, стандартное, машинное сменяется единичным. Заводы сменяются проблемными лабораториями⁶.

Как отмечает российский ученый З.М. Оруджев: «объективные основы этого процесса изменения свободы заключаются в том, что уже сегодня совершается переход от индустриального к информационному обществу. Индустриальное общество больше нуждается в «коллективных способностях» индивидов, в то время как информационное общество больше нуждается в «индивидуальных способностях» даже в коллективе»⁷.

2. Превалирование знаний над капиталом.

Доминанта главного ресурса компании – интеллект ее сотрудников – экспоненциально растет. Технически грамотные, оригинально нетривиально мыслящие, склонные к инновациям сотрудники ценятся сегодня чрезвычайно высоко. Они могут работать сразу на несколько различных организаций. Вводится новая теория – «принцип анти-Питера». В соответствии со знаменитым принципом Питера, люди продвигаются по служебной иерархической лестнице до пределов своей компетентности. Согласно новому принципу анти-Питера, люди продвигаются по служебной лестнице до тех пор, пока получают от этого удовольствие. Когда удовольствие от работы исчезает, креативные работники увольняются – как правило, чтобы стать свободными агентами (что в принципе соответствует и тенденциям смены протестантской этики труда гедонистической), фрилансерами и т.д. Се-

⁵ Цитата по «Концепция «Общества знания» в современной социальной теории». РАН ИНИОН, 2010. С.44-45.

⁶ См. об этом Латур Б. Дайте мне лабораторию, и я переверну мир // Логос. №5-6 (35) 2002.

⁷ Оруджев З.М. Способ мышления эпохи. М.: УРСС, 2009. С.361.

годняшний капитализм уже полностью освободился от унаследованного поневоле от Реформации аскетизма и приобрел способность реализовать свою власть не посредством идейного тоталитаризма и политического принуждения, а, наоборот, посредством поощрения разнообразия и полного поглощения всех новых идей и движений. Как пишет Б. Массуми, описывая логику современного технологического, научного общества, «чем разнообразнее, эксцентричнее – тем лучше. Норма утрачивает свою власть. Правильность, системность постепенно сдают позиции. И этот отказ от нормальности есть часть динамики капитализма. Это не просто освобождение, а форма господства самого капитализма. Миром перестает править дисциплинарная институциональная власть – по мере насыщения рынков ей на смену приходят власть и способность капитализма производить многообразие. Создай ассортимент – и ты найдешь нишу на рынке. Сгодятся самые странные и аффективные из замыслов – ведь они за это платят. Капитализм начинает интенсифицировать или диверсифицировать аффект, но лишь затем, чтобы извлечь сверхприбыль. Он присваивает себе аффект, чтобы увеличить потенциальный доход. <...> Капиталистическая логика производства прибавочной стоимости усваивает поле относительности, которое является также областью политической экологии, полем этического сопротивления идентичности. И этот процесс представляется очень смутным и тревожным, потому что, на мой взгляд, в динамике капиталистической власти и динамике сопротивления было своеобразное сходство»⁸.

Меняются и качественные особенности интеллектуальных работников, основными характеристиками которых являются:

- независимость от границ;
- мобильность;
- одинаковая вероятность успеха и поражения.

Глобализация приводит к невиданным доселе интеллектуальным потокам, перемещениям «креативного класса», капитала, технологий. Мобильность становится отличительной чертой интеллектуала, его „modus vivendi”. При этом, инновация требует необычных рисков, поэтому деятельность современного специалиста равновероятно нацелена на успех и поражение, что дает невиданный психологический подъем в творчестве⁹.

⁸ Brian Massumi. „Navigating Movements”, in: Hope, ed. Mari Zournazi. New York: Routledge 2002, p.224. Цит. по: Жижек С. Удары в сердце Империи? // Художественный журнал (Moscow Art Magazine). 2004. №4 (56).

⁹ См. об этом Мертон Р. Наука и социальный порядок// Личность. Культура. Общество. Т.2. Вып.2(3). М., 2000.

3. Усиление роли человеческого фактора, а значит и необратимые изменения в социальной структуре общества.

Характеризуя данный тренд, З. Бауман отмечает: «Общество, вступающее в XXI век, отличается от всех других исторических форм человеческого сосуществования. <...>. Принадлежать к «модернити» - значит быть не в силах остановиться, не говоря уж о том, чтобы стоять на месте. Принадлежать «модернити» - значит вечно опережать самого себя, находиться в состоянии постоянной трансгрессии, это значит обладать индивидуальностью, которая может существовать лишь в виде незавершенного проекта»¹⁰. О. Тоффлер также описывал «конец эпохи Меттеринха», где территория, народ и армия играли доминантную роль, соответственно и повышалась, причем линейно, роль фабричного производства и сельского хозяйства.

Сегодня в объеме ВВП развитых стран, как правило, доля сельского хозяйства сокращается до минимума. Соответственно и численность сельского населения в этих странах резко сократилась (как следствие – депопуляция). Общество будущего уже отошло в структурном отношении от норм того общества, в котором большинство до сих пор живет. Появляется описанное в западной социологии «странное общество» с принципиально иной социальной структурой, как-то появление «новых пролетариев», новой элиты (эксперты, нетократия), нового креативного класса и т.д.

4. Усиление значения творческого и снижение роли неквалифицированного труда.

Общество будущего, с точки зрения П. Друкера¹¹, охарактеризовано следующими тенденциями:

- старение населения;
- равенство между знаниями и информацией;
- минимизация сельского хозяйства;
- разрушение пенсионной системы;
- усиление иммиграции;
- минимизация ручного труда

В западной социологической мысли отмечается усиление (в том числе и интенсивное) интеллектуальных работ, увеличение сферы обслуживания, фактор командной роли, а также появление женщин (как элемент стабильности) во всех сферах общества.

¹⁰ Бауман З. Индивидуализированное общество / З.Бауман; пер. с англ. М.: Логос, 2002. С.390.

¹¹ Друкер П. «Управление в обществе будущего» - М.: Вильямс, 2007.

Важно отметить приоритет и доминанту образования, которое П. Друкер выделяет особо. Оно является основным фактором формирования социального капитала и обратной связи в социальных институтах. Примером могут служить «Города как школы»¹², в которых дети от 13-14 лет обучаются сразу на практике и там же работают без получения среднего образования (фактически они получают диплом об окончании средней школы, но практически не обучаются по стандартным программам). Также он (П. Друкер) выделяет важность повышения квалификации и углубления специализации (хотя при этом следует упомянуть и о важности специалистов-универсалов), при непрерывной системе профессионального обучения.

5. Знания сотрудников как средство производства.

Новые средства производства очень компактны и могут легко перемещаться. Интеллектуальные работники обеспечивают корпорации «капитал» в том же объеме, что и владельцы-инвесторы корпорации. Стороны зависят друг от друга в равной степени. Теперь интеллектуальные работники не собственность корпорации, а равноправные партнеры¹³.

Корпоративный рынок профессионалов весьма далек от традиционного управления кадрами. Главное отличие в том, что сотрудники выстраивают свою карьеру и несут за нее персональную ответственность. По сути, каждый сотрудник – это лидер. Проблема в том, что само существование подобного рынка опровергает традиционное представление о том, что высшее руководство «владеет» и полностью распоряжается сотрудниками компании, что в корне меняет трудовые отношения.

Опережающий рост происходит в сфере интеллектуальных технических специалистов: компьютерщиков, разработчиков компьютерных программ, аналитиков, промышленных технологов и новаторов, эти люди в равной мере, в силу характера работы, являются работниками как физического, так и умственного труда. В основе их физического труда лежат глубокие теоретические познания, которые может дать только серьезное специальное образование, что отмечалось ранее.

¹² Эпштейн М. «Плоды альтернативного просвещения» // «Вокруг Света». – М.: Вокруг Света, 2009.-2.

¹³ Елизаров А.П. «Республика ученых»: социальное пространство «невидимого общества» / Пространство и время в современной социологической теории. Под ред. Ю.Л.Качалова. М., ИС РАН, 2000

Как отмечает российский исследователь А.И. Неклесса, «XX век ознаменовался социокультурной революцией, выдвинувшей и продвинувшей в сферу практики ряд новых версий прочтения цивилизационного текста. Секуляризация, выступив как надконфессиональная форма христианского мировоззрения, создала культурную оболочку глобальных пропорций..., прямо или косвенно способствуя расцвету мультикультурности, возрождению различных религиозных и культурных кодов, обустроив т.о. пространство открытой конкуренции мировоззренческих систем»¹⁴. Вместе с тем, на этом фоне проистекают не только вышеназванные тренды социального развития, но и цивилизационные «сдвиги»: 1) глобализм, универсальность, социальная гомоморфность; 2) становление нового суверена – активной творческой личности, сообщества личностей, получивших доступ к невиданным до сих пор технологическим богатствам. И смешения (комбинация), что произойдет поневоле, могут дать совершенно неожиданные социальные конструкции и метаморфозы. Становится новая электическая культура, свободные ассоциации и гибкие структуры заменяют устоявшиеся институты, социальный транзит незавершен, постоянно изменяется, что, безусловно, потребует еще дальнейших научных (в первую очередь социологических) построений.

В рамках становящихся процессов сциентизации общества, безусловно, зреют и иные не столь рациональные тенденции. Современное общество, как бы кому-то ни хотелось, ассиметрично и дискретно, где может ужиться организация и рынок, компьютер и экономика впечатлений, порядок и хаос. И этот ряд бинарных несхожестей и составляет основную канву развития.

В этом смысле, уже постмодернизм стал, по сути, «кантовской» реакцией на метафизические и глобальные притязания разума¹⁵ (У. Бек, Т. Адорно, А. Макинтайр и даже К. Поппер). Возникает вопрос о «веке» науки или же о ее неадекватной интерпретации. Макс Борн указывал, что «попытка природы создать на этой земле мыслящее животное вполне может закончиться ничем»¹⁶. Ибо девальвация этических ценностей, эрозия вековых норм, «которые создавались... и позволяли сохранять достойный образ жизни даже во времена жесточайших войн и

¹⁴ Неклесса А.И. Эпоха Постмодерна и новый цивилизационный контекст. М.: Научный эксперт, 2008. С.18.

¹⁵ Бек У. Что такое глобализация – ответы на глобализацию. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. С.21.

¹⁶ Борн М. Моя жизнь и взгляды. – М.: Прогресс, 1973. С.39.

повсеместных опустошений»¹⁷. Дихотомия достижений науки и моральной деградации общества нередко приводит к искусственному сдерживанию развития науки, так, группа генетиков во главе с П. Бергом добровольно наложила мораторий на исследования в области генной инженерии. «Именно в силу того, - подчеркивал Р. Мертон, - что научное исследование проводится не в социальном вакууме, его последствия простираются в другие сферы ценностей и интересов. И в той мере, в какой эти последствия считаются социально нежелательными, ответственность за них возлагается на науку»¹⁸. Другая сторона этого процесса отмечается в работе известного американского социолога А. Макинтайра «После добродетели. Исследования теории морали», где прямо декларируется, что в области морали «все мы находимся в столь плачевном состоянии, что нет, по большому счету, лекарства от него... целостная субстанция морали в значительной степени фрагментирована и даже частично разрушена»¹⁹.

Как отмечает российский исследователь К.Х. Делокаров, «представляется крайне спорным отождествление рациональности человека с господствующей научной формой мышления. Человек рационален и иррационален одновременно. В постижении мира участвуют и разум, и чувства, и вера, и воля. Абсолютизация какой-то из этих форм постижения человеком себя и мира приводит к негативным последствиям»²⁰. Мы можем конкретизировать данный тезис примерами из теории, как-то средневековая Европа, современный Иран, тоталитарные режимы XX века, где гипертрофированное представление об одной или нескольких формах общественного сознания приводили к brutальным социальным экспериментам, социальному застою и маргинализации общественной жизни.

Помимо этого, знание является неотъемлемым элементом бинарной цепи «знание-незнание». Уже в произведениях Н. Кузанского, Р. Декарта, Канта, Гегеля и других постулируется диалектическая взаимообусловленность знания и незнания; соразмерность знания и незнания (Р. Декарт), вещь-в-себе (И. Кант), циклическое движение от известного к неизвестному (Гегель)²¹, здесь же «круг непотаенности»

¹⁷ Там же. С.39.

¹⁸ Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. М., 2006. С.761.

¹⁹ Макинтайр А. После добродетели. Исследования теории морали. – М.: Академ.Проект, 2000. С.10.

²⁰ Делокаров К.Х. Является ли «общество, основанное на знаниях», новым типом общества // Концепция «общества знания» в современной социальной теории. – М., 2010. С.32.

²¹ Более подробно об этом – Новиков А.С. Научные открытия. – УРСС М., 2003. С.6-8.

(М. Хайдеггер). Известный историк Дж. Коллингвуд постулировал, что незнание есть объект и стимул поисковой деятельности, «наука начинается со знания нашего собственного незнания – не незнания всего, а незнания какой-то определенной вещи»²².

Основной причиной новой волны сциентизма и панэпистемизма, на наш взгляд, явилась утвердившаяся с 70-х годов прошлого века тенденция к росту вертикальных, иерархичных бизнес-структур. Растет количество стандартизированной продукции, даже в сфере услуг все более доминирующий статус приобретают Старбакс, Макдоналдс, Бургер-кинг и другие гиганты. Именно маргинализация мелких структур (носящая временной циклический характер) сформировала в обществе, казалось бы вполне обоснованный, ренессанс раннепозитивистских установок. Но, справедливости ради, надо отметить, что уже тогда предпринимались попытки обозначить «пределы роста» новой идеологии. Так Д. Гордон в работе «Жирный и скупой» отметил, что рационализация имеет и обратную сторону, как пример неуклонный рост менеджеров в области контроля и надзора²³. Раздаются и отдельные голоса по поводу преувеличения роли образования в экономическом развитии. Так, по мнению Б. Рула и Я. Безена, огромный эффект инвестиции в научную и образовательную сферу дают первые годы, затем эффективность капиталовложений резко снижается²⁴. Они различают в этом процессе и следующий феномен, в этих инвестициях более всех заинтересована существующая элита, для которой диплом, ученая степень и т.д. есть в том числе и средство (форма) дифференциации в обществе, консервации существующего равновесия.

Знания (впрочем, как и образование) всегда амбивалентно, оно постулированием какого-то явления «вызывает беспокойство» и, тем самым, утверждает что-то иное. Оно не может рассматриваться в метафизической оторванности от иных форм социальной деятельности. Об этом писали: И. Кант: «Мне пришлось ограничить разум, очистив место для веры», И. Тургенев о всезнающем ничего не делающем Гамлете и все делающем ничего не знающем Дон-Кихоте, Фр. Ницше, И. Иллич «Общество без школ» и т.д.

Любое знание открывает не менее широкий пласт незнания, как отмечал М. Мамардашвили, «в области знания как события и незнания

²² Коллингвуд Дж. Идея истории. Автобиография. – М., 1980. С.12.

²³ Gordon D.M. Fat and mean. The corporate squeeze of working Americans and the myth of managerial „downsizing”. NY, Free Press, 1996.

²⁴ См. об этом Rule J.B., Besen Y. The once and future information society // Theory of society. – Dordrecht. 2008 – vol.37, NY. P.317-342.

есть действующая причина»²⁵. Тем самым, усложняется процесс социального познания, социальное прогнозирование. Становление современных социальных конструкций является эволюционным (естественным) феноменом и политическим намерением. Поэтому, становление нового общества, да и любое социальное воспроизводство имеет широкий спектр измерений: политическое, культурное, научное и т.д. Поэтому, Г. Бехманн делает как бы обобщающий вывод: «Тот факт, что человеческое действие основано на знании, может рассматриваться как антропологическая константа. Социальные группы, социальные ситуации, социальные взаимодействия и социальные роли зависят от знания и опосредуются им. Отношения между индивидами основаны на знании ими друг друга. В самом деле, рассматривая общую идею знания как основание социального взаимодействия и социального порядка, мы должны осознавать, что подлинная возможность социального взаимодействия требует ситуационно-трансцендентного знания, которое развертывается индивидами, вовлеченными в социальное действие. <...> Признавая значение знания для общества и социального действия, в особенности для развитых обществ, необходимо понимать, что знание не является, как некогда полагали, универсальным ключом к постижению тайн природы и общества. В связи с этим возникает необходимость в социологической концепции знания, позволяющей дифференцировать объекты знания, содержание знания и знание как отношение»²⁶.

Список литературы:

1. Besen Y. The once and future information society // *Theory and Society*. / Y. Besen, J.B. Rule. – Dordrecht, 2008. Vol.37. P.317-342.
2. Gordon D.M. Fat and mean. The corporate squeeze of working Americans and the myth of managerial „downsizing” / D.M. Gordon. – NY: Free Press, 1996.
3. Lash S. Critique of Information / S. Lash. – London: Thousands of Oars (Ca), 2002. P.1.
4. Massumi B. Navigating Movements, in: Hope, ed. Mari Zournazi / B. Massumi. – New York: Routledge 2002. P.224.
5. Бауман З. Индивидуализированное общество / З.Бауман; пер. с англ. М.: Логос, 2002. С.390.
6. Бек У. Что такое глобализация – ответы на глобализацию / У. Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. С.21.

²⁵ Мамардашвили М.К. К пространственно-временной феноменологии событий знания // *Вопросы философии*, 1994. №1. С.75.

²⁶ Бехманн Г. Общество знания – трансформация современных обществ // *Концепция «общества знания» в современной социальной теории*. М., ИНИОН РАН, 2010. С.62-63.

7. Бехманн Г. Общество знания – трансформация современных обществ // Концепция «общества знания» в современной социальной теории / Г. Бехманн. М., ИНИОН РАН, 2010. С.62-63.
8. Борн М. Моя жизнь и взгляды / М. Борн. – М.: Прогресс, 1973. С.39.
9. Делокаров К.Х. Является ли «общество, основанное на знаниях», новым типом общества // Концепция «общества знания» в современной социальной теории / К.Х. Делокаров. – М., 2010. С.32.
10. Друкер П. «Управление в обществе будущего» / П. Друкер. – М.: Вильямс, 2007.
11. Елизаров А.П. «Республика ученых»: социальное пространство «невидимого общества» / Пространство и время в современной социологической теории. Под ред. Ю.Л.Качалова / А.П. Елизаров. – М.: ИС РАН, 2000.
12. Жижек С. Удары в сердце Империи? // Художественный журнал (Moscow Art Magazine) / С. Жижек. – М., 2004. №4 (56).
13. Коллингвуд Дж. Идея истории. Автобиография / Дж. Коллингвуд. – М., 1980. С.12.
14. Концепция «Общества знания» в современной социальной теории. – М.: РАН ИНИОН, 2010. С.44-45.
15. Латур Б. Дайте мне лабораторию, и я переверну мир // Логос / Б. Латур. – М., 2002. №5-6 (35).
16. Макинтайр А. После добродетели. Исследования теории морали / А. Макинтайр. – М.: Академ.Проект, 2000. С.10.
17. Мамардашвили М.К. К пространственно-временной феноменологии событий знания // Вопросы философии / М.К. Мамардашвили. – М., 1994. №1. С.75.
18. Мертон Р. Наука и социальный порядок // Личность. Культура. Общество. Т.2. Вып.2(3) / Р. Мертон. – М., 2000.
19. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М., 2006. С.761.
20. Нейсбит Дж. Мегатренды / Дж. Нейсбит. – М., 2003. С.22.
21. Неклесса А.И. Эпоха Постмодерна и новый цивилизационный контекст / А.И. Неклесса. – М.: Научный эксперт, 2008. С.18.
22. Новиков А.С. Научные открытия / А.С. Новиков. – М.: УРСС, 2003. С.6-8.
23. Оруджев З.М. Способ мышления эпохи / З.М. Оруджев. – М.: УРСС, 2009. С.361.
24. Хорган Д. Конец науки? / Д. Хорган. – М., 2001. С.13
25. Эпштейн М. «Плоды альтернативного просвещения» // «Вокруг Света» / М. Эпштейн. – М.: Вокруг Света, 2009. №2.

Socio Cultural Factors in Establishment of the Knowledge Society

Summary: This work is devoted to fundamental trends in establishment of new society - knowledge society. Romanticism of 70s-80s in relation to the knowledge society, its possibilities and perspectives unwillingly changes by cognition on social changes, contradictions and dangers of the new society. Hypertrophied emphasis of one part of the society knowledge form, specially science, at the expense of others, in the field of moral, religion, culture and so on, leads to serious social cataclysm whereas they are of very complex form.

Key words: knowledge, crises, postindustrial civilization, social trends, intellectual worker

Социокултурни фактори успостављања друштва знања

Сажетак: Рад је посвећен основним трендовима успостављања новог друштва – друштва знања. Романтизам 70-80-тих година у односу ка друштву знања, његовим могућностима и перспективама нерадо се смењује сазнањем о социјалним променама, противречностима и опасностима новог друштва. Хипертрофирано наглашавање једног дела форме друштвеног сазнања, а посебно науке, на уштрб других, у области морала, религије, културе и тд. води ка озбиљним социјалним катаклизмама, при чему су оне веома сложеног карактера.

Кључне речи: знање, криза, постиндустријска цивилизација, социјални трендови, интелектуални радник

V

КУЛТУРА БЕЗБЕДНОСТИ

РАДОСЛАВ ГАЋИНОВИЋ

Институт за политичке студије
Београд

УДК 351.741

Оригиналан научни рад
Примљен: 22.05.2012
Одобрен: 10.06.2012

МОДЕЛИ ОРГАНИЗАЦИЈЕ САВРЕМЕНИХ ПОЛИЦИЈСКИХ СИСТЕМА

Сажетак: Историја показује да је полиција једна од најстаријих служби у људском друштву, односно држави. Као елементарни облик друштвене контроле, полиција је старија и од саме државе. Етимолошки посматрано, реч „полиција” (енглески – police, немачки – polizei, француски – police) потиче од грчке речи polis, politeia, што означава управу града, државу, устав. Значи да је из самог термина polis, који је означавао градржаву, изведени појам politeia, представљао читаву државну делатност, законодавство, судство и управу. Тај термин је послужио Римљанима па су користили назив politeia. У том смислу за Аристотела politeia представља идеални облик државног уређења. Дакле, политика и полиција настају из термина „politeia”. Полиција је, дакле, „сложени систем професионалног типа који је организован ради одржавања јавног реда и поретка у друштву и који је у те сврхе снабдевен законским овлашћењима и потребним средствима. Према мерилу координисаности, полицијске организације могу бити: јединствене, координисане и некоординисане. Према мерилу централизације, могу бити централизоване и децентрализоване.

Кључне речи: Полиција, држава, централизоване, децентрализоване, координисане, некоординисане

Уважавајући научни приступ у дефинисању полиције,¹ треба посебни истаћи следеће њене карактеристике: *организација* (полиција као посебно организована снага, специјализована оружана сила, служба са професионалним особљем, скуп органа и институција са полицијском улогом, државни орган, специфична управна организација и управни ресор са задацима у домену унутрашњих послова) и *функционалност* (полиција као одређена делатност државе и друштва, државна функција, управна функција, јавна служба и др.); *формалност* (везана за спољашњи правни израз полиције, тј. њену форму утврђену позитивним правом са тежиштем на ауторитету, врсти овлашћења, организационим формама, режиму деловања и процедурама које примењује полиција) и *материјалност* (упућује на циљеве и основну садржину активности полиције и њена поједина обележја која се узимају као њена *differentia specifica*. Најчешће се као сврха полиције наводи одржавање јавног реда и утврђеног поретка, а као њена специфичност – могућност примене физичке силе или принуде); *статичност* (полиција као институција са обележјима затвореног система са унапред недвосмислено утврђеним положајем и улогом у друштву и систему власти, која поступа стриктно у складу са важећим прописима, а на коју друштвене промене утичу тек

¹ Историја показује да је полиција једна од најстаријих служби у људском друштву, односно држави. Као елементарни облик друштвене контроле, полиција је старија и од саме државе. Етимолошки посматрано, реч „полиција” (енглески – *police*, немачки – *polizei*, француски – *police*) потиче од грчке речи *polis*, *politeia*, што означава управу града, државу, устав. Значи да је из самог термина *polis*, који је означавао град-државу, изведени појам *politeia*, представљао читаву државну делатност, законодавство, судство и управу. Тај термин је послужио Римљанима па су користили назив *politeia*. У том смислу за Аристотела *politeia* представља идеални облик државног уређења. Дакле, политика и полиција настају из термина „*politeia*”. Нема сумње да су у читавом разматрању за Аристотела били релевантни полицијски задаци. Те задатке би вршили органи као што су астиноми, стражари, чувати итд, па се може закључити да између Аристотеловог стајалишта – термина *politeia* у смислу заштитне улоге, и назива полиције у савременом значењу постоји дивергенција. Иначе, процесу настанка грчке демократије претходили су комплексни догађаји на интелектуалном, културном, трговинском, религиозном, као и у другим областима друштвеног живота. Настанак основних демократских начела у атинском друштву везује се за раздобље V века пре наше ере. Тако се античка држава образовала на високом степену економског развоја робовласничког друштва. У том смислу се све више осећала потреба и захтеви за нормативно-правно регулисање друштвених односа. Тим више ако се зна да је основни печат политичким односима и систему политичких институција античких држава дала строга подела на робове и робовласнике, као и видни остаци родовске организације, те искљученост робова који су сачињавали велики део становништва из политичког и јавног живота у вршењу било каквих политичких функција (Радослав Гађиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 162.)

уколико добију нормативно-правни израз) и *динамичност* (полиција као отворен друштвени систем који је у сталној интеракцији са својим окружењем које се мења и којем се она мора прилагодити, због чега и располаже извесним простором дискреционе власти; *полиција као орган власти* (гледање на државу као организацију са монополом физичке принуде и полицију као један од извршних органа државне управе који има правну функцију која се састоји у издавању општих и појединачних заповести и примени принуде ради обезбеђења непосредног извршавања закона и других прописа) и *јавна служба* (наглашавање социјалне функције савремене државе и схватање полиције као органа неауторитативне природе, односно као јавне службе која обавља услужне делатности).² Полиција је, дакле, „*сложени систем професионалног типа који је организован ради одржавања јавног реда и поретка у друштву и који је у те сврхе снабдевен законским овлашћењима и потребним средствима, укључујући и средства принуде*”.³

Појава полиције је део процеса настанка политичких предуслова цивилизације, пре свега војно-политичких институција власти. Наиме, већи број аутора се слаже да се полиција као организована снага јавља са настанком приватне својине и државе. Када је реч о евентуалном постојању полиције пре државе, треба истаћи да постоји релативно мали број, углавном антрополошких, студија које се баве питањем постојања извесних форми полиције у друштвима пре настанка државе. Тако су амерички научници *Шварц* и *Милер* (*R.D. Schwartz, J.C. Miller*) анализирали 51 примитивно друштво и установили да већина њих, чак 29, нема било какве форме полиције, закључивши да се полиција појављује у тренутку када примитивна друштва постају сложена, комплексна.⁴ Кључни фактори су пораст популације, подела рада, економско раслојавање становништва и др. Дакле, у почетку су сви припадници заједнице били задужени за обезбеђивање поштовања правила понашања (колективно), да би са развојем друштва, само ратници реаговали на кршење забрана, после чега се постепено формирају посебне индивидуалне и колективне структуре задужене за одржавање реда.⁵

Време настанка полицијске организације знатно је теже одредити од времена настанка полицијских задатака (полиције као функције),

² Милосављевић, Б, *Наука о полицији*, Полицијска академија, Београд, 1997, стр 56.

³ Исто, стр. 17.

⁴ Schwartz, R. D; Miller, J. C. *Legal Evolution and Societal Complexity*, American Journal of Sociology, 1964, vol. 70, pp. 159-169.

⁵ Милосављевић, Б, *Наука о полицији*, Полицијска академија, Београд, 1997, стр. 53-56.

будући да је веома друго постојало организационо (делимично и функционално) јединство политичке и управне власти. Ипак, Богољуб Милосављевић указује на то да се од постанка државе до савременог доба могу разликовати две главне фазе у организационом развоју полиције: *прва*, у којој постоје једноставније форме полицијских органа и која траје до XVIII века, и *друга*, у којој настаје модерна полицијска организација.⁶

Развитак полиције у модерној држави детерминисан је читавим низом спољних и унутрашњих чинилаца. Међу *спољним чиниоцима* најзначајнији су: систем извршне власти који регулише укупну државну управу и војску, безбедносне прилике, безбедносне потребе, безбедносна политика, безбедносни циљеви и културолошке, привредне, социјалне, политичке и друге прилике у којима делује. У свим демократским друштвима успешност полиције мери се и цени кроз стање безбедности у држави. Полиција у свакој држави представља темељни ослонац система безбедности, али за стање безбедности, ма какво оно било, полиција сама не сноси одговорност. На стање безбедности у држави утичу, с једне стране, негативне безбедносне појаве које се дефинишу као противправна и асоцијална понашања у друштву. С друге стране, на стање безбедности у држави утичу позитивне безбедносне појаве, а то су поступци полиције и свих других у системском спречавању настојања негативних безбедносних појава, као и самозаштитно деловање грађана. Треба проблемски поставити и свеобухватно анализирати у којој мери неки од елемената система није испољавао очекивану активност у превенцији и репресији криминалитета. Само процењивање и оцена стања безбедности, при чему се узимају у обзир и позитивне и негативне безбедносне појаве, јесте најпоузданији показатељ стварног стања безбедности у држави. Оцењивање стања безбедности само на бази статистичких показатеља даје резултате само на краћи рок, односно ти показатељи често нису одраз стварног стања безбедности у држави, а посебно су у супротности са осећањем безбедности које грађани имају.⁷ Стање безбедности у држави представља полазиште за функционално организовање полиције, при чему важну улогу имају величина и број становника неке државе, дужина и карактеристике државне границе, те угроженост транснационалним и прекограничним криминалитетом и тероризмом. *Унутрашњи чиниоци* који детерминишу организацију полиције

⁶ Исто, стр. 59.

⁷ Радослав Гађиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр.185,

првенствено су послови и задаци које она мора да оствари, организацијски ресурси којима располаже (број и структура кадрова и средстава, техника, технологија и методологије рада, програми и планови деловања итд.).⁸ У одређењу полиције и њених функција разликују се два приступа. Први приступ је класичан и налази се у већем делу литературе која се бави овим питањима. По овом схватању полиција је систем посебних органа унутрашње управе и њој подређених службених лица, чији је непосредни задатак одржавање реда и мира у држави. Други приступ је савременији – он функцију полиције види као бригу за одржавање мира, реда и сигурности, што садржи одговорност за гарантовање сигурности свим грађанима, како би живели у миру и кретали се слободно где год желе, без страха од угрожавања њихове личне и имовинске сигурности. Разлика у приступу између ова два схватања јесте, пре свега, у истицању безбедности грађана. То не значи да класичан приступ не води рачуна о сигурности грађана, али га савремени приступ ставља на централно место. Тако се у неким државама заштита државе и грађана од унутрашњих угрожавања поверава државној полицији, а од спољних службама надлежним за државну безбедност, које у различитим државама носе различите називе. Остала полицијска делатност, која нема задатак да непосредно штити државни поредак, дели се углавном на судску полицију, чији је задатак да води истражни поступак у кривичним стварима, и управну полицију, чији је задатак одржавање јавног поретка. „Циљ судске полиције је откривање кривичних дела и других деликата, истрага њихових починилаца и њихово изручење судовима; насупрот њој, управна полиција не доводи се у везу са деликтима него са јавним поретком и тежи очувању јавног поретка независно од сузбијања деликата.”⁹ Због тога се каже да судска полиција има *репресивни*, док управна полиција има *превентивни карактер*. Подела полиције *могућа је и према пословима којима се бави*: на саобраћајну полицију, полицију за сузбијање порока (наркоманија, алкохолизам, проституција, коцка и сл.), противпожарну полицију и полицију која се бави малолетничким криминалом. У последњој деценији XX века већина земаља је формирала полицијске организације за борбу против организованог криминала. Поред ових служби, у неким државама, у оквиру унутрашњих послова, постоје и организационе јединице за заштиту од елементарних непогода и за интервенције у ванредним околностима. У свим савременим демократијама, у складу са начелом владавине права, поли-

⁸ мр Мато Пушаљић, и мр Миљивој Јеленски, *Полицијски суствани – реализација полицијске функције кроз устрој*, Полиц. Сигур. Загреб, број 1-2, стр. 2-3.

⁹ Жорж Вердел, *Основи управног права*, Народна књига, Београд, 1979, стр. 47.

ција добија строго извршну улогу, она постаје извршилац правних норми, с тим што је у својој делатности везана правним нормама и подвргнута правној контроли.

Функционисање полиције стриктно је везано за јавни поредак и његово одржавање. Одржавање јавног поретка обухвата: превенцију његовог нарушавања, репресије усмерене против нарушавања јавног поретка и стварање услова за стабилизацију и одржавање јавног поретка.

У ширем смислу, јавни поредак (политичке институције, људске и грађанске слободе и њихова примена у пракси) установљен је уставом и законима једне земље. У том смислу јавни поредак изједначава се са уставноправним поретком, односно системом политичких институција. Свака делатност усмерена против овако схваћеног јавног поретка представља противправну делатност, са, најчешће, обележјима кривичног дела. Под заштиту јавног поретка спада и отклањање других сметњи за нормално функционисање правног поретка (обезбеђење извршења судских пресуда, обезбеђење јавних скупова, обезбеђење саобраћаја на јавним путевима итд), што значи да је полицијска делатност усмерена на одржавање јавног реда. Заштита јавног поретка обухвата принудно извршење закона, одржавање правног поретка, заштиту људских живота и имовине, и то како од друштвених опасности, тако и од природних несрећа, као што су пожари, поплаве или друге елементарне непогоде.¹⁰

Каква ће бити улога полиције у друштву, у великој мери зависи од политичких односа. Уколико су политички односи прожети нетрпељивошћу, или чак мржњом, улога полиције постаје значајнија. И обрнуто, у друштву у којем постоји већи степен друштвене кохезије улога полиције се смањује. На обим функција полиције, поред друштвених односа, утичу и величина државног апарата и степен интервенције државе у друштвене односе. Повећање државног апарата и интервенције државе у друштвена збивања доводи до повећања утицаја полиције и њене бројности. Иако су основне функције полиције у већини држава сличне, оне нису садржински истоветне, пошто на карактер и обим делатности полиције у свакој земљи утичу државно и друштвено уређење. Унутрашњи чиниоци који детерминишу организацију полиције првенствено су циљеви министарства унутрашњих послова, послови и задаци које ово министарство мора да оствари, ресурси којима министарство располаже

¹⁰ Исто, стр. 51.

(број и структура кадрова, средства, техника, технологија и методе рада, програми и планови деловања и развоја и слични чиниоци).¹¹

Државна полиција, или централна полиција, организује се на нивоу централних државних органа и налази се под њиховом контролом. Обично се налази у надлежности министарства унутрашњих послова, а у неким земљама поједине полицијске организације се налазе и у министарству одбране, као што је жандармерија. Притом, контраобавештајна служба, намењена за заштиту државе од спољног угрожавања, може бити организована као део опште полиције или као посебна служба. Сличан случај је и са такозваном политичком полицијом, која може бити у саставу опште полиције или самостална служба. Организационо издвајање политичке полиције носи две опасности: оно је обележје репресивног полицијског режима и стални извор опасности за промену карактера државне власти, па и носилаца државне власти. Најпознатији пример такве полиције јесте Гестапо у нацистичкој Немачкој.¹²

Посебна хибридна полицијско-војна структура, која на почетку ХХИ века постоји у већем броју европских земаља јесте жандармерија. Ове јединице намењене су за примену силе већих размера приликом обављања полицијске делатности, као и за вршење теренске полицијске службе у земљама где није организована посебна локална полиција. Жандармерија је организована по војном принципу и у већини земаља над њом надлежност имају и министарство унутрашњих послова и министарство одбране, као нпр. у Италији (карабињери), Француској, Белгији и другим земљама. У Србији, жандармерија се налази у искључивој надлежности Министарства унутрашњих послова.

Локалну полицију сачињавају полицијске службе које су формиране у склопу система локалних органа власти и налазе се под надзором локалних органа. Централни полицијски органи по правилу се опирају самосталности локалне полиције и настоје да задрже важан део контроле над локалном полицијом. Општи проблем са којим се суочавају све демократије јесте како полицију подредити политичкој и правној контроли и како обезбедити цивилизовану употребу монопола физичке силе. Полазна идеја формирања полиције и њеног рада била је организована примена силе. Демократизовању примене полицијских метода првенствено доприноси правно регулисање целокупне делатности по-

¹¹ Радослав Гађиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 189

¹² Ратко Марковић, *Уставно право и политичке институције*, ИПД Јустинијан, Београд, 2006, стр. 388-402.

лиције. Делатност полиције подводи се под закон који важи за целокупну државну управу али и под законе који се односе искључиво на рад полиције. На рад полиције се у пуној мери примењује начело законитости. Посебно је осетљиво питање примене начела законитости на оне полицијске активности које је полиција овлашћена да примени по дискреционој оцени. У тим поступцима полиција није стриктно везана за правну норму, већ их може предузимати на основу слободне оцене ситуације. Међутим, и тада је полиција ограничена одређеним условима који подлежу оцени законитости. Смисао правног регулисања поступака полиције јесте да се она учини правно одговорном за своје поступке. Демократизацији и професионализацији полиције доприносе надзор и контрола над радом полиције. Контрола се може поделити на унутрашњу и спољну. Унутрашњи надзор обавља се унутар министарства унутрашњих послова. Спољни надзор обављају, применом различитих метода, парламент, државни тужилац, суд и разне институције, какав је, на пример, омбудсман, па све до политичких странака и удружења грађана.¹³

Функција полиције у друштву изузетно је деликатна. Полиција се налази у средишту проблема успостављања равнотеже између управљања као битне функције државе, и слобода и права грађана. Пол Валери (*Paul Valery*) сматра да је „полиција најбоља слика друштва”. Уколико је друштво насилно, насилна је и полиција. Уколико је друштво корумпирано, корумпирана је и полиција. Исто је и обрнуто: уколико је друштво хумано и толерантно, тако се понаша и полиција. Међутим улога полиције није пасивна, него узрочно-последична. Упркос најбољим намерама, држава (власт) увек покорава оне које штити. Негативне психолошке последице које изазива то потчињавање, углавном се одражавају на полицију.¹⁴

Дакле, у сваком друштву полиција игра значајну улогу. Посматрано кроз историју, постоји низ примера када долази до девијације улоге полиције, па се остваривање те улоге претвара у доминацију полиције која постаје одлучујући чинилац политичког живота. Такав систем организације власти и управљања државом назива се полицијска држава.¹⁵ Један од основних критеријума на основу којег се за неку државу може рећи да је полицијска држава јесте одговорност полиције, и то стварна, а

¹³ Радослав Гађиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 190

¹⁴ Слободан Нешковић, *Безбедност и реформе у Србији*, Институт за политичке студије, Београд, 2006, стр. 76.

¹⁵ *Polizeistaat, Etat policier, Police State*

не привидна. Ако полиција, односно тело које је надређено полицији, не полаже одговорност пред јавношћу и парламентом, реч је о полицијској држави. У теорији, полицијска држава се дефинише као: „*Влада која настоји да политичку опозицију заплаши и уклони с политичке сцене путем полиције, посебно користећи 'услуге' тајне полицијске службе.*”¹⁶

У балансирању између очекивања заједнице и учинка полиције, полицијски службеници у свом раду примењују различите опште моделе који се могу сврстати у три модела: први модел је тзв. *класични полицијски*, у којем се тежиште полицијске делатности ставља на откривање забрањених понашања и привођење правди починиоца таквих дела, и има, дакле, претежно репресивни карактер; други модел има тежиште на *одржавању реда* и најчешће га примењују полицијски службеници у униформи, код обављања позорничке делатности овим моделом обављања полицијске делатности наглашена је превенција рада у заједници од било којег облика поремећаја, као и способност полицијских службеника да адекватно поступају у ситуацијама нарушавања јавног реда и мира; у трећем моделу, тзв. *услужном*, наглашена је улога полицијских службеника као помагача грађанима у одржавању реда у заједници, укључујући и улогу модератора у решавању њихових интерперсоналних проблема.¹⁷

Дакле, припадници полиције имају власт која је у супротности са људским правима. Мада је њихова главна улога да подстичу и штите људска права и слободе, они су истовремено и потенцијални прекршиоци самих тих права која треба да одржавају и поштују. Парадоксална ситуација створена је низом законских права и овлашћења која имају полицајци да би извршавали своје задатке и дужности. Од самог почетка мора бити јасно да незаконито или самовољно коришћење ових права и овлашћења није предвиђено одлукама законодавних органа државе. И поред тога, до злоупотреба и погрешних примена често долази у свим деловима света. Незаконито и самовољно хапшење и притвор, измишљање доказа, претерана употреба силе, злостављање притворених и мучење, само су неки од многих познатих савремених примера незаконите и неприхватљиве праксе полиције.¹⁸

¹⁶ Будимир Бабовић, *Полиција у светском поретку*, Цицеро принт, Београд, 1997, стр. 31.

¹⁷ Радослав Гађиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 191

¹⁸ C. de Rover, *TO SERVE AND TO PROTECT – Human Rights and Humanitarian Law for Police and Security Forces*, International Committee of the Red Cross, Geneva, 1998, p. 371.

Упоредно проучавање организације полиције у читавом свету не показује да постоје велике разлике у њиховој организационој структури. Већина таквих организација је цивилна по природи и у надлежности Министарства унутрашњих послова или Министарства правде. Само је мали број полиција под руководством Министарства одбране и полувојни је по природи. Без обзира на природу и повезаност, већина полиција има тз. круту хијерархијску организацију (војне врсте) са исто онолико различитих степени делатности колико има и различитих органа. То су углавном затворени системи и највећи део свих одлука доноси се по хијерархијском начелу, односно од врха наниже. Унапређења се углавном заснивају на годинама службе, а не на квалитету рада, с тим што већина полицајаца остаје у истој организацији до пензије. Мада су све полиције изложене јавној контроли на различите начине, већина њих се не бави успостављањем или одржавањем конструктивних односа са друштвеним заједницама којима служи. У читавом свету чине се покушаји постепеног кретања у правцу децентрализације и мање бирократизоване полицијске структуре. Уводе се нови појмови и врсте руковођења и управљања. Постепено се избацује начин одлучивања од врха наниже и укључују идеје „самоуправљања” и „одговорности на основу постигнутих резултата”, односно концепције усмерене на укључивање целокупне организације у питање одговорности и награђивања за постигнуте резултате у извршавању задатака.¹⁹

Модели организације полиције у модерној држави

Модел организације полиције у свакој држави зависи од низа фактора, од којих су најважнији: улога коју су полицији наменили највиши органи државне власти; организација извршне власти и државне управе; безбедносне прилике у држави; политика националне безбедности, привредне и економске прилике у држави; културолошке карактеристике земље; стање регионалног економског и културног развоја; историјско наслеђе; социјално стање државе као целине и појединих региона; политичке прилике у држави и други услови у којима делују полицијске организације у свакој држави. Посебно важан чинилац у избору модела организације полиције представља број становника, величина територије, густина насељености и друге демографске карактеристике државе. Стање полицијских снага у некој држави, њихов број,

¹⁹ Радослав Гаџиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр.193-194

образовање, техничко-технолошка развијеност, методе рада и друге унутрашње карактеристике полицијске организације, такође веома битно утичу на одабир модела организације полиције. У литератури која се бави теоријом полицијског рада и начинима организовања и вођења полиције широко је прихваћена Бејлијева класификација.²⁰ Ова класификација полази од укрштања два мерила: централизације и координисаности. Према мерилу координисаности, полицијске организације могу бити: јединствене, координисане и некоординисане. Према мерилу централизације, могу бити централизоване и децентрализоване. Укрштањем ова два мерила добијају се следећи модели организације полиције: *јединствени централизовани модел, координисани централизовани модел, координисани децентрализовани модел, некоординисани централизовани модел и некоординисани децентрализовани модел.*²¹

Јединствени централизовани модел организације полиције

Основна карактеристика овог модела јесте да држава има једну полицијску организацију која покрива целокупну њену територију, на чијем се челу налази министар унутрашњих послова. За овај модел организације опредељују се многе мале државе са малим бројем становника и релативно компактним националним саставом и сличним културним, привредним и политичким карактеристикама различитих подручја унутар државе. Јединствени централизовани модел прихватиле су Србија, Словенија, Хрватска и друге државе сличне величине територије и броја становника. У овом моделу полиција представља јединствену целину на територији читаве државе, а полицијске станице у локалним срединама представљају само делове јединствене полицијске организације који делују на територији одређене општине, града или друге јединице локалне самоуправе.²²

У оквиру Министарства унутрашњих послова, у правилу, постоје организационе целине које обједињују и координирају рад свих организационих јединица Министарства и које регулишу односе полиције са другим државним органима, међународну сарадњу, односе са јавношћу

²⁰ Bayley, David, *Patterns of Policing, A Comparative International Analysis*, New York, Rutgers University Press, 1985, p. 13-14.

²¹ Маго Пушељић, Миливој Јеленски, *Полицијски системи – реализација полицијске функције кроз устрој*, Полиц. Сигур. бр. 1-2/2007, Загреб, 2007, стр. 4-5

²² Зоран Драгишић, *Систем националне безбедности Републике Србије*, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Београд, 2011, стр. 2042

и другим недржавним организацијама унутар државе. Однос полиције и локалне самоуправе у овом моделу организације полиције је веома важан и чини један од најозбиљнијих проблема код овако организованих полицијских снага. Наиме, локална самоуправа има интерес да заштити безбедност својих грађана, који то од ње са пуним правом и очекују. Међутим, у овако организованом полицијском систему органи локалне самоуправе немају могућности да директно утичу на рад полиције, јер је она високоцентрализована и зависи директно од одлука централне државне власти. Неке државе, попут Словеније, решиле су овај проблем тако што се за именовање шефа полиције која обавља дужност на територији једне општине тражи мишљење локалне самоуправе и он има обавезу да извештаје о раду полиције доставља и органима локалне самоуправе, који о тим извештајима расправљају и имају могућност да од министра унутрашњих послова траже смену шефа полиције са своје општине уколико нису задовољни његовим радом.²³

Координисани централизовани модел организације полиције

За координисани централизовани модел организације полиције карактеристично је постојање две или више полицијских организација, које функционишу на целокупној територији државе и међу којима постоји координација. Типичан пример оваквог типа полицијске организације постоји у Француској, која има два типа полицијских снага: Националну полицију и Жандармерију.

Национална полиција Француске налази се у саставу Министарства унутрашњих послова и надлежна је за обављање полицијских послова у градовима већим од 10.000 становника. *Жандармерија* је део Министарства одбране, има војну структуру и она обавља полицијске дужности у руралним деловима Француске, односно у градовима мањим од 10.000 становника, а ангажована је и на заштити граничног појаса Републике Француске.²⁴

Главну улогу у очувању јавне безбедности у Француској има Национална полиција, која у свом раду често сарађује са Жандармеријом. Иако су Жандармерија и Национална полиција две одвојене полицијске структуре, које се чак налазе у саставу различитих министарстава, међу

²³ Исто,

²⁴ Bayley, David, *Patterns of Policing, A Comparative International Analysis*, New York, Rutgers University Press, 1985, p. 13.

њима постоји веома блиска сарадња која се темељи на идентичним методама рада, информативним процедурама, заједничким пословима и обавезној координацији. Процедуре и послови Жандармерије и Националне полиције прописани су Законом о кривичном поступку, којег се придржавају обе полицијске организације, а подзаконски акти који се односе на једну и другу организацију не мењају битно законом прописане процедуре и централизовано управљање и једном и другом организацијом.

Национална полиција Француске има строго централизовану структуру, која се састоји од више чврсто повезаних организационих нивоа. Националном полицијом директно руководи Министарство унутрашњих послова, преко генералног директора полиције који је директно одговоран за функционисање Националне полиције.²⁵

Сличну полицијску организацију имају и Финска и Аустрија, која је као мала држава прихватила овакав модел организације полицијских снага.

Некоординисани централизовани модел организације полиције

Главно обележје овог модела организације полиције јесте постојање више врста полицијских организација које делују на националном и на локалном нивоу. Свака од ових организација има сопствене надлежности које су им одређене посебним законима. Типичан пример овак-

²⁵ Територија Француске подељена је на 10 провинција и 95 департмана, на чијем се челу налазе комесари полиције. Територијална подела Националне полиције Француске преклапа се са поделом Француске на управна подручја, односно територијална организација полиције преклапа се са територијалном поделом државе. Сваки департман у свом саставу има помоћника комесара, шефа криминалистичке и управне полиције и шефа обавештајног одељења, које остварује стално оперативно дежурство. Међусобни однос полицијских комесара одвија се на информативном нивоу, уз заједничку анализу и процену безбедносне ситуације, али на деловање полиције локалне управне структуре немају директан утицај, јер је полиција строго централизована и директно подређена генералном директору полиције и министру унутрашњих послова. Изузетак од ове структуре је полиција Париза. Париз има посебан департман полицијских снага, а префект париске полиције директно је одговоран министру. Целокупне полицијске снаге на подручју Париза подређене су *префекту* полиције. У оперативним пословима полицијски префект Париза везан је за јединице и службе главне дирекције полиције. Посебне полицијске департмане, поред Париза, имају и Лион и Марсеј, као вишемилионски градови, који, опет, имају своје комесаријате који покривају целокупна подручја ових градова(Исто, стр. 14)

вог модела организације полиције јесте у Италији, где постоје *три* националне полицијске организације: *Служба јавне безбедности*; *Карабињери* и *Финансијска полиција*.²⁶

Служба јавне безбедности налази се у оквиру Министарства унутрашњих послова и у њеној надлежности су одржавање јавног реда и мира, лична и имовинска сигурност грађана, борба против криминала и друге делатности које су одређене законом. Служба јавне безбедности састоји се од: територијалних полицијских јединица које делују на нивоу окружних команди, мобилних полицијских јединица за специјализоване задатке и специјализованих полицијских јединица као што су јединице саобраћајне полиције, погранична полиција и слично.

Карабињери су део оружаних снага Италије и обављају првенствено војне задатке. Налазе се у оквиру Министарства одбране, које одређује услове за пријем у службу, распоређује карабињере у служби, обезбеђује финансирање, опремање и наоружавање ових јединица и сл. Карабињери се, поред типичних војних задатака, употребљавају и за извршење полицијских задатака, односно оних послова који се односе на очување јавног реда и мира, превенцију и репресију криминала, личну и имовинску сигурност грађана, помоћ становништву у случајевима ванредних ситуација и слично. У обављању полицијских задатака, Карабињерима руководи Министарство унутрашњих послова. Овакав облик организације и употребе јединица копирале су многе државе и он се показао као веома ефикасан и јефтин модел организације, јер се за исти новац добије и елитна војна и елитна полицијска формација.²⁷

Финансијска полиција у свом делокругу рада има заштиту националних граница од кријумчарења, спречавање и откривање фалсификата, контролу наплате пореза и других државних дажбина и сл. Финансијска полиција се састоји од три структуре: *обалске страже*, *царине* и *агената Министарства финансија*. Поред националних полиција, у Италији постоје и градске полиције које се налазе у надлежности градских управа и обављају задатке типичне за локалне полиције, као што су: одржавање реда на јавним местима, асистенције градским службама, помоћ Служби јавне безбедности у регулисању саобраћаја у граду и други послови који се налазе у надлежности градске управе. *Не постоји законска обавеза координације међу различитим полицијским организа-*

²⁶ Зоран Драгишић, *Систем националне безбедности Републике Србије*, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Београд, 2011, стр. 204,

²⁷ Исто, стр. 205,

цијама, поготово онима које делују на националном нивоу, јер су њихове надлежности јасно разграничене посебним законима. Овакав модел организације полиције применљив је и на веће државе које имају централизовану политичку и управну организацију. Лоше стране овог модела огледају се у могућности да често долази до сукоба надлежности, док су добре стране флексибилност, строга специјализација полицијских служби и могућност међусобне контроле.²⁸

Координисани децентрализовани модел организације полиције

Карактеристично за овај модел организације полиције јесте постојање великог броја полицијских организација, које имају различите месне и стварне надлежности, али је њихова делатност координисана. Овакав модел организације полиције заступљен је у Великој Британији,²⁹ као последица традиције коју британско друштво гаји када је полиција у питању. Полиција у Великој Британији је једна од најстаријих полиција у свету, али се на њу традиционално гледа више као на модел самоорганизовања грађана него као на државни орган. Законом из 1835. године одређено је да сваки град има своје полицијске снаге и од тада до данас децентрализација је умањивана само у најнужнијој мери због промена у природи криминала и промена које су настале као последица техничког и технолошког развоја. Полицијска организација у Великој Британији следи традиције организације британског друштва и потпуно је компатбилна са управном поделом територије Велике Британије.³⁰

На челу сваке локалне полицијске организације налази се управно тело у чији састав улазе функционери локалне власти. Ово тело врши контролу над радом полиције и именује шефа локалне полиције. Управни надзор над радом свих локалних полицијских снага врши министар унутрашњих послова, што представља један од основних стубова координације међу свим полицијским организацијама у Великој Британији.

²⁸ Исто, стр. 205,

²⁹ Полиција се у Великој Британији састоји од: 43 локалне полицијске организације, чија се територијална надлежност поклапа са територијама грофовија и одговара територијалној надлежности локалних власти; полицијских организација великих градова; комбинованих полицијских организација; *Metropolitan Police* у Лондону; Градска полиција Лондона и Остале полицијске организације (Милош Војиновић, *Полиција у заједници*, Безбедност, бр. 4/04, стр. 153).

³⁰ Исто

Неколико великих градова у Великој Британији ужива градску самоуправу и управну аутономију у односу на грофовијска већа. Следећи принцип да полицијска организација прати управну поделу државе, ови градови имају и сопствене полицијске организације које се налазе под контролом органа градске самоуправе. Комбиноване полицијске снаге настају спајањем две или више полицијских организација, углавном више грофовијских полиција или градске и грофовијске полиције. *Metropolitan Police* састоји се од шест управа (руковођење и оперативна делатност, саобраћај и транспорт, криминалистичке истраге, обука, општи и кадровски послови и правна питања), одељења и специјалне јединице.³¹

Лондонска градска полиција надлежна је за централну област Лондона, односно пословни центар, и уско сарађује са *Metropolitan Police*. Надзор над Лондонском полицијом има одбор који именује Градски савет. Ова полицијска организација има више организационих јединица, од којих је најважнија она за сузбијање криминала у пословним трансакцијама, с обзиром на то да се у територијалној надлежности ове полицијске организације налази пословно средиште Лондона. Остале полицијске организације организују се према управним областима, односно специфичностима задатака којима се баве. Такве полицијске организације налазе се изван надлежности Министарства унутрашњих послова, и то су: транспортна полиција, која се бави заштитом железнице и метроа, полицијске организације које се баве заштитом нуклеарних постројења, краљевска полиција, надлежна за шуме и паркове, и друге сличне полицијске организације.³²

³¹ *Metropolitan Police* је настала 1829. године, и надлежна је за шире подручје Лондона, које обухвата око осам милиона становника. Ова организација запошљава око двадесет хиљада полицајаца. Пошто ова полицијска организација обавља послове које су од интереса за целокупну Велику Британију, као што је обезбеђење краљевске породице, обезбеђење Вестминстрске палате и зграда Владе Велике Британије, и води национални биро интерпола за Велику Британију, налази се у надлежности Министарства унутрашњих послова, док је оперативно руковођење поверено комесару који има пет заменика које именује краљица (Мато Пушељић, Миливој Јеленски, *Полицијски системи – реализација полицијске функције кроз устрој*, Полиц. Сигур. Бр. 1-2/2007, Загреб, 2007, стр. 9),

³² Зоран Драгишић, *Систем националне безбедности Републике Србије*, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Београд, 2011, стр. 205,

Некоординисани децентрализовани модел организације полиције

Основна карактеристика овог модела организације полиције јесте постојање великог броја полицијских организација које делују на територијалном принципу, на основу правних прописа које се доносе од стране органа власти територије на којој организација обавља своју функцију, без вертикалне структурираности и хијерархије. Полицијске организације централне државе могу обављати полицијске послове на територији коју контролише локална полиција само на основу своје стварне надлежности, односно ако решавају неки безбедносни проблем или воде истрагу поводом тешког кривичног дела, који им је законом централне државе стављено у надлежност.³³

Овакав модел организације полиције постоји у САД, а настао је као последица историјских услова, односно начина на који су САД настајале као држава. У периоду насељавања Америке свака досељеничка колонија развијала је сопствени систем за очување реда и јавног поретка. Досељеничке колоније прихватиле су систем организације полиције који је некада постојао у Енглеској што је, поред објективних услова у којима су се налазиле досељеничке колоније, било и последица чињенице да је велики број америчких досељеника користио управо енглеску традицију. За очување реда у досељеничким насељима био је задужен шериф, као једини професионални носилац полицијске функције, који је по потреби ангажовао и одређени број помоћника. Развој већих насеља, индустријализација и сукоби који су се повећавали унутар заједница, створили су потребу за професионалним полицијским снагама, које се у САД развијају од средине XIX века.³⁴

У оквиру Министарства правосуђа налазе се четири полицијске организације: *Федерални истражни биро (FBI), Управа за борбу против*

³³ Мато Пушељић, Миливој Јеленски, *Полицијски системи – реализација полицијске функције кроз устрој*, Полиц. Сигур. Бр. 1-2/2007, Загреб, 2007, стр. 7.

³⁴ Прва професионална полицијска јединица формирана је у Бостону 1838, у Њујорку 1844, а у Филделфији 1848. године. Полицијска организација у САД прати политички и територијални систем државе која је подељена на федералне државе и округе. Полицијске организације у САД имају велики степен децентрализације, а веома малу или готово никакву координацију међу полицијским организацијама различитих држава, округа и градова. У САД постоји око 50.000 полицијских организација сврстаних у пет нивоа: полицијске организације које се налазе у оквиру федералне владе (министарство правосуђа, финансија, поштанске службе); полицијске организације на нивоу савезних држава; полицијске организације у окрузима (око 3000); полицијске организације у градовима (око 10.000 већих и око 20.000 мањих градова); полицијске организације у више од 15.000 насеља (Исто, стр. 9).

наркотика (DEA), Служба шефова полиције и Служба за имиграције и натурализацију (која је функционисала до 2003. године).

Федерални истражни биро (FBI) спада у најбоље полицијске организације у свету по образованости кадрова и опреми којом располаже. У надлежности бироа је борба против организованог криминала, дроге, корупције и тероризма. Биро поседује и највећу светску базу података о извршеним кривичним делима и особама које су склоне криминалу. *Управа за борбу против наркотика (DEA)* специјализована је за борбу против дроге. *Служба шефова полиције (U.S. Marshals Service)* је судска полиција, која се бави обезбеђењем судова, сведока, хапси лица која су побегла са издржавања казне и издаје налоге за хапшења на нивоу савезне владе. *Служба за имиграције и натурализацију (INS)*, бави се питањима усељавања у САД и спречавањем илегалних усељавања. У оквиру Министарства финансија делују Управа за дуван, алкохол и ватрено оружје, Америчка царинска служба, Америчка тајна служба (која је после 2001. пребачена у надлежност новооснованог Министарства за унутрашњу безбедност) и Служба за порезе и приход. *Федерални маршали*, којих има око 700, представници су Савезног суда. У њиховој надлежности налазе се лица која су осумњичена за кршење савезних закона, именује их председник САД, а директно им је надређен државни секретар. Полицијске организације и њихови службеници имају овлашћења за примену закона на територији на којој делују. Дакле, полицијске организације Савезне владе имају овлашћење да делују на целокупној територији САД због кривичних дела или прекршаја који су прописани савезним законом.

Предности и недостаци наведених модела организације полиције

(централизовани и децентрализовани)

Што се тиче предности и недостатака полицијских система посматраних кроз степен повезаности (интеграције) полицијских јединица у држави, на основу спроведених истраживања дошло се до следећих закључака:³⁵

Као *предности централизованих* полицијских организација наводе се: *већа рационалност, ефикасност и економичност; јасно дефини-*

³⁵ Радослав Гађиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр.206, 246

сана надлежност и линија одговорности, а самим тим избегавање сукоба надлежности и одговорности између полицијских јединица или службеника; погодности у вези са развитком специјалистичких служби, употребом техничких средстава, стручним усавршавањем и увођењем јединственог система напредовања и награђивања службеника.

У недостатке централизованих полицијских организација спадају: *недовољна одговорност полиције према јавности; превише концентрисана моћ у врху полицијске организације и у рукама тела које је надређено полицији (влада), и с тим у вези опасност од могућих злоупотреба полиције, односно употреба полиције за циљеве који нису у складу са делокругом рада полиције. У таквим ситуацијама долази до појаве елемената који детерминишу постојање полицијске државе и слабо детектовање специфичних потреба локалних заједница и у складу с тим неадекватно постављање полицијске службе.*

Предности децентрализованих полицијских организација биле би супротне недостацима централизованих полицијских организација, што значи да су боље прилагођене стварним потребама грађана и локалних заједница; већа је одговорност полиције према јавности и мања опасност од злоупотребе полиције за нејавне циљеве, односно мање су могућности девијације полиције у друштву.

Такође, *недостаци децентрализованих полицијских организација били би супротни предностима централизованих полицијских организација. Такве организације су мање ефикасне, скупље, нерационалне, расцепкане, нејединствене итд.*

Једно од главних питања у функционисању полиције према јавности јесте питање корупције у полицији. Амерички социолог Алберт Рајс (*Albert Reiss*) сматра да корупција у децентрализованим полицијским организацијама не прелази локалне оквире, и да у целини посматрано полиција као систем није захваћена корупцијом. Корупција може бити ендемична појава, али врло ретко захвата врх пирамиде у полицијској организацији. У централизованим полицијским системима локална полиција је заштићена од корупције зато што је сва моћ концентрисана у врху полицијске пирамиде.³⁶

³⁶ Reiss, Albert, *Reflexions sur les systemes de police et la cooperation policiere en Europe. Los cahiers de la securite interieure*, 1939, No. 13. и Мато Пушељић, Миливој Јеленски, *Полицијски сустави – реализација полицијске функције кроз устрој*, Полиц. Сигур. Бр. 1-2/2007, Загреб, 2007, стр. 8-9.

У литератури постоје и многе друге класификације полицијских система, од којих су посебно карактеристичне две:³⁷

1. Класификација полицијских система која полази од: извора легитимитета полиције (локална власт, централна власт, гувернери као представници централне власти, аутократска власт); врсте организацијске структуре (централизована или децентрализована структура) и садржаја полицијске функције (дефиниција полиције у материјалном смислу).
2. Класификација полицијских система која полази од: степена централизације и међусобне повезаности полицијских организација, јединица (распрострањене, централизоване, интегрисане полицијске јединице); ефикасности полиције (изразито добра, добра, слаба и изразито слаба); од демократичности полиције и од степена корупције у полицији.

Полиција обавља свој задатак у динамичној средини, са гледиштима и односима који се стално мењају и развијају. Полиција, преко својих појединаца, мора да развије способност да се прилагођава и мења, како њен рад у целини не би постао препрека напретку у друштву. Стога програми обуке и образовања не смеју бити затворени системи и унапред утврђени за сва времена. Као и сама организација, они морају бити отворени за промене и даљи развој који диктирају захтеви средине која се мења. Само на тај начин полицајци могу испунити жеље и потребе заједнице којој служе и остварити очекивања која се пред њих постављају.³⁸

Литература:

1. Radoslav Gaćinović, *Bezbednosna funkcija države*, Institut za političke studije, Beograd, 2012
2. Ramo Masleša, *Teorije i sistemi sigurnosti*, Magistrat, Sarajevo, 2001, str. 163.
3. Milosavljević, B, *Nauka o policiji*, Policijska akademija, Beograd, 1997, str 56.
4. Schwartz, R. D; Miller, J. C. *Legal Evolution and Societal Complexity*, American Journal of Sociology, 1964, vol. 70
5. Milosavljević, B, *Nauka o policiji*, Policijska akademija, Beograd, 1997
6. mr Mato Pušaljčić, i mr Milivoj Jelenski, *Policijski sustavi – realizacija policijske funkcije kroz ustroj*, Polic. Sigur. Zagreb, broj 1-2,
7. Žorž Verdel, *Osnovi upravnog prava*, Narodna knjiga, Beograd, 1979, str. 47.
8. Ratko Marković, *Ustavno pravo i političke institucije*, IPD Justinijan, Beograd, 2006

³⁷ Будимир Бабовић, *Полиција у светском поретку*, Цицero принт, Београд, 1997, стр. 24.

³⁸ Исто, стр. 374.

9. Slobodan Nešković, *Bezbednost i reforme u Srbiji*, Institut za političke studije, Beograd, 2006
10. Budimir Babović, *Policija u svetskom poretku*, Cicero print, Beograd, 1997,
11. C. de Rover, *TO SERVE AND TO PROTECT – Human Rights and Humanitarian Law for Police and Security Forces*, International Committee of the Red Cross, Geneva, 1998
12. Bayley, David, *Patterns of Policing, A Comparative International Analysis*, New York, Rutgers University Press, 1985
13. Mato Pušeljić, Milivoj Jelenski, *Policijski sustavi – realizacija policijske funkcije kroz ustroj*, Polic. Sigur. br. 1-2/2007, Zagreb, 2007
14. Bayley, David, *Patterns of Policing, A Comparative International Analysis*, New York, Rutgers University Press, 1985
15. Miloš Vojinović, *Policija u zajednici*, Bezbednost, br. 4/04,
16. Reiss, Albert, *Reflexions sur les systemes de police et la cooperation policiere en Europe. Los cahiers de la securite interieure*, 1939, No. 13
17. Budimir Babović, *Policija u svetskom poretku*, Cicero print, Beograd, 1997

Models of Organization of Modern Police Systems

Summary: History has shown that the police is one of oldest services in the state and human society alike. Being an elementary model of social control, the police is older than the state. Etymologically speaking, the word „police” (Eng. – *police*, Ger. – *polizei*, Fr. – *police*) derives from a Greek word *polis*, *politeia*, which means management (administering) of a city and state, a constitution. This means that the notion *politeia*, being derived from the notion *polis* or „a city-state”, implies a whole state service, legislation, judiciary and administration. For this reasons Romans, too, used the notion *politeia*. In this sense, for Aristotle *politeia* implies an ideal model of a state order. Accordingly, notions of the politics and police derived from the notion *politeia*. Therefore the police is „a comprehensive system of professional type (character) which is organized for purpose of management of public order and policy in one society and for such purpose it is equipped with legal authority and necessary resources. According to standards of coordination the police organizations can be: independent, coordinated and uncoordinated ones. According to standards of centralization, they can be centralized and decentralized.

Key Words: police, state, centralized, decentralized, coordinated, uncoordinated

ЖЕЛИМИР КЕШЕТОВИЋ

Факултет безбедности

Београд

СРЂАН МИЛАШИНОВИЋ

Криминалистичко-полицијска академија

Београд

УДК 005.334;351.86

Монографска студија

Примљен: 27.03.2012

Одобен: 28.05.2012

УПРАВЉАЊЕ КРИЗАМА И КАТАСТРОФАМА * **- поуке из прошлости -**

Сажетак: Предмет рада су историјски увиди у кризе и катастрофе и начин на који су се друштва и људске заједнице суочавали са овим догађајима и њиховим последицама. Будући да се и ове врсте догађаја периодично понављају, мада у измењеним друштвено историјским околностима, а да се приликом израде кризних планова најчешће има у виду само последња велика криза која је изазвала велико узнемирење у јавности, аутори указују на важност историјског сећања и коришћења искустава из прошлости, будући да истраживање прошлих криза и катастрофа даје широк увид у потенцијалне хазарде али и друштвене последице криза и катастрофа. Посебна пажња посвећује се хијерархији кризних догађаја с обзиром на њихов квалитет, квантитет и природу кризног одговора.

Кључне речи: криза, катастрофа, кризни менаџмент, управљање катастрофама, историја

Кризе и катастрофе старе су колико и човечанство. Оне су стални пратиоци и може се рећи историјске константе људских заједница и

* Рад је резултат ангажовања аутора на пројектима које финансира Министарство просвете и науке Републике Србије у оквиру циклуса научних пројеката 2011-2014. Ради се о пројектима: *Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција* број 179045, Криминалистичко - полицијске академије и пројекту Факултета безбедности број 47017 *Безбедност и заштита организовања и функционисања васпитно образовног система у Србији (основна начела, принципи, протоколи, процедуре и средства)*.

друштвеног живота уопште. Управо због димензија и значаја последица, њихова имена и датуми обележавају епохе, а под њиховим утицајем изменила су се друштва, културе и цивилизације (Milašinović and Kešetović, 2009:117). Историја нам говори о томе шта ће се догодити, будући да се и кризе и катастрофе у њој понављају дајући примере како су људи поступали у овим догађајима.

У реалности институције успостављене за реаговање на кризе и катастрофе се током времена развијају под утицајем читавог низа фактора.¹ Резултат је скоро увек несавршен систем који је производ компромиса између идеалног жељеног стања и политичке и економске реалности која се временом мења. Разумевање развоја институција може рећи доста о томе зашто оне раде на одређени начин као и о вероватноћи њиховог мењања и прилагођавања будућим условима.

Проучавање историје криза и катастрофа и еволуције система за одговор на ове догађаје може бити од вишеструке користи. Историја, наиме, показује да се оне могу догодити у сваком друштву и заједници и да нико није имун на њих. Међутим, када анализирају хазарде, многи планери се руководе или искуствима из недавне прошлости која су још жива у сећању људи, или пак катастрофама које су имале највеће последице по заједницу. Тако су, примера ради, кризни планери у Сан Франциску и даље под снажним утицајем земљотреса и пожара из далеке 1906, односно земљотреса из 1989. С друге стране, као део наслеђа догађаја од 11. септембра 2001, њујоршки планери су пре свега фокусирали на терористичке нападе. При том, мало становника Сан Франциска је свесно хазарда као што су цунамији, торнада и епидемије који су обележили почетак 19. века, а Њујорчане би изненадио податак да испод острва Менхетен постоји раседна плоча (Canton, 2007:4).

Несумњиво је да истраживање прошлих криза и катастрофа даје широк увид у потенцијалне хазарде. По природи ствари људи имају тенденцију да се фокусирају на скорашње инциденте и на оне који су постали део институционалне меморије. Историја криза и катастрофа помаже у идентификацији хазарда који су предвидиви. Од кризних планера се очекује да утврде и планирају за хазарде који могу погодити

¹ У савременим државама системи за реаговање у ванредним ситуацијама различито су устројени зависно од врста и специфичности угрожавања државне територије, климатских прилика, природних појава, карактеристика тла и др., с једне стране и постојећег правног система, управних традиција, политичко територијалне организације и друштвеног уређења, историјских искустава са ванредним ситуацијама, с друге стране. Дакле, ради се о субјективним и објективним могућностима и потребама и о њиховом социјалном разумевању (Кешетовић, 2010:237).

заједницу. Догађаји коју су предвидиви су од посебног значаја јер се увек након кризног догађаја поставља питање зашто за њега није постојао план. Ипак, пракса говори да то није увек случај. Наиме, пре терористичког напада од 11. септембра 2011. није се размишљало о могућности да се авион употреби за напад на зграду, мада је таква могућност била предвидива, с обзиром на догађај од 28. јула 1945. године када је војни бомбардер чији је пилот, дезоријентисан маглом и пљуском, ударио летилицом у облакодер Емпајер Стејт, изазавши пожар у згради и евакуацију 1.500 људи. Међутим, неке поуке су ипак извучене и из овог случаја у смислу промене стандарда градње широм САД, тако да је управо примена тих нових стандарда спречила тренутни колапс „кула близнакиња” Светског трговинског центра и омогућила безбедну евакуацију хиљада људи (Canton, 2007).

Поред разумевања хазарда, историјски увид може бити користан и кад је реч о друштвеним последицама криза и катастрофа. Када мисли о њима, већина људи размишља у смислу непосредних потреба и одговора на последице кризног догађаја. У холистички схваћеном кризном менаџменту, међутим, мора се водити рачуна и о дугорочним последицама и потреби да се погођена друштвена заједница обнови и врати у нормално стање. На основу историјског проучавања дугорочних последица катастрофа, могу се извучити основане претпоставке о ономе шта се може догодити, односно која се искуства могу поновити. Епидемија куге 1300-тих се углавном памти по цени коју је имала у људским животима, а мање је познато да је она имала значајан утицај на економске и социјалне услове који су владали у Средњем веку, водећи коначно повећању надница, бољим животним условима и окончању феудалног система. Слично томе, Сајмон Вичестер (Simon Winchester) у књизи *Кракатау: Дан када је свет експлодирао 27. август 1883* посматра успон исламског фундаментализма у источном Пацифику као директан резултат ове вулканске ерупције (Winchester, 2003).

Поглед уназад говори и о бројним примерима у којима се јављају каскадни ефекти криза и катастрофа. Каскадни догађаји су катастрофе у којима иницијални инцидент заправо представља окидач који покреће додатне кризе или се шири у суседна подручја која иначе не би била погођена инцидентом, као што је на пример био случај са нуклеарном катастрофом у Чернобиљу која је 1986. године поред три совјетске државе - Украјине, Белорусије и Русије, погодила и Скандинавију и неке европске земље. Историја обилује сличним догађајима, попут експлозије вулкана Тамбора на Источној Јави 1815. године када је у атмосферу избачено према проценама око 1,7 милиона тона пепела и каменечића

који су створили покривач на милион квадратних миља. Светлији пепео је формирао прекривач који је на висини од око 25 миља одбијао сунчеве зраке назад у свемир, узрокујући 1816 талас хладноће који је широм света утицао на приносе и довео до светске епидемије глади.

У литератури о кризном менаџменту се често говори о Ноју као првом кризном менаџеру који је почео да гради барку пре него што је почео велики потоп. Без обзира на то да ли у овој библијској легенди има елемената историјске истине, нема сумње да су људи, од када постоје кризе и катастрофе, покушавали да их избегну, односно да се боре са последицама ових догађаја. Први видови ових покушаја имали су облик молитве, жртве и других ритуала којима су људи настојали да придобију наклоност Бога, односно више силе која би им помогла да несрећу избегну, односно да је макар умање. Митови и легенде који су постојали пре писане историје садрже бројне елементе покушаја да се спрече кризе и катастрофе, односно да се за њих припреми, од којих су многи вероватно инспирисани тада актуелним стварним догађајима. Приче о великим поплавама јављају се у свим културама. Варијације приче о Потопу и Нојевој барци се могу наћи у сумерском епу Гилгамеш, индијским предањима о Вишнуу и Попол Вукс, светој књизи Кише Индијанаца који су живели на подручју данашње Гватемале. Библијска књига Постанак говори о Јосифу који прави залихе жита да би се припремио на предсказане године глади у Египту, што је пример проактивног кризног менаџмента.

Историја кризног менаџмента се не везује само за митове и легенде. Наиме извесни елементи кризног менаџмента у пракси налазе се доста рано у историји. Тако је у Старом Риму, као одговор на захтеве јавности да се нешто уради поводом све учесталијих пожара у Граду, император Август формирао бригаду стражара (*vigiles*) у 6. години наше ере који су поред чувања мира и безбедности били задужени надзор над ноћним лампама и безбедним паљењем ватре као и за гашење пожара и у ту сврху били опремљени тада расположивим средствима (куке, секире, мердевине, конопци и кофе, али и пумпе за воду које су стварале притисак да млаз добаца и до 100 стопа). Бригада се састојала од седам кохорти са по 560 људи у свакој од њих, при чему је свака кохорта била одговорна за по два од укупно 14 римских дистрикта. Свака четири месеца 320 вигила је упућивано из Рима у луке Остија и Портус. Свака кохорта је имала и четири лекара и неку врсту капелана (*victimarius*). Сличности ових формација са модерним ватрогасним бригадама су запањујуће.

У епидемији куге која је погодила Европу 1348. могу се наћи сличности са модерним страховима од биотероризма или пандемија као што су САРС или азијски птичји грип, али и савременом праксом кризног менаџмента. Болест је дошла изненадно и брзо, а за три године убила је од 25% до 50% становништва Европе. Велики градови попут Фиренце, Венеције, Хамбурга и Бремена изгубили су најмање 60% становника, а Париз једну половину, односно 50.000 људи. Многи од проблема и решења примењених у прошлости подсећају на оне са којима се суочавамо у одговору на пандемије на почетку 21. века. Да би се збринуо велики број болесних људи формиране су импровизоване болнице које су водили свештеници или добровољци. Слична искуства са провизорним болницама поновљена су приликом епидемије грипа 1918. Велики број лешева преплавио је цркве које су у нормалним условима сахрањивали тела на посвећеној земљи, али су у овим околностима биле принуђене да користе масовне гробнице и поступак кремирања - технике које се и даље користе у катастрофама упркос томе што нису увек неопходне и што стварају одређене проблеме породицама жртава. Кремација и масовно сахрањивање се данас користе из истих разлога из којих су се користиле у Средњем веку: страха од заразе и погрешног разумевања здравствених хазарда. Епидемија САРС (Severe Acute Respiratory Syndrome -SARS) 2003 довела је до преиспитивања карантинна као метода спречавања ширења заразе.

Велики земљотрес у Лисабону 1755. године представља почетак промене става према природним катастрофама. У највећем делу писане историје на катастрофе се гледало као на израз „Божје воље„. Ако се посматрају на тај начин, значи да су изван људске контроле и да се ништа не може учинити да се оне спрече. Међутим, лисабонски земљотрес се догодио усред доба просвећености када је разум добио превагу над традиционалним веровањима. У том контексту се јавља и покушај да се да се катастрофе дефинишу у научним терминима и да се на њих гледа на као на „акте природе” што самим тим значи да се могу објаснити и да се на њих може утицати људским деловањем.

Научно истраживање криза и катастрофа, као и дисциплина кризног менаџмента, везују се за ране 1950те године и време Хладног рата када је влада САД финансирала истраживање које имало за циљ да антиципира реаговање људи у случају нуклеарног напада коришћењем катастрофа као врсте „природне лабораторије„. Прве обимније студије су изведене на Националном центру за испитивање јавног мњења Универзитета у Чикагу (University of Chicago's National Opinion Research Center) између 1950 и 1954 године. Интересантно је да су ове студије

биле коницидирале са актуелним догађајима, односно инцидентом са опасним материјама то јест испарењима сумпор диоксида у Донору, Пенсилванија у октобру 1948. Војни официри послати да изуче инцидент, веровали су да могу да извуку закључке о понашању грађана у случају тровања гасом. Уместо тога они су остали збуњени када су посматрали људе који нису били погођени инцидентом, а који су показивали симптоме жртава и почели да траже објашњење овог феномена у даљим студијама. Следила су и друга истраживања од којих су најзначајнији радови Групе за истраживање катастрофа Националне академије наука (Disaster Research Group of the National Academy of Sciences) средином 1950-тих.

Док је почетна намера ових студија била да изуче индивидуалне реакције на ратне ситуације, најважнија научена лекција је била увиђање потребе и значаја изучавања реакције организација. Студије нису дале много резултата који су везани за потребе у рату, али су указале на то да су многе од укорењених претпоставки које се односе на индивидуално и групно понашање у кризним ситуацијама биле погрешне.

Занимљив феномен у вези овог почетног истраживања је начин на који су социолози изабрали чисто војни пројекат да би истраживали људске реакције на кризу које нису везане за ратне околности. Рад групе за истраживање катастрофа је у том смислу посебно значајан. Упркос томе што је она формирана ради истраживања катастрофа изазваних непријатељским акцијама, у њој су доминирали социолози, што је резултирало оријентацијом на основна а не на примењена истраживања. Другим речима, резултати истраживања дали су корисне информације за свеукупно разумевање катастрофа, али су дали мало резултата који се могу применити на проблеме који се јављају у рату.

Од посебног значаја за истраживачку заједницу која се бави кризним менаџментом било је оснивање Истраживачког центра за катастрофе (Disaster Research Center- DRC), на Универзитету државе Охајо 1963. Предлог Одсека за социологију државе Охајо да се проучавају организације под стресом дошао је у исто време када је канцеларија цивилне одбране била преокупирана понашањем цивила у рату² и имала је средства за подршку истраживањима. Првобитни предлог је проширен на захтев Канцеларије за цивилну одбрану и основан је Центар за истраживање катастрофа. Премештен на Универзитет у Делаверу у

² Кубанска ракетна кризе се десила у октобру 1962, а хладни рат је добијао на интензитету.

1985, Центар спроводи теренска истраживање широм заједнице и служи као складиште за материјале прикупљене од стране других агенција и истраживача. Његова библиотека са преко 50.000 јединица и низ од преко 400 књига, монографија и извештаја доступни су органима који су укључени у управљање у ванредним ситуацијама, као и истраживачима.

Пандан Центру за истраживање катастрофа је Центар за истраживање природних хазарда и примену информација (Natural Hazards Research and Applications Information Center NHRAIC) на Универзитету Колорадо у Боулдеру, основан 1976. Док је његова мисија слична оној коју има Центар за истраживање катастрофа (тј. да служи као централно место енкапсулирања знања о катастрофама из аспекта друштвених наука и о политичким аспектима катастрофа), Центар за истраживање природних хазарда и примену информација се фокусира првенствено на природне опасности и њихово ублажавање. Овај Центар има програм за брз одзив који финансира Национална фондација за науку која иначе финансира истраживања у друштвеним наукама одмах након несреће или катастрофе са циљем да се ухвати информације које могу брзо да нестану.

Развој истраживања катастрофа у друштвеним наукама има посебан значај за кризне менаџере на различитим нивоима. Она пружају увид у природу катастрофа, али, што је још важније, третирају тему очекивања јавности која су управо кључни покретач развоја кризног менаџмента и показатељ његовог успеха. Разумевање начина на који људи реагују на кризе и најуспешнијих методологија су од кључног значаја за кризне менаџере.

Хијерархија кризних догађаја у контексту кризног одговора

Научници из области друштвених наука тврдили су да су катастрофе социјалне конструкције, те да су услед тога дефинисане на основу природе утицаја које имају на социјалне системе. Догађај који се одиграва тамо где нема становништва, уобичајено не достиже ниво катастрофе, уколико не производи каскадне ефекте који имају последице по друштво. Постоје и докази који говоре о томе да су катастрофе манифестација рањивости у модерном друштву, што је аргумент који се свакако налази у тесној корелацији са дефиницијом ризика.

Дефинисање шта се подразумева под појмом катастрофе није само академска вежба, већ је то је одраз начина на који друштво се бави пос-

ледицама кризе. Као наводи историчар животне средине Тед Стајнберг (Steinberg) у својој књизи *Божје дело: Неприродна историја природних катастрофа у Америци*, претпоставка да су катастрофе случајни догађаји изван контроле друштва се користи као изговор за недостатак напора да се оне ублаже и неуспех јавних власти у очима јавности да планирају и припреме се за њих (Steinberg, 2006). Ако се, међутим, прихвати да су катастрофе директан резултат рањивости друштва на одређене догађаје, од којих су већина предвидиви, онда следи да се могу преузети реалистични кораци да се смањи рањивост и да се припреми за последице катастрофе.

Оно што, међутим, заиста компликује питање дефинисања катастрофе јесте да чињеница да су последице катастрофа у крајњој инстанци релативне. Они су, наиме, функција природе саме катастрофе и ресурса који су на располагању онима који морају да се носе са њеним последицама. Пет пожарних аларма у великим градском подручју се могу третирати као рутински догађај, а у руралном подручју могу подразумевати ангажовање ресурса и узајамну сарадњу више округа у давању одговора. Катастрофе су такође условљене начином на који јавности перципира ризик. Претња виšekратног узастопног нестанака струје у Калифорнији у 2001. године имала је објективно мали утицај на јавну безбедност, али забринутост јавности је подигнута на ниво кризе.

Друго питање везано за дефиницију се односи на то да је термин „катастрофа” сувише уопштен да би се направила разлика између догађаја који изазива значајну штету и губитак живота, као што су зимске поплаве, и великих догађаја од националног значаја, као што је рецимо био ураган Катрина у САД. Ово сугерише да можда постоји потреба за „хијерархијом катастрофа” с обзиром на магнитуду догађаја. То намеће питање, „Да ли је ова разлика је само ствар обима?” Да ли су, како се магнитуда догађаја повећава, разлике само квантитативне (нпр. на катастрофу се може одговорити на исти начин као и на свакодневне ванредне ситуације) или такође постоје и неке квалитативне разлике?

Радови научника из области друштвених наука, особито Енрика Кварантелија (Enrico Quarantelli) сугеришу да заправо постоје и квалитативне и квалитативне разлике између одговора који се даје у рутинским (ванредним) ситуацијама и у катастрофама (Quarantelli, 1978). Ово говори у прилог идеје да постоје различити ескалирајући нивои кризе који се уклапају у хијерархијску структуру.

Први ниво ове хијерархије састоји се од догађаја који се одигравају често и са којима је погођена заједница у потпуности у стању да се носи. О овим догађајима се најчешће говори као о ванредним ситуаци-

јама. Њих америчка ФЕМА дефинише као „Опасан догађај са којим се нормално може управљати на локалном нивоу” (FEMA). Са аспекта америчких федералних власти ванредна ситуација се дефинише као „сваки догађај или случај у коме је, на основу одлуке председника, неопходна федерална помоћ као допуна државних и локалних ресурса, ради спашавања људских живота, имовине, безбедности и јавног здравља, или ради смањења или преумеравања претеће катастрофе у било ком делу Сједињених Држава.” (The Stafford Act)³ Актуелна пракса показује да су ове ванредне ситуације ретке и ограничене на одређене врсте федералне помоћи. Сагласно томе ИС 230 дефиниција ванредне ситуације као догађаја за чије управљање су довољни капацитети заједнице је одговарајућа за први ниво у кризној хијерархији.

У истом документу ФЕМА дефинише катастрофу као „Опасан догађај који узрокује људске и економске губитке и изискују кризни одговор који надилази локалне и државне ресурсе.” Катастрофа се разликује од ванредне ситуације по томе што захтева већи ниво одговора. Стафорд закон (The Stafford Act) је нешто одређенији и уводи појам већа катастрофа (major disaster) под којом се подразумева свака природна катастрофа (укључујући сваки оркан, торнадо, олују, талас плиме, цунами, земљотрес, вулканску ерупцију, клизиште, снежну олују или сушу) или, без обзира на узрок, пожар, поплаву, експлозију у било ком делу САД који према процени Председника узрокују оштећење чија је озбиљност и магнитуда таква да захтева велику помоћ напорима и ресурсима државе и локалне заједнице и спасилачких организација у смањењу штете, губитака, невоља и патњи. У суштини дефиниција ФЕМА сугерише да су катастрофе догађаји који превазилазе локалне и државне капацитете за одговор, док она коју сугерише закон Стафорд акценат ставља на процену последица од стране Председника САД.

³ Стафордски закон (Stafford Disaster Relief and Emergency Assistance Act) је федерални закон САД који има за циљ да уведе ред и успостави системска средства за пружање федералне помоћи државним и локалним властима у заштити грађана у случају природних катастрофа. Намера Конгреса је била да охрабри државе и локалне заједнице да развију свеобухватне планове припрема за катастрофе, припреме се за бољу сарадњу између министарстава и агенција у случају катастрофа, подстакну коришћење осигурања и обезбеди програме федералне помоћи у случају штете изазване катастрофом. Стафордски закон је назван по Robert T. Stafford који је значајно помогао да буде усвојен у Конгресу и представља измењену верзију Закона о помоћи у случају катастрофа из 1974. Њиме је створен данашњи систем у коме декларација односно одлука Председника САД о постојању ванредне ситуације иницира физичку и финансијску помоћ коју онда ФЕМА упућује погођеном подручју. Закон даје ФЕМА одговорност за координацију свих мера које у том смислу преузима влада, односно 28 федералних агенција и невладиних организација.

Међутим, обе наведене дефиниције подразумевају да је разлика између ванредних ситуација и катастрофа у степену, а не у квалитету. Тако је, рецимо, разлика између веће аутомобилске несреће (ванредна ситуација) и терористичког напада од 11. септембра у броју жртава и капацитетима за одговор. Међутим, када се размотри сложеност одговора на догађаје већег обима, чини се да претпоставка да се катастрофе разликују од ванредних ситуација само по степену, противречи интуицији.

Управо се једно од првих истраживачких интересовања научника у области друштвених наука односило на питање разлике између ванредних ситуација и катастрофа. Истраживачи, пре свих Енрико Кварантели, су идентификовали најмање пет квалитативних разлика између ванредних ситуација и катастрофа:

1. *Конвергентне организације* - Ванредне ситуације се стављају под контролу употребом ресурса којим заједница располаже или најчешће уз локалну узајамну помоћ. Катастрофе укључују већи број организација из јавног и приватног сектора са којима припадници локалне заједнице погођене катастрофом најчешће никад раније нису радили. Сагласно томе, ангажоване организације треба да буду у стању да брзо успоставе одговарајуће радне односе са различитим групама.
2. *Губитак аутономије* - катастрофе за резултат имају формирање посебних оперативних структура које могу преузети примат у односу на редовне. Оне могу користити своја ванредна овлашћења тако што, без обзира на својинско право, преузимају управљање приватним ресурсима или што сруше оштећене структуре. Ова ванредна овлашћења се најчешће не користе у рутинским догађајима, односно свакодневним ванредним ситуацијама.
3. *Стандарди перформанси* - у катастрофама се протоколи који се уобичајено користе за давање одговора укидају (нпр. брзина одговора се мења, успоставља се тријажа пацијената, додељује се ограничена опрема итд.). Ово значи да је ниво услуга на које су грађани навикли озбиљно деградиран. На пример, упркос очекивањима током урагана Катрина центри 911 нису сматрани делом одговора на катастрофу. Док је комуникациона компонента остала витална, нестала је могућност пријема позива и дистрибуције услуга због оштећења телефонског система и потпуне посвећености ресурса за одговор другим задацима.
4. *Тесна повезаност јавног и приватног сектора* - одговор на катастрофе захтева коришћење свих расположивих ресурса заједнице тако да линија између јавних и приватних ресурса постаје замагљена. Ово се посебно односи на област логистике у којој су компаније у приватном сектору знатно боље опремљене. Даље у САД и неким западним земљама највећи део критичних инфраструктура је у власништву и под контролом приватног сектора који тако постаје главни играч у поновном успостављању њиховог функционисања.

5. У одговору на утицај рутинских ванредних ситуација на организацију нормални механизам владиног реаговања није значајно погођен. У великим катастрофама, међутим, локална влада мора обезбедити одговор у односу на грађане, док се истовремено бави утицајем догађаја на своје сопствене операције. Планови континуитета постају кључ за обнову јавних служби и имплементација ових планова може произвести конфликт са плановима за одговор, уколико ове две врсте планова нису на одговарајући начин координиране.

Ако се погледају ове разлике постаје очигледно да се локалне ванредне ситуације и веће катастрофе разликују и квантитативно и квалитативно. То онда, даље, подразумева да методологија командовања и контроле, оперативне технике и тактика која се користи у свакодневним нормалним операцијама постају недовољне за поступање са већим катастрофама и да организације морају додатно планирати у односу на планове за одговор на ванредне ситуације. То, такође, имплицира да је могућ и други хијерархијски модел за функционисање у кризи који се фокусира на то како се управља ванредним ситуацијама, а како катастрофама. Ове квалитативне разлике такође подржавају дефиницију ФЕМА да су катастрофе резултат утицаја на организацију која даје одговор који превазилази капацитет расположивих ресурса. Док ФЕМА и Стафорд закон само дефинишу ванредне ситуације и катастрофе, јасно је да нису све катастрофе једнаке. Већина њих су углавном локализовани догађаји релативно ограниченог обима, док неке имају веома раширене ефекте. Ако се користи само један термин катастрофа (енг. disaster) како се могу упоредити цунами који је погодио Индијски океан 2004 са оним који је погодио Јапан 2011. Очигледно је да је неопходан још дескриптивнији термин да би се разликовале суперкатастрофе од великих катастрофа.

Након урагана Катрина у енглеском језику је почео да се користи термин 'catastrophe' да опише велику катастрофу са разорним и последицама на ширем подручју, те се поставило питање разграничења између катастрофе (disaster) и велике катастрофе (catastrophe). У САД је ово питање покренуо Рачуноводствени уред владе након урагана Ендију (Andrew) 1993 и њиме се бавила мања група научника из области друштвених наука. Кварантели је утврдио пет елемената за квалитативно разликовање велике катастрофе (catastrophe) и катастрофе (disaster):

1. Утицај на грађевинске структуре - велике катастрофе карактерише потпуно уништење свих или већине стамбених објеката што доводи до недостатка простора за смештај људи док приликом катастрофа велики проценат стамбених објеката остаје на располагању тако да расељена лица могу наћи смештај код рођака и пријатеља. Велика штета коју узрокује велика катастрофа може имати за резултат расељавање становништва било да је реч о

- добровољном расељавању или о акцији владе. Тако је велики део популације Њу Орлеанса (New Orleans) релоциран након урагана Катрина, а становништво Сан Франциска након земљотреса 1906.
2. Утицај на локалне власти - нормална претпоставка у катастрофама је да су локалне власти надлежне и да су у позицији да координирају напоре спасилаца. У великим катастрофама локална власт је поремећена и блокирана било тиме што су носиоци функција постали жртве или тиме што су уништени оперативни центри и комуникациони системи. Услед тога могу бити оперативно неупотребљиви уобичајени системи обезбеђивања локалних ресурса и планови за велике катастрофе на нивоу државе треба да укључе и механизме обезбеђивања ресурса за погођена подручја.
 3. Утицај на помоћ од локалних заједница - најдоступнији и најбржи извор помоћи у случају великих катастрофа је онај из суседних локалних заједница које нису погођене догађајем. Међутим, приликом великих катастрофа погођена су велика подручја и суседне локалне заједнице не могу помоћи једна другој. Штавише, конвергентни ресурси, као што је на пример федерална помоћ, морају се распоредити на више локалних заједница, а не усмеравају се само на једну, тако да може чак доћи и до својеврсне борбе и надметања за ресурсе, као што се десило током урагана Катрина кад је највећа пажња посвећена Њу Орлеансу, на рачун других заједница чије су потребе можда биле и веће.
 4. Утицај на функције заједнице - велики катастрофални догађаји не прекидају само функционисање инфраструктура заједнице већ и социјалне агрегате као што су школе, и цркве и то у знатно већој мери него у случају катастрофа, значајно продужујући време потребно за опоравак и повратак у нормално стање.
 5. Утицај на политичке процесе - услед физичког оштећења и поремећаја социјалних структура велике катастрофе у први план избацују политичке теме које су иначе запостављене у нормалним околностима. Тако је рецимо ураган Катрина покренуо питање корупције у локалној власти и питање расне стратификације у Њу Орлеансу.

Успостављање хијерархије великих катастрофа које их разликује од оних квалитативно и квантитативно мањих не значи да су ове остале мањег значаја. Коначно жртвама је свеједно који ниво у хијерархији догађају приписују бирократе у својим канцеларијама. Ове посматрају само последице догађаја по себе и свој живот.

Све изнето никако не значи да механизми који се користе за одговор у ванредним ситуацијама и катастрофама немају никакве користи кад су у питању велике катастрофе. Предложена хијерархија сугерише само то да постоје значајне разлике између ових догађаја које се морају имати у виду приликом кризног планирања.

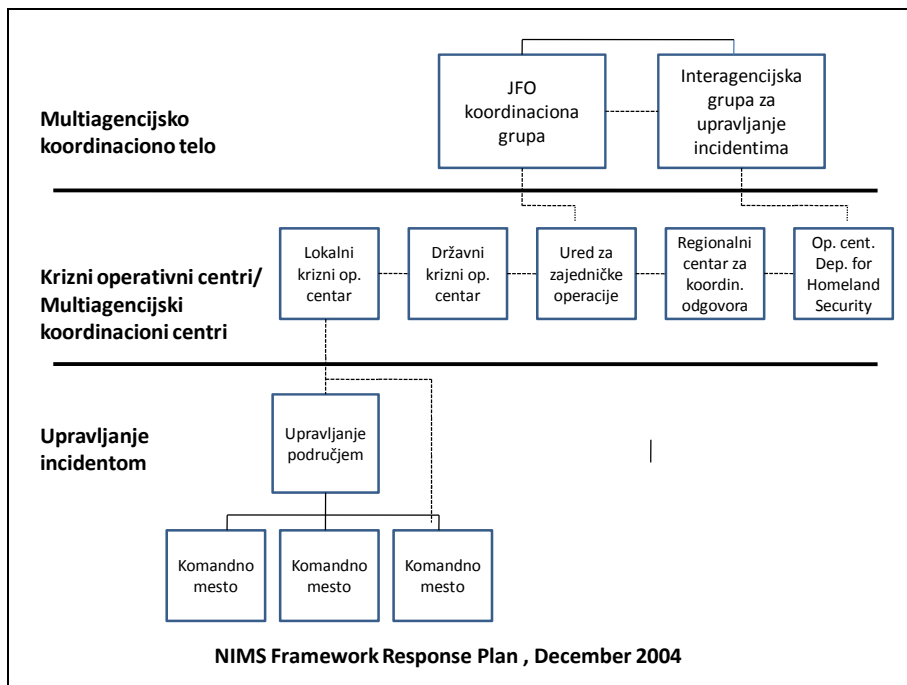
Ово поново покреће раније наведено питање о хијерархији одговора на различите нивое кризе. Ако постоји разлика између нивоа криза да ли постоји и разлика у одговорима. Здрав разум сугерише да она мора да постоји посебно кад се у разматрање узму оперативни модели у јавном и приватном сектору. У том смислу кризни одговор спада у једну од следеће три категорије:

Оперативни - оперативни или одговор на првој линији односно на терену састоји се од система и ресурса неопходних за одговор којим се директно утиче на догађај. Обично се ради о службама које дају први одговор (енгл. first responders) као што су полиција, ватрогасна служба, особље хитне помоћи.

Тактички - тактички одговор на догађај подразумева управљање укупним одговором на догађај кроз активности координације различитих органа и агенција које у оквиру свог мандата реагују на догађај, антиципирање потреба за ресурсима и координацију информисања јавности.

Стратешки - стратешки одговор значи управљање догађајем кроз изучавање његових дугорочних импликација, утврђивање дугорочних циљева и успостављање приоритета које служе као путоказ у оперативном одговору.

Овај модел је заснован на цивилном пословном моделу који се у корпорацијама користи за мерење перформанси али може лако бити базиран и на војном моделу рангирања ратовања. Наиме, и војни модел препознаје стратешки, оперативни и тактички ниво што може изазвати забуну. Међутим, ствар је у томе да се у свакој катастрофи активности одвијају на три нивоа: у процесу дугорочног планирања се постављају стратешки циљеви, средњорочни ниво преводи стратешке циљеве у тактичко ангажовање ресурса и теренски ниво на коме се постижу резултати. Ова три нивоа су веома блиска са оперативним нивоима у оквиру Националног система за управљање инцидентима (National Incident Management System - NIMS) на слици 1. и троспратном (злато, сребро и бронза) систему управљања инцидентима који се користи у Лондону (слика 2).

Слика 1.: Извор: Canton, L., G. EMERGENCY MANAGEMENT - Concepts and Strategies for Effective Programs, Wiley, Hoboken, New Jersey, 2007

6.2 Злато, Сребро и Бронза

6.2.1 'Злато', 'Сребро' и 'Бронза' су називи функција које је прихватила свака хитна служба и везана је за улоге (функције), а не за хијерархију (ранг). Ове функције су еквивалентне оним описаним као 'стратешке', 'тактичке' и 'оперативне' у другим документима који се баве процедурама у ванредним ситуацијама. Свака од ових улога се сумарно може описати.

6.3 Злато (стратешки)

6.3.1 Злато је командант који има свеукупну надлежност над сваком од служби и агенција. Одговоран је за формулисање стратегије решавања инцидента. Сваки Златни има команду над свим ресурсима, али тактичке одлуке делегира Сребрном (сребрнима).

6.3.2 На почетку инцидента Златни ће утврдити стратегију која се бележи (документује) и по потреби ревидира.

6.4 Сребрни (тактички)

6.4.1 Сребрни ће изаћи на лице места, преузети команду и одговорност за формулисање тактике коју ће применити његова служба да би остварила циљ који је поставио Златни. Сребрни не треба да се лично укључује у активности непосредно везане за инцидент, већ да задржи дистанцу.

6.5 Бронзани (оперативни)

6.5.1 Бронзани контролише и ангажује ресурсе своје службе у оквиру географског сектора или специфичне улоге и примењује тактику коју је дефинисао Сребрни.

6.5.2. Ови називи не преносе старешинство или чинове, али одражавају функцију коју обавља појединачна особа. Од почетка је важно да су виши официри у свакој служби повезани један с другим. То ће бити основ на коме се заснивају сви каснији састанци.

6.5.3. Како се инцидент развија, и расту ангажовани реусрси то се сразмерно повећава и ниво супервизије. Како виши менаџери стижу њима се приписују функције у оквиру Златне Сребрне и Бронзане структуре.

6.5.4. Виши официри стижу у возилима за командовање и контролу и успостављају контакт са својим оперативним командантима али и са полицијским Сребрним да би означили преношење заповедања.

London Incident Management System. Major Incident Procedure Manual.

London Emergency Liaison Panel, 2004.

Извор: Canton, L., G. *EMERGENCY MANAGEMENT - Concepts and Strategies for Effective Programs*, Wiley, Hoboken, New Jersey, 2007

Наведена хијерархија одговора је у тесној корелацији са раније дискутованом хијерархијом криза. Са ванредним ситуацијама се генерално поступа на оперативном нивоу. У одговору заједнице на катастрофе, нагласак је на тактичком одговору. Одговором на велике катастрофе се управља на стратешком нивоу пошто је обим догађаја такав да оставља дугорочне последице на нацију. На сваком нивоу одговора расте потреба за флексибилношћу и креативношћу. На тактичком нивоу је релативно лако идентификовати потребе и ресурсе и то се свакодневно ради широм земље. Кад се посматра тактичко и стратешко планирање варијабле расту и све ситуације се не могу предвидети што изискује систем који је довољно флексибилан да створи механизме одговора у ходу и креативно искористи ресурсе.

Захтев за планирање за велике катастрофе на нивоу локалне власти показује недостатак холистичког погледа на кризни менаџмент. По дефиницији локална власт је потпуно укључена у ниво катастрофе и

нема додатних ресурса који би се могли ангажовати. Ако се узму Кварантелијеве квалитативне разлике између катастрофе и велике катастрофе локална власт може имати мање капацитета у великим катастрофама него у катастрофама. Ово значи да, скоро истовремено, највећи део одговорности за тактички одговор може бити пребачен на државу. Ово сугерише да главни агенс за планирање за катастрофе треба да буде држава, а да локално планирање треба да буде усмерено на изградњу капацитета за преживљавање кроз унапређење планирања за континуитет. Следећа слика представља покушај комбинације нивоа кризе и одговора и методологије управљања инцидентом коју примењује Национални Систем за управљање инцидентима (National Incident Management System) у јединствен модел.

Nivo krize	Definicija	Glavni nivo odgovora	Metodologija odgovora	Glavni agent
Vanredna situacija	opasan događaj koji se uobičajeno rešava na lokalnom nivou	Operativni	Sistem komandovanja incidentom	Lokalni
Katastrofa	uzrokuje ozbiljno oštećenje da iziskuje veću pomoć prema Staford zakonu	Taktički	Multiagencijski koordinacijski sistem	Lokalni/Državni
Velika katastrofa	izuzetan nivo masovnih žrtava, štete i poremećaja koji ozbiljno pogađaju populaciju, infrastukt. ekonomiju, nac. moral i/ili funk. vlade	Strateški	Krizni menadžment	Državni/Federal.

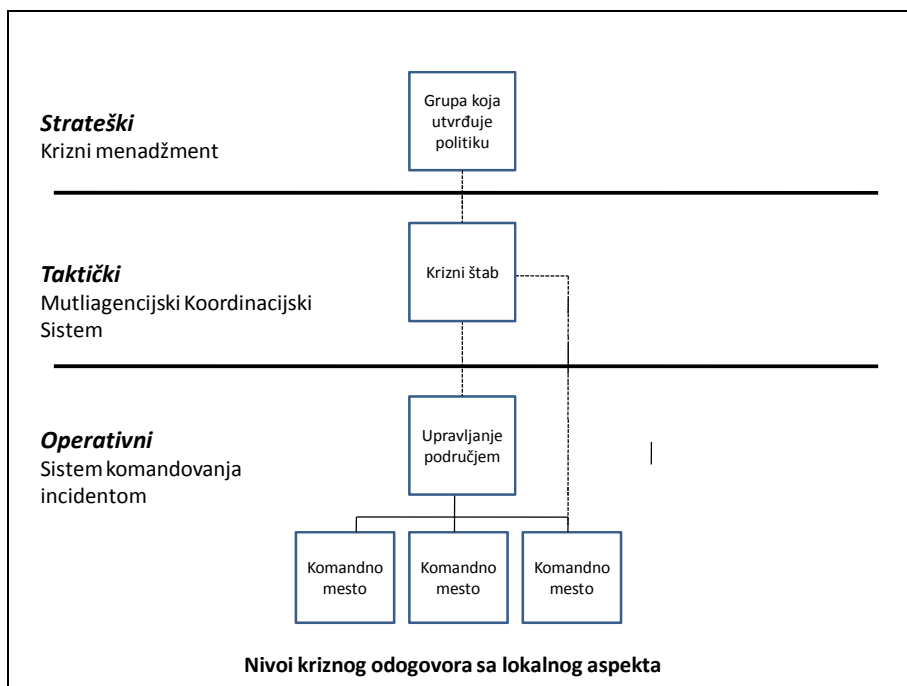
Слика 2.: Хијерархијски кризни модел

Извор: Canton, L., G. EMERGENCY MANAGEMENT - Concepts and Strategies for Effective Programs, Wiley, Hoboken, New Jersey, 2007

Хијерархија одговора је такође оперативна у оквиру сваког нивоа кризе. На пример, на нивоу локалне владе оперативни одговор се користи за управљање ванредним ситуацијама. Током катастрофа овај оперативни одговор се такође примењује, мада се догађају промене које се

тичу аутономије и стандарда перформанси. На нивоу заједнице локални кризни штабови се активирају да управљају тактичким одговором, а формира се кризни тим од виших официра да разматра дугорочне стратешке проблеме.

Дефинисање различитих нивоа кризе није само академска вежба већ важан први корак у разумевању природе катастрофа. Ово разумевање је неопходно да би се обезбедило да планови буду ефективни и усклађени са потребама заједнице. Између осталог оне одређују ниво за који се план пише. Овај ниво одређује претпоставке планирања, степен до кога ће се ићи у детаље и потребне ресурсе. Још важније, разумевање динамике катастрофа неумитно доводи до закључка да што катастрофе постају веће, расте и потреба за иновацијама и план постаје само полазна тачка за одговор. На оперативном нивоу стандардне оперативне процедуре и протоколи се могу користити за управљање кризом. Како се иде ка нивоу велике катастрофе планови се морају прилагођавати или одбацити а нове оперативне структуре и процедуре могу настати. Ипак, планирање пре самог догађаја може помоћи, стимулисати процес и створити основу са које се функционише.

Слика 3.: Нивои кризног одговора са локалног аспекта

Томас Драбек (Thomas Drabek) говори о парадоксу катастрофе („paradox of disaster”) који се састоји у томе да је највероватније да ће први одговор на катастрофу дати они који у томе имају најмање искуства. Локалну заједницу нека катастрофа може задесити једном у току једне генерације, што значи да је веома мало оних који имају актуелно оперативно искуство. Одговор са државног нивоа подразумева већи број искусног особља. Федералне агенције као што је ФЕМА имају још више искуства, с обзиром на учесталост одговора који дају, мада је и оно подложно пропадању. Поред тога у новим околностима лекције научене у прошлости можда нису увек праве. Без обзира на све, једноставна је чињеница да већина заједнице има ограничено искуство у управљању великим катастрофама и да нису припремљене да прошире нормалне операције у складу са квалитативним променама које то захтевају.

Систем командовања инцидентом (the Incident Command System) је претежно заснован на начину на које функционише војно особље. Међутим, оне не одговара потребама локалних власти пошто претпоставља да ће из катастрофе произаћи хаос и да само јак централни ауторитет (командни систем) може гарантовати успех. Овај модел не узима у обзир чињеницу да, за разлику од војске, локални одговор није ни монолитан ни хијерархијски. Док војни систем карактеришу посебан ланац командовања и успостављени контролни механизми, локални одговор се састоји од комбинације органа и агенција од којих свако има сопствени систем ауторитета и преокупације везане за своју надлежност на територији. Док војска може ефективно користити механизам командовања и контроле, одговор који даје локална власт карактерише потреба за сарадњом и координацијом.

Закључна напомена

Историја говори о ономе што се догодило и сугерише да се догађаји могу поновити, а даје и примере како су се други људи у другачијим околностима борили са кризама и катастрофама. Друштвене науке објашњавају зашто људи реагују на кризу на одређени начин и зашто неки методи кризног одговора воде успеху, а други завршавају у поразу. Техничко знање неопходно кризном менаџеру говори о томе како је кризом управљано и у смислу непосредног одговора и, још важније, у развоју стратегија смањења ризика и изградње отпорне заједнице.

По себи се разуме да се организација, начини и методи помоћу којих су у прошлости у мањој или већој мери успешно решаване кризе и катастрофе не могу механички „преписати” и применити у савременом (пост)информатичком друштву. Како због чињенице да практично не постоје две потпуно исте кризе, тако и због политичких, економских, технолошких и других динамичких промена које обележавају савремени свет. Међутим, исто тако би било погрешно и штетно заборавити искуства и поуке прошлости. Како она која се односе на успешне кризне одговоре, тако и она која се односе на грешке, пропусте и из њих научене лекције. Став да је „историја учитељица живота” односи се у значајној мери и на кризни менаџмент. Наравно, као ни други учитељи, ни историја није свемоћна, а њеним увидима и нагомиланом искуству треба приступити критички и креативно.

Литература:

1. Canton, L., G. (2007): *EMERGENCY MANAGEMENT - Concepts and Strategies for Effective Programs*, Hoboken, New Jersey:Wiley.
2. FEMA, IS 230 *Fundamentals of Emergency Management*, доступно на <http://training.fema.gov/EMIWeb/IS/is230a.asp> , приступ 07.06.2011.
3. Kešetović, Ž., (2010). „Upravljanje kriznim situacijama kao deo sistema bezbednosti Republike Srbije” u Gaćinović, R., *Srbija - Izgradnja nacionalne bezbednosti*, Institut za političke studije, Beograd, str. 235-250.
4. Milašinović, S., Kešetović, Ž. (2009). „Social changes and modern crises – challenge for theory and managerial practice”, *NBP - Journal of Criminalistics and Law*, Vol. XIV No.1, pp. 117-132.
5. Steinberg, T. (2006). *Acts of God: The unnatural history of natural disaster in America*, Oxford University Press, USA.
6. The Stafford Act доступно на <http://www.fema.gov/about/stafact.shtm> приступ 07.06.2011.
7. Quarantelli, E.L.(1978). *Disaster: Theory and Research*, New York:Sage.
8. Winchester, S. (2003). *The day the world exploded: august 27, 1883 : Krakatoa*, New York, NY : Harper Perennial.

Crisis and Disaster Management Historical Perspective

Summary: Paper is dealing with historical insights in crisis and disasters and the way in which societies and communities have dealt with those events and their consequences. As those kind of events are periodically repeated, although in different social and political circumstances, while managers in their preparations and planning process have in mind only the last great crisis that have caused disturbance and fear of public, authors are indicating the importance of historical recollection and using the past experience as research of past crisis can give broad insight in potential hazards and social consequences of crisis and disasters. Special attention is paid on hierarchy of crisis events, having in mind their quantity and quality, and the nature of crisis response.

Key words: crisis, disaster, crisis management, disaster management, history

ПРЕДРАГ ПАВЛИЋЕВИЋ

Универзитет Сингидунум

Београд

УДК 323.28:343.341(4- 672EU)

Прегледни рад

Примљен: 23.04.2012

Одобрен: 03.06.2012

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ЗА АНАЛИЗУ КОНЦЕПАТА КОНТРАТЕРОРИЗМА ОСЛОЊЕН НА ИСТРАЖИВАЊЕ ПОЛИТИЧКИХ И ПРАВНИХ АСПЕКТА ЕУ

Сажетак: Циљ овог чланка је да формулише предлог кохерентног теоријског оквира за анализу и оцену концепата контратероризма, комплексну научну процену политике борбе против тероризма. Ослоњен на истраживање концепта контратероризма Европске уније чланак настоји да конципира истраживачки модел концепта контратероризма који наглашава значај категорија ефикасности и адаптивности у хипотетичком оквиру, као и становиште да, услед иманентног карактера и одређености, политички и правни аспекти имају одлучујући утицај на ефикасност политике контратероризма.

Кључне речи: концепт(и) контратероризма, политички аспекти, нормативне и институционалне детерминанте, ефикасност контратерористичке политике, адаптивност концепта контратероризма, Европска унија

Назнака о усмерености проучавања и потреби изградње методолошких поставки за истраживање концепата контратероризма

Значај делотворне контратерористичке (КТ) политике проистиче из функције модерне државе: да грађанима обезбеди слободу у пуном значењу – створи окружење у којем ће грађани самостално, у друштвеним интеракцијама, градити оно што сматрају срећним животом. Предуслов остваривања овог основног задатка државног поретка је његова безбедност, а основни предуслов успешне борбе против тероризма ва-

љана законска регулатива која дефинише принципе и циљеве деловања, надлежности, начин рада и односе институција, тј. ваљан правни оквир који поставља темеље активностима на супротстављању тероризму: политичким, дипломатским, безбедносним и обавештајним, финансијским и другим мерама.

Аналізу (контра)тероризма покрива више наука и научних дисциплина, научни дискурс је широк, ниво анализе различит, као и нагласак на појединим аспектима. Проблем уочавамо и у констатацијама: „тешкоће ЕУ су сложене јер ‘*counter-terrorism*’ није сама по себи дефинисана област и у најширем и пуном смислу се ‘*counter-terrorism*’ протеже преко више области политике. То је преко-стубна активност која ангажује многе актере и инструменте ЕУ, и због тога се наилази на проблеме координације на неколико нивоа”¹.

Међутим, како се наглашава у једној ЕУ студији, свеобухватна КТ теорија недостаје (тешкоће су делом узроковане и недостатком јасно дефинисане политичке области), те је потребан теоријски оквир да се формулише кохерентна стратегија – а као прва препорука за борбу против тероризма одређује „проценити релевантне теорије” – па студија има за циљ да дефинише теоријске димензије контратероризма, односно да, уважавајући елементе из више академског поља, пружи аргументе за изградњу теоријског оквира истраживања контратероризма, искристалише теоријски оквир за развој ефективне КТ стратегије².

Док се у другој ЕУ студији указује да компаративне анализе КТ политика нису систематичне, те се наглашава потреба за мерним инструментима који уважавају све аспекте борбе против тероризма, укупност КТ политике³.

Bendiek Annegret управо сматра кохерентност и ефикасност централним питањима контратероризма (*network form of counter-terrorism*), а да „кохерентна политика у значењу хоризонталне, вертикалне и институционалне димензија није циљ сама по себи, већ се мери њеном ефикасношћу”⁴.

¹ Lauri, Lugna, Institutional Framework of the European Union Counter-Terrorism Policy Setting, Baltic Security&Defence Review, volume 8, 2006, p. 101.

² Види ближе: Theoretical Treatise on Counter - Terrorism Approaches, Transnational terrorism, Security & the Rule of Law, 19 October 2007, Deliverable 10, Work package 6, pp.5-23.

³ Mapping Counterterrorism: A categorization of policies and the promise of empirically-based systematic comparisons, Transnational terrorism, Security & the Rule of Law, Deliverable 11, Work package 6, 17. June 2008.

⁴ Bendiek, Annegret, EU Strategy on Counter-Terrorism: Steps towards a Coherent Network Policy, SWP Research Paper, RP 12, Stiftung Wissenschaft und Politik, German Institute for International and Security Affairs, Berlin, November 2006, p. 10. Наиме, у студији се разма-

При чему теоријски основи за анализу КТ стратегије не трагају за егзактним мерењем њене ефикасности⁵.

Међутим, потребно је јасно операционализовати, истаћи значај категорија ефикасности и адаптивности унутар хипотетичког оквира истраживања КТ концепта.

Разматра се ефикасност и адаптивност циљно изабраних метода и средстава са политичког аспекта – политичких последица њихове примене, усклађености са окружењем и доступним ресурсима⁶.

Делотворност концепта се не схвата једноставно као степен утицаја спровођења (поштовања смерница) програмских, стратешких и акционих докумената на плану борбе против тероризма (њима дефинисаних мера и законских инструмената), пошто је питање делотворности повезано са мноштвом варијабли – обухвата политичко концептуалне и оперативне факторе: детерминанти које исказују специфичан однос КТ концепта према ширем политичком концепту и конститутивним принципима датог ентитета, поштовања принципа који су од значаја за ефикасност⁷.

трају релације „кохерентност и европски облик мреже против-терористике политике”, констатује да се повезаност може посматрати као циљ (усмереност) али и као средство ЕУ политика, те да у аналитичком оквиру ЕУ кохерентност може бити подељена у три категорије: *хоризонтална*: између различитих области политике, или ланца деловања у контратероризму; *институционална*: на једној страни између различитих тела ЕУ и актери у сва три стуба, и на другој страни ван оквира Европске уније; *вертикална*: између Уније и 27 националних политика.

⁵ У већ поменутој студији *Theoretical Treatise on Counter - Terrorism Approaches*, уз упућивање на закључке студије „*The Effectiveness of Counter/Terrorism Strategies*” (pp. 28-29), наглашава се да постоји изражена потреба да се развију механизми евалуације КТ стратегија, а да је мерење њихове ефикасности научно неистражено, те да постоји тек неколико емпиријски тестираних студија. Констатује се потреба за конкретном проценом мера, а да је од свих препорука можда најизраженија „потреба истраживача да ‘истражују начине на које терористичке стратегије могу бити анализирани’ (Лум и сарадници, 2006: 36), као и различите методологије које се могу користити да би се дошло до додатног разумевања процеса и његових последица”.

⁶ Индикатори адаптивности контратерористичког концепта могу бити: у којој мери је КТ стратегија у корелацији са уважавањем фактора који одређују узроке, поводе, носиоце, организационе форме, средства и методе терористичких активности, да ли КТ мере одговарају на трендове тероризма, да ли је концепт прилагођен геополитичким условљеностима и интересима датог политичког ентитета, у којој мери је институционални сегмент изграђен и кохерентан, као и у којој мери одговара на захтеве поштовања грађанских права и слобода.

⁷ Са политичког и правног аспекта потребно је истраживати: у којој мери, и на који начин се у реализацији КТ политике од стране институционалних структура (државе или другог међународног ентитета) поштује принцип сарадње – са другим државама, међународним организацијама, невладиним организацијама, верским заједницама, као и

Процена концепта контратероризма подразумева проблематизовање поштовања савремених цивилизацијских вредности у његовом конципирању, разматрање његове правне заснованости као кључних одредница модерне политике. Како констатује Bjørn Møller, прво питање доносиоца политичких одлука је означавање приоритета КТ политике, да питање има јасне буџетске импликације, али да то није само питање економије већ и спремности да се жртвују друштвене вредностима као што су слобода и људска права ради заштите од терористичких напада, а да се под маском очувања безбедности могу подрити управо те вредности⁸. Док се Paul Wilkinson залаже за јасно поштовање либерално демократских принципа у борби против тероризма, што види као комплексан проблем, јер су средства ограничена потребом поштовања грађанска права и демократске праксе⁹.

Полазећи од назначеног проблемског оквира циљ овога чланка је проверити основаност хипотезе која гласи да су у теоријском оквиру за анализу и процену концепата контратероризма референтне категорије ефикасност и адаптивност институционалних механизма датог политичког ентитета, примена и развој нормативног оквира његове контратерористичке стратегије, стратешки интереси политичког ентитета, као и актуелни међународни односи и процеси, укључујући утицај кључних геостратешких играча и њихових интереса.

Наиме, циљ овог чланка је да назначи елементе за конципирање кохерентног теоријског оквира за анализу и процену КТ стратегије и политике.

Из перспективе теорије политике прихвата се вишедимензионални прилаз: уважавају се безбедносне димензије, војне, културолошке, перспектива политичке филозофије, етички аспекти, аспект социологије религије, као и психолошки и социо-психолошки аспект. Подржава се

са грађанима; у којој мери се у спровођењу КТ стратегије поштује принципи кохерентности и систематичности – истраживати степен потпуности, комплексности, односно усаглашености примене политичких, информационо-пропагандних, социо-економских, правних, безбедносних и других мера дефинисаних (преко декларативних и правно обавезујућих норми) у борби против тероризма; у којој мери се, од стране институционалних структура, поштује принцип координације (који подразумева планско, циљно, систематско, стабилно али и еластично повезивање свих компоненти система које су од значаја са аспекта безбедности) у реализацији политике борбе против тероризма.

⁸ Møller, Bjørn, Security sector reform and the fight against terrorism, DIIS REPORT 2007:12, Danish Institute for international studies, Copenhagen, 2007, p. 14.

⁹ Wilkinson, Paul, International terrorism: the changing threat and the EU's response, Chaillot Papers no. 84, October 2005, Institute for Security Studies, European Union, Paris. Наиме, демократску перспективу и аспект поштовања људских права и слобода Wilkinson провлачи кроз целу своју студију, док принципе излаже директно на стр. 38-40.

приступ који захтева широк аналитички инструментариј, становишта која тврде да је „потребан холистички и мулти-дисциплинарни приступ”¹⁰. Тероризам као претња безбедности није једино – чак у појединим аспектима нити примарно предмет наука безбедности и војних наука – пошто тероризам покреће не само питања облика и начина заштите, већ и истраживање начина и средстава за досезање циљева који су дефинисани у борби против њега. Неприхватљив је прилаз који настоји да као искључиво оперативну наметне своју теоријску перспективу, али се постулира, да услед њима иманентог карактера и усмерености, политички и правни аспекти пресудно утичу на ефикасност концепта контратероризма, те је њихово проучавање претпоставка за проучавање безбедносног и војног аспекта.

Методе истраживања

Начин и метод истраживања одређује примена аналитичких метода, од општенаучних компаративном методом¹¹. У односу на основне теоријско-методолошке правце методолошки прилаз је одређен поставкама теорије политике – која се опредељује генералном теоријом (мета-теоријом), детаљношћу, савременошћу и методолошком употребљивошћу¹². Са израженим теоријским плурализмом, и уз уважавање опаске Бајме фон Клауса (Beume von Klaus): „аналитичка знанствена теорија има предност што може, због своје велике отворености, субсумирати мноштво поставки и што оне могу важити као подручје операционализације те теорије”¹³. Приступ се ослања на метатеоријску поставку која наглашава плуралистички приступ моделима и теоријама¹⁴.

¹⁰ Овде је као недвосмислен цитиран став који је конципирао Bjørn Møller, а који такође сматра да је проблемски оквир контратероризма потребно промишљати преко више теоријских перспектива, наглашавајући потребу за интердисциплинарношћу и специјализацијом. Види шире: Møller, Bjørn, *Terror prevention and development aid: what we know and don't know*, Danish Institute for international studies, DIIS REPORT 2007:3, Copenhagen, 2007, pp. 17-18.

¹¹ Основ за овакав приступ је и став који се региструје у ЕУ студији *Mapping Counterterrorism: A categorization of policies and the promise of empirically-based systematic comparisons*, p. 20: „Мерење ефикасности је једноставно најважније питање за свакога ко је заинтересован за политику борбе против тероризма, али не може бити испитано без средстава да покаже разлике између различитих контратерористичких политика”.

¹² Види ближе: Симеуновић, Драган, *Теорија политике – ридер 1.*, Удружење „Наука и друштво”, Београд, 2002, стр. 63-66.

¹³ Beume, von Klaus, *Сувремене политичке теорије*, Стварност, Загреб, 1977, стр. 50-51.

¹⁴ Види ближе: Parsons, Wayner, *Public policy: An introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis*, Edward Elgar Publishing Inc, UK and USA, 1999, p. 73.

Наиме, метод истраживања има додирних тачака са функционалистичким приступом¹⁵. Теоријски оквир би Бајме вероватно означио варијантом еклектичког функционализма¹⁶. Понешто прецизније, за одређене аспекте, метод је близак системском приступу¹⁷.

У једној од ЕУ студија констатује се да перспектива јавне политике анализира КТ мере са аспекта рефлектовања циљева политике, односно гледа на КТ политику кроз „објектив који нам омогућава да испитамо однос између различитих облика тероризма и општих политичких принципа потребних његовом супротстављању” – те је разликовање типова КТ праксе један од начина структурисања теоријски заснованих предлога будућих мера¹⁸.

Дакле, у концептуализацији примене теоријско-методолошких праваца може се руководити и теоријским обрасцима анализе јавних политика¹⁹. За методолошки приступ од значаја је свакако системски, као и институционални образац, односно поставке неоинституционализма²⁰.

¹⁵ Методолошка литература указује да је „функционална анализа као репрезентативна одредница функционализма ... поступак изразито синтетичког карактера” (цитирано: Милосављевић Славомир и Радосављевић Иван, *Основи методологије политичких наука*, друго издање, СГ, Београд 2003, стр. 320) – што одговара прихваћеном израженом теоријском плурализму. Функционализам (види: Веуме von Klaus, *Сувремене политичке теорије*, стр. 113-116) није једносмеран методолошки правац и теоријски приступ, те је за методолошки оквир могуће искористити одређене поставке функционализма Талкота Парсонса (види ближе: *Основи методологије политичких наука*, стр. 322-323), Хомансовог „микрофункционализма” (јер детерминирајућу улогу приписује микрогрупама) и функционализма Р.К. Мертонa (види ближе: *Основи методологије политичких наука*, стр. 323-328).

¹⁶ Веуме von Klaus је означава варијантом која „не сили на преузимање метатеоријских претпоставки”. Види ближе: Веуме, von Klaus, *Сувремене политичке теорије*, стр. 110-111.

¹⁷ Системски приступ је неопходан за пошто посматра системе „као целине и као интеракције између делова и целине и делова и делова”, полази од става да друштвене системе карактерише сврховитост, као и да је „организована сложеност” фундаментални истраживачки проблем. Види: *Основи методологије политичких наука*, стр. 328-330.

¹⁸ *Theoretical Treatise on Counter - Terrorism Approaches*, p. 6.

¹⁹ Види ближе: Хафнер Финк, Даница, *Обрасци за анализу јавних политика*, *Политичка ревија / Political review*, година (XX) VII, vol=15, Бр. 1/2008, стр. 237-254. Назначимо само да се обрасци као „поједностављења стварности” узајамно не искључују већ допуњују, те да их је „у складу са Ласвеловом поруком да је добра policy анализа мулти-методска” потребно употребљавати комбиновано, како би се у потпуности истражила сва комплексност политичких појава и процеса, а да обрасци „одражавају различите политичке праксе и примерени су за употребу само у одређеним околностима”. Нагласимо и да сви обрасци нису оперативни, посебно не за све друштвене, политичке и геополитичке контексте.

²⁰ Од посебног значаја се чине поставке неоинституционализма које траже одговор на централно питање овог приступа: како (политичке) установе утичу на садржај, облико-

Одређење политичких и правних аспеката контратероризма и њихова међузависност

Политика је делатност која подразумева конфликт, али и кооперацију, хармонизацију интереса – у првом реду је избор и одлука, стварање перспектива и могућности за нове алтернативе (тима ширење простора слободе).

Свака дефиниција политике подразумева елементе циљева и ресурса, анализу проблема и свесни избор мера за долажење до решења, избор заснован на претпоставкама везаним за карактеристике и узроке проблема²¹. Политички аспекти се са правом широко одређују, тачније, сфера политичког²². Наиме, бавити се одређењем политичког *аспекта* значи јасније разграничити теоријске перспективе, имајући у виду упозорења теорије о методолошким опасностима при дефинисању истраживачког поља политичких наука²³. У овом тексту се у основи уважава став да „највише основа да буду прихваћена имају она схватања која под предметом науке о политици подразумевају одређену релативно самосталну сферу друштвеног живота”²⁴.

Одређења политике и политичког су у тој мери многобројна и вишеслојна да њихова комплексност захтева формулисање оперативне дефиниције: сфера реалности коју чини телеолошка делатност одређена категоријама моћи и интереса²⁵.

вање и реализацију (ефекте) јавних политика, док се као предност истиче да је „отворен за повезивање са тумачењима других приступа”.

²¹ Види ближе: Mapping Counterterrorism: A categorization of policies and the promise of empirically-based systematic comparisons, pp. 8-9.

²² Види шире: Милосављевић Славомир и Радосављевић Иван, Основи методологије политичких наука, стр. 25-27 и стр. 29 (функција политике).

²³ Види ближе: Ратковић, Радослав, Увод у политичке науке, Удружење „Наука и друштво”, Београд 1999, стр. 47-49. Такође: Лукић, Радомир, Историја политичких и правних теорија, Научна књига, Београд, 1982, стр. 14.

²⁴ Ратковић, Радослав, Увод у политичке науке, стр. 49.

²⁵ Изложено је основ за одређење политичких детерминанти борбе против тероризма, а као оних које се тичу: циљно одређених и објективно условљених геостратешких и економских интереса датог политичког ентитета, и начина њиховог очувања (као и јачања међународних позиција и утицаја); садржаја циљева КТ деловања који се дефинишу у одговору на терористичку претњу (не само у КТ законодавству, већ и у другим областима од утицаја), као и оних који се могу регистровати у изјавама доносиоца кључних одлука; усмерености циљева (укључујући и временску димензију: краткорочни, периодични, дугорочни), односно степена општости циљева (да ли су стратешки, оперативни, тактички) и релација под-циљева, посебно њихове усклађености и разлога евентуалне неусклађености; одређења рањивости и најважнијих мета или области које се штите реализацијом постулираних КТ циљева; начина на који се одређује терорис-

Правни аспекти обухватају субјекте права и њихове акте повезане са нормама, у овом тексту се означавају као институционалне детерминанте. У појму институције се подразумева елемент који указује на стабилан начин обављања активности у политички организованој заједници, уз наглашенији елемент формализованог, правним оквиром дефинисаног обављања улога, надлежности, нормама дефинисане структуре и односа са другим институцијама. Правни аспект стога обухвата нормативне и институционалне детерминанте²⁶.

Политика и право су у међузависности, која се исказује у многим аспектима²⁷. Начин вршења политичке власти је омеђен правом, место и функција права је да контролише политичку моћ, те савремени концепт политике није изводљив без категорије права. Разматрање КТ концепта стога мора уважавати правне и политичке детерминанте у тесној међузависности:

Политички и правни аспекти борбе одређеног политичког ентитета против тероризма обухватају систем мера, радњи и активности, де-

тичка претња (тј. начина на који се дефинишу приоритети у спектру претњи, њихов карактер и значај, на који начин и са којим мотивима се одређује статус носилаца претњи); вредносних ставова и постулата од којих се полази у дефинисању КТ стратегије и изведених оперативних задатака; начина на који се врши одабир алтернатива одговора и избор њихових модалитета, као и њихове корекције и надоградње; одговора на питања о начину остваривања дефинисаних циљева, укључујући одговор на питање о мери уважавања потребе за поштовањем постулата владавине закона и очувањем легитимитета доносиоца одлука (и међународног угледа); да ли се деловањем покушава остварити више циљева (питања комплексности циљева); одговора на питање о евентуалној несавремености између нормативно постулираних и циљева којима се тежи у пракси (да ли се прави циљеви прикривају и манипулативним механизмима остварују прикривени); да ли се анализирају пропусти, ствара слобода за критику постојећег правца деловања и предлагање нових (нормативних и институционалних) решења, односно, да ли се покрећу, колико често, ко, на који начин, и из којих мотива се покрећу нове КТ иницијативе; на који начин се координира деловање укључених КТ актера; да ли се исказује спремност укључених актера за компромисним решењима; одговора на питање да ли се исказује спремност за сарадњу са другим актерима, у којој мери и којим модалитетима, као и питања избора КТ средстава, инструмената, ресурса.

²⁶ Потребно је наиме уважити следеће: „Исход деловања система сарадње у безбедности у оквиру међународне безбедности, сматра Кари Мотола, зависи од четири врсте услова: 1) нормативних и концептуалних основа за дејствовање; 2) институционалног оквира у којем се сарадња одвија; 3) војних, економских и осталих могућности доступних за заједничку употребу; и 4) политичке воље и способности одлучивања држава, појединачно или удружено, да узврате на изазове и опасност по своју безбедност (Mottola, 301)”.

Цитиран је: Бајагић, Младен, Нови концепт безбедности – сарадња у безбедности (cooperative security), Безбедност, vol. 46, бр. 6 (стр. 815–832), Београд, 2004, стр. 828.

²⁷ Ближе: Ратковић, Радослав, Увод у политичке науке, стр. 62-63.

финисан правним актима које доноси ентитет (укључујући и његове чланице), као и институционални оквир који га прати, усмерен на очување његове безбедности и безбедности његових грађана, као и заштити његових правних вредности, у складу са геостратешким интересима ентитета, на начин који се цени ефикасним и адекватним постулираним вредностима ширег политичког концепта који подржава, а у оквиру релација које ентитет гради са релевантним факторима у међународним односима и обавезама преузетим међународним уговорима, под утицајем и у складу са његовим виђењем глобалних политичких и безбедносних процеса.

Теоријски оквир за анализу и оцену концепата контратероризма

У литератури се региструје већи број теоријских модела преко којих се конципира и анализира стратегија контратероризма, а модели су увезани са праксом. Тако једна ЕУ студија посматра КТ концепт ЕУ, и приступ проблему формулише тако што упућује да је потребно „установити јасну поделу одговорности између три подручја активности ЕУ” у борби против тероризма, и то: стратешки (ниво Уније), оперативни („национални форуми који би преузели упозорења и подршку владама и јавности, али који нису опремљени са извршним овлашћењима”) и тактички (сарадња служби безбедности)²⁸. Модус методолошког оквира приступу проблематици контратероризма може бити изведен и на основу трочланог модела разматрања феномена тероризма постављеног у ЕУ студији „*Terror prevention and development aid: what we know and don't know*” – с тим да се политички аспект (и његово истраживачко поље) у овом чланку региструје на свим нивоима анализе (микро, мезо и макро нивоу).

Потребно је имати у виду и упозорења при излагању концепата контратероризма да се три основне опције („*grand strategies*”: превентивна, активна, и пасивна) могу комбиновати, да све имају стратешке и тактичке импликације – те да реформе безбедносног сектора нису једнозначне уколико се жели ефикасност, а да везе између реформи и борбе против тероризма нису очигледне нити јаке – те поменуте реформе не могу унапред заштити било коју земљу од свих облика тероризма²⁹.

²⁸ Peter Munday et al., *New European Approaches to Counter Terrorism*, ESSTRT Deliverable D6-1, Final Report, 21 March 2006, pp. 7-8.

²⁹ Види ближе: Møller, Bjørn, *Security sector reform and the fight against terrorism*. Приметимо и да аутор студије напомиње да одређени елементи реформе сектора безбедности

Ослањајући се на теоријске и аналитичке концепте, мере на праћењу трендова тероризма, имплементације инструмената, реконципирање и оцену КТ стратегије и политике у оквиру ЕУ, тј. мере органа ЕУ усмерене на праћење развоја, резултата и ефикасности спровођења дефинисане стратегије и политике у борби против тероризма, односно, ослањајући се на истраживање нормативног основа КТ концепта ЕУ, институционалних механизма и политичких детерминанти које га одређују, може се предложити *шири истраживачки модел вредновања и анализе концепата контратероризма (који, свакако не може бити универзално применљив* – пошто се уважавају упозорења да не постоји јединствен, једино исправан, ефикасан организациони модел, односно модел чије су поставке усклађене са историјским традицијама, политичком културом, правним системом, специфичним безбедносним изазовима и геополитичким положајем свих политичких ентитета).

Закључује се да анализа концепата борбе против тероризма обухвата следеће елементе:

1. обим присутности проблема тероризма у политичком и јавном дискурсу, начин дефинисања актуелних и потенцијалних опасности од тероризма (којег је интензитета и садржаја перцепција угрожености, које су њене кључне ознаке), усаглашеност официјелног и медијског дискурса о (контра)тероризму, регистровање преовлађујуће перспективе (војна, безбедносна, политичка, правна)³⁰. Претходно обухвата начин на који се схвата и разрешава проблем пројективности безбедносних изазова, ризика и претњи, који је степен уважавања структуралних фактора који су од утицаја на трендове тероризма, на који се начин они прате, истражују и разматрају;
2. дефинисање правних аката који регулишу област борбе против тероризма, као и правних аката у повезаним областима. Посебно је потребно установити да ли је успостављен нормативни појам тероризма (анализирати га), и у вези с тим, правне процедуре потребне на његовом супротстављању³¹;

могу бити од користи против специфичних облика тероризма, под специфичним условима, да, поред осталог, и даље постоји „weakest link problem” („заштита од једне врсте тероризма једноставно позива терористима да преиспитају своју тактику и истраже преостале празнине (могућности)”).

³⁰ У студији *Theoretical Treatise on Counter - Terrorism Approaches* закључује се да прихватање одређеног контратерористичког приступа у великој мери зависи од владиног виђења тероризма, да они који сматрају да је тероризам облик ратовања често прибегавају репресивном одговору, док су они који виде тероризам као кривично дело (ЕУ) у могућности да примене шири спектар одговора.

О овом проблемском кластеру види ближе: *The Evolving Threat of Terrorism in Policymaking and Media Discourse, Transnational terrorism, Security & the Rule of Law Deliverable 2, WP 2, 12 September 2008*, Интернет, [http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications/WP2%20Del%](http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications/WP2%20Del%20) (приступљено 16. 01. 2012.).

³¹ О теоријским контраверзама, и практичним импликацијама овог проблема од користи је остварити увид у: *The Definition of Terrorism: A report by Lord Carlile of Berriew Q.C.* 280

3. истражити развијеност правног (нормативног и институционалног) оквира, као кључног елемента контратерористичког концепта;
4. да ли је контратерористичка политика усмерена на настојања да се успостави адекватна, ефикасна институционална структура. Анализа стога обухвата утврђивање и истраживање више варијабли:
 - садржај и структура институционалног КТ оквира датог политичког ентитета, као и регистравање (разлога) промена унутар њега од значаја за противтерористичко деловање;
 - дефинисање (кључних) институција које су за поменути безбедносни сегмент директно задужене у институционалној структури, или институција чији делокруг рада између осталих задужења обухвата и борбу против тероризма (њихове одлуке и мере су од значаја за контратероризам);
 - са првенственим циљем да са аспекта њихове функције у борби против тероризма назначи њихово место, састав (структура), задаци, надлежности, процедуре одлучивања и начин функционисања и рада;
 - начина на који се успостављају односи институционалних актера укључених у контратерористичке активности, као и облика координације у њиховом раду, могућности и степена остварене кооперације и комуникације унутар КТ система;
 - укључујући регистравање дисфункционалности, правних (и оперативних) празнина, неусклађености, елемената неодређености (да ли се региструје и изостанак прецизног дефинисања обавеза и одговорности у односима појединих институција чији је долокруг рада борба против тероризма), процедуралних недоречености, да ли институционална КТ архитектура узрокује (у неким тачкама) преплитање надлежности и задатака (узроковане комплексношћу нормативног оквира њиховог деловања), циљева рада и одговорности институција, сложен процес реализације одлука, некохерентно и неефикасно управљање активностима и иницијативама, неадекватну координацију, или тешкоће у размени информација;
 - степен и начин на који се остварује координација рада са другим институцијама којима то није превасходни делокруг рада;

Independent Reviewer of Terrorism Legislation, presented to Parliament by Security of State for the Home Department, by Command of Her Majesty, March 2007, Интернет, <http://www.tamilnation.org/terrorism/uk/070301carlile.pdf> (приступљено 12. 10. 2011.) Такође се у ЕУ студији *The Nature of Terrorism: Defining Terrorism within EU (Transnational terrorism, Security & the Rule of Law, Work package 3, 28 June 2007)*, pp. 4-5, указује на разлоге доношења дефиниције тероризма на нивоу Европске уније. Подсетимо и да „постоји већ много тога што се може сматрати **аспектима или оперативним дефиницијама тероризма** изграђеним од стране УН”, као и да је „проблем његовог дефинисања као *sine qua non* услова успешне борбе” (види шире: Simeunović, Dragan, *Terorizam: opšti deo*, Beograd: Pravni fakultet univerziteta (Biblioteka Crimen; 9), Beograd: Dosije studio, 2009, стр. 65).

- имајући у виду различит карактер институција и организација укључених у КТ активности, истражити да ли су адекватно дефинисани њихови односи и одговорности, да ли оне могу, редовним процедурама и јасно дефинисаним институционалним каналима, утицати на активности других институција (посебно када ове не поштују устаљене процедуре), нарочито у ванредним условима и ургентним ситуацијама (које институције) – да ли постоји јасан законски и подзаконски основ за њихово деловање, и регулисани односи субординације;
- степен организационе сложености КТ институционалне структуре: провера упозорења теорије да мноштво актера не значи и ефикасност, и да је огромну институционалну машинерију тешко рационализовати уколико адекватно манипулише законима очувања бирократизоване моћи (константно настојећи да оправда целисходност свог постојања, прошири овлашћења и моћ). Организациона сложеност као истраживачки проблем концепта КТ, пратећи поставке функционализма, обухвата анализу функционалне неопходности да надлежност појединих тела, са становишта потребе система, обухвати и борбу против тероризма, степена институционализованости њихове улоге, њихове диференцираности;
- да ли су успостављени контролни механизми, институције и процедуре чија је функција (ефикасна) контрола и надзор КТ деловања, усклађеност деловања са нормативним оквирима, дефинисаном политичком стратегијом, оперативним задацима, уз поштовање грађанских права и слобода;

Проблемски задаци су такође:

1. истражити у којој мери се надограђује и усавршава мрежа правних инструмената усмерених на решавање проблема тероризма, односно у којој мери је то развојан и динамичан концепт који исказује способност иновације, проширивања, спремности оних који га реализују да искористе могућности провере постулата на којима се заснива. Укључујући и питање да ли је то концепт који тежи да се употпуни у складу са датим околностима и ограничењима;
2. да ли је кохерентност изведена по хоризонталном нивоу (између различитих области политике, у имплементацији КТ политике и дефинисаних мера, укључујући и питање да ли евентално постоје разлике у примени КТ мера од стране различитих органа, по одређеним проблемским оквирима) и институционалом нивоу (као и вертикалном нивоу, у случају ЕУ). Потребно је истражити да ли је у датом КТ приступу доведен до краја елемент интеграције, усклађености делова;
3. да ли се у оквиру система институција чија је надлежност контратероризам или оних којима је до једна од надлежности, њиховим деловањем, настоји успоставити конзистентност мера (по областима, посебно мера унутрашње и спољне политике), што обухвата и одређивање институционалних механизма којима се уочавају и решавају проблеми који настају у усклађивању

- активности као одговор на терористичку претњу, или који проистичу из недостатка или недовољне имплементације нормативног оквира;
4. да ли концепт јасно дефинише своје постулате, сврху, функције и циљеве (преко стратешких, акционих и оперативних докумената), посебно, да ли је оријентисан на конкретне дефинисане стратешке правце деловања;
 5. с тим повезано питање да ли концепт обезбеђује да се у политичком деловању испољава сагласност око основних, чврсто постулираних политичких циљева у борби против тероризма, да ли се поштује функционални императив одржавања нормативних образаца (стабилности вредносних образаца и потребне мотивације)³²;
 6. да ли концепт поштује потребу координације КТ политике у смислу проблема ширине области деловања, да ли се постиже усклађеност дефинисаних политичких циљева³³;
 7. да ли се у имплементацији нормативних постулата КТ стратегије и политике тежи поштовању принципа владавине права и легитимности, односно, да ли КТ мерама недостаје легитимитет, да ли пате од двосмислености и да ли их карактерише неодређеност³⁴;
 8. да ли је КТ политика, карактер задатака (по различитим нивоима: стратешком, оперативном и тактичком) и њихова операционализација изведена из теоријских претпоставки о феномену тероризма (и то из више теоријских перспектива). С тим у вези, да ли се КТ концепт развија на основу сазнања о узроцима проблема, чиме је интенција КТ стратегије и да разрешава и сузбија узроке који продукују тероризам, и да на њих активно утиче;
 9. с тим у вези, да ли концепт обухвата и дефинисање политичке стратегије, нормативног и институционалног оквира борбе против специфичних и значајних модалитета терористичких активности: самоубилачког тероризма, или супротстављања злоупотреби интернета у терористичке сврхе³⁵;
 10. Полазећи од ванредног значаја обавештајне компоненте истражити на који начин концепт дефинише место и улогу служби безбедности и обавештај-

³² Може се констатовати да сарадња у области безбедности одражава степен усаглашености и прихваћености политичких пројеката и степен досезања политичког консензуса, тиме и усаглашености правних и оперативних механизма са политичким принципима и вредностима на којима се концепт борбе против тероризма заснива.

³³ Види рецимо: *Towards a comprehensive, coherent, and ethically just European counterterrorism policy*, Transnational terrorism, Security & the Rule of Law, Deliverable 13, Work package 6, 29. January 2009.

³⁴ Чиме се, између осталих, баве студије едиције *Transnational terrorism, Security & the Rule of Law*, доступне на Интернету, [http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications: The Ethical Justness of European Counter-terrorism Measures, Deliverable 12b, WP 6, 19 December 2008, и Ethical Justness of Counter-terrorism Measures: EU measures, WP 6, Del.12b \(приступљено 14. 09. 2011.\)](http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications: The Ethical Justness of European Counter-terrorism Measures, Deliverable 12b, WP 6, 19 December 2008, и Ethical Justness of Counter-terrorism Measures: EU measures, WP 6, Del.12b (приступљено 14. 09. 2011.)).

³⁵ Види: *Cyber security and politically, socially and religiously motivated cyber attacks*, Policy Department External Policies, Foreign affairs - study, February 2009, Интернет, http://www.chathamhouse.org.uk/files/13346_0209_eu_cybersecurity.pdf (приступљено 14. 09. 2011.).

- них агенција, обавештајне сарадње³⁶: да ли у оквиру овог система постоји тачно дефинисан делокруг рада служби (регистровати евентуална преклапања надлежности, и потребу за њом), да ли се остварује координација против-терористичких активности и мера (постоји ли централно координационо тело, или тело које се бави обрадом, анализом, чувањем и дистрибуцијом расположивих сазнања, података или информација тактичког и/или стратешког карактера), да ли су дефинисани јасни канали, као и принципи и правила међу-агенцијског информисања и сарадње, процедуре поступања у кризним ситуацијама (нормативно одређен оквир одговорности и командиовања, почевши од врха извршне власти);
11. да ли је КТ концепт дизајниран тако да реагује на последице терористичких активности, са циљем да их ублажи, у мери у којој то зависи од планских активности и ефикасне реализације оперативних мера (адекватно дефинисаних задатака, изграђених структуралних претпоставки), као и адекватне политичке реакције. Укључујући и питање да ли имплементација КТ мера обухвата и пошљавање војних капацитета у *consequence management*;
 12. да ли КТ концепт подвлачи потребу успостављања екстерних релација, сарадње са партнерима (државама, међу-државним асоцијацијама, војним савезима, међународним организацијама и институцијама) у борби против тероризма, да ли су дефинисани стратешки партнери, посебно тешња сарадња са њима;
 13. не само истражити да ли су јасно дефинисане функције, надлежности, овлашћења органа и институција, већ и који су им ресурси у функцији борбе против тероризма (не само финансијски), њихов обим и карактеристике (предности, недостаци), ко одређује обим и начин коришћења ресурса, као и стандарде који се тичу ресурса;
 14. да ли КТ систем настоји да искористи доступне ресурсе у сродним областима, посебно да ли користи механизме и инструменте који се користе у сузбијању организованог криминала и кризном менаџменту³⁷;
 15. да ли концепт захтева изградњу система који има за циљ и да оствари повезаност система података (не само обавештајних), њихову размену, правовремено и адекватно коришћење, уз пуну оперативност и сарадњу органа;

³⁶ Види рецимо: Hugo, Brady, Intelligence, emergencies and foreign policy: The EU's role in counter-terrorism, Centre for european reform, London, JULY 2009; Conflict and coherence: The relation between the EU's counterterrorism efforts and other policies, Transnational terrorism, Security & the Rule of Law, Deliverable 12a, Work package 6, 12 November 2008, сегмент 3.4 Information and investigation; Implementation of the Action Plan to Combat Terrorism 9809/1/05, Council of the European Union, Brussels, from: Presidency/Counter-Terrorism Coordinator to: Council/European Council, 10 June 2005, Интернет, www.statewatch.org/.../2005/jun/eu-terr-actio (приступљено 14. 09. 2011.).

³⁷ Питања кризног менаџмента, рецимо, разматра студија „New European Approaches to Counter Terrorism” (сегмент 2.6.3 Crisis management). Док студија „Conflict and coherence: The relation between the EU's counterterrorism efforts and other policies” проблематику „crisis management” разматра кроз кластер „Disaster response”.

16. да ли је концепт тако осмишљен да пружи основе да се преко КТ политике константно настоји употпунити законска основа деловања (процедура доношења одлука и правних инструмената), и иста усклади са актуелним процесима, те
17. да ли концепт уважава утицај импута, измењених околности, и нових фактора од значаја за политичко одлучивање и деловање, као и
18. да ли је концепт тако постављен да континуирано даје основе потребне за одлучивање на основу експертиза и извештаја надлежних институција и органа, при чему је од посебног значаја:
 - да ли обухватају периодичну, роковима дефинисану, анализу развоја и имплементације мера и КТ инструмената (нормативних и институционалних, укључујући и анализу имплементације инструмената УН), проверу начина деловања³⁸. Уз тежњу ка објективности³⁹;
 - да ли су дефинисани јасни критеријуми вредновања имплементације конкретних мера КТ стратегије⁴⁰;
 - да ли исти обухватају анализу стања, процеса, постигнутих резултата у борби против тероризма, давање препорука, као и планирање даљих мера⁴¹;
 - укључујући и питање да ли елементе потребне за политичко одлучивање обезбеђује укључивање научно-истраживачких институција у КТ програме⁴² (у којој мери се њихови налази и препоруке уважавају), с тим да се:
 - а) у истраживачким пројектима учествује развој епистемолошког, методолошког оквира анализе терористичког феномена, дефинисање јасних критеријума анализе конкретних проблемских оквира КТ концепта, да ли се користе постојећи и/или настоје продубити и изградити конкретни и валидни

³⁸ О обиму мера Европске уније усмерених на праћење трендова тероризма и праћење ефикасности спровођења дефинисане политике у борби против тероризма, примера ради, говори и број (и карактер) докумената и анализа које је само Европска комисија донела током 2005. године и у првом кварталу 2006. године на плану праћења проблематике безбедности, укључујућу терористичку претњу (види: *New European Approaches to Counter Terrorism*, p. 37).

³⁹ Види, примера ради: *Implementation of the Action Plan to combat terrorism*, Council of the European Union 9809/1/05; *Implementation of the Action Plan to Combat Terrorism*, Council of the EU, Brussels, 15704/05, from Counter-Terrorism Coordinator to European Council, 12 December 2005, Интернет, www.statewatch.org/.../2005/jun/eu-terr-actio (приступљено 14. 09. 2011.)

⁴⁰ Види: *REPORT FROM THE COMMISSION based on Article 11 of the Council Framework Decision of 13 June 2002 on combating terrorism, {SEC(2004)688}, COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES, Brussels, 08.06.2004, COM(2004)409 final.*

⁴¹ Од посебног је значаја подсетити на TE-SAT: *UE terrorism situation and trend report*, који сачињава Europol.

⁴² Тако је TTSRL-consortium (који укључује више научно-истраживачких институција из ЕУ) као програмске циљеве дефинисао израду више радних пакета, чији садржај говори о широком и осмишљеном проблемском обухвату, комплексности њихових циљева, и усмерености на питања од значаја за праксу контратероризма.

аналитички инструменти и критеријуми анализе легитимности и правне заснованости КТ мера (имајући у виду постулате правне државе, заштиту слобода и права грађана), међународно-политичких аспеката КТ политике;

б) да је теоријски приступ у студијама компатибилан концепту контратероризма који се истражује⁴³;

в) да ли се истражује међузависност правних, политичких и оперативних мера, усклађеност мера (по обиму и квалитету), анализира утицај и усклађеност КТ стратегије са политикама у другим областима, као и успешност и модуси превазилажење недостатака (мера) и празнина у правном оквиру;

г) критички разматра коришћења технике у области безбедности, укључујући контратероризам;

д) адекватна пажња поклања анализи заштите критичних инфраструктура;

е) региструје да студије и извештаји обухватају анализу ризика, односно анализу трендова у феномену тероризма, уз паралелно (константно) праћење развоја више проблемских области (контра)тероризма. При чему је компаративни приступ изражен⁴⁴.

У вечној међуигри политике као мудрог разумевања стварности и политике као вештине, истраживање делотворности концепта контратероризма (Европске уније) не схвата се једноставно (једино) као могућност и степен утицаја на спречавање терористичке активности који се постиже спровођењем програмских, стратешких и акционих докумената, односно мера које су њима дефинисане. **На делотворност борбе Европске уније против тероризма утичу три групе фактора:**

- **геополитички**, који обухватају стратешке интересе ЕУ и њених чланица – од којих је већина у НАТО – а који могу бити супротни интересима НАТО као одбрамбеног савеза (са дефинисаном стратегијом) и конкретним интересима администрације САД. Стога је потребно израженије истражити утицај процеса евроатланских интеграција на одређене аспекте политике ЕУ у

⁴³ Што је усмерење више ЕУ студија. Тако се у студији *Theoretical Treatise on Counter-Terrorism Approaches* (pp. 30-32), преко формулисаних теоријских препорука за борбу против тероризма, анализира усмереност и одређени аспекти делотворности КТ политике ЕУ, управо у односу на циљеве дефинисане у ЕУ Стратегији борбе против тероризма. Док су у студији *Mapping Counterterrorism: A categorization of policies and the promise of empirically-based systematic comparisons*, иначе сачињеној у оквиру пројекта финансираног од стране Европске комисије, експлицирају разлози примене конципираног оквира: да би се упоредиле и описала примена КТ политика једанаест чланица ЕУ, да би се анализом резултата формулисала емпиријски заснована категоризација КТ политика. Наглашава се да ће примењени аналитички оквир омогућити установљавање пропуста политике држава чланица, јер је употпуњавање тих празнина услов да све државе чланице ЕУ имају свеобухватну КТ политику.

⁴⁴ Што је, примера ради, евидентно када се прочита портфолио едиције *Transnational Terrorism, Security and the Rule of Law*, циљеви и методолошки приступ које конзорцијум дефинише.

борби против тероризма. Декларативно, у понеким контекстима (готово) цинично, звуче констатације да је изграђен „консензус око природе проблема и око тога како одговорити на њега”, као и да „данас више није прихватљиво да нека држава допушта деловање терориста, при том их оправдавајући називом ‘борци за слободу’, у замену за то да терористи не би проузроковали проблеме на њеном тлу”⁴⁵;

- **структурални фактори**: насупрот широког институционалног и веома разрађеног нормативног оквира конципираног за борбу ЕУ против тероризма, сасвим је јасно да структурални (историјски, цивилизацијски, културолошки) фактори утичу на трендове испољавања терористичких активности у државама-чланицама ЕУ, као и да су исти од утицаја на изградњу и развој ЕУ концепта контратероризма, тиме и делотворност политике ЕУ у овој области у промењеном безбедносном амбијенту;
- **политички концептуални и оперативни фактори**: Чине их детерминанте које исказују специфичан однос концепта контратероризма ЕУ према ширем политичком концепту који се гради унутар Уније, њеним конститутивним принципима, принципима правне државе. Насупрот постојања институционалних и нормативних контролних механизма система мера контратерористичке стратегије усмерених на заштиту слобода грађана, опстаје управо реална могућност (и случајеви) угрожавања слобода грађана – усложњава се питање могућности демократије као механизма одбране, паралелно угроженог концепта под заштитом.

Закључак

Пошто оперишу категоријама оперативним и за теорију политике, а њихова теоријска усмереност доприноси разјашњењу појединих битних аспеката феномена тероризма за истраживање контратерористичке стратегије и анализу актуелне политике у овој области потребно је уважити више теоријских перспектива. Међутим, политичко-правни аспекти су кључни сегменти и димензије КТ концепта, пошто покривају не само стратешки већ и оперативни ниво деловања, па чак и поједине димензије, делатне елементе на тактичком нивоу.

Истраживачки модел контратероризма потребно је да, у евентуалном хипотетичком оквиру којим се истражује концепт контратероризма, као референтне категорије операционализује категорије ефикасности и адаптивности – не трагајући за егзактним мерењем ефикасности КТ политике – већ разматрајући ефикасност и адаптивност метода, средстава и нормативно-институционалних инструмената са аспекта поли-

⁴⁵ Nelson, S. Ričard, Jačanje uloge u borbi protiv terorizma, *Evroatlanska revija*, br. 1., decembar 2005, Интернет, <http://www.eai.org.rs/sr/evroatlanticReview/numbers.html>.

тичких последица њихове примене, мерећи њихову усклађеност са дефинисаним политичким интересима и циљевима, конститутивним принципима политичког ентитета, његовим окружењем и доступним ресурсима.

Да би се размотрила делотворност КТ политике, стратегије и акционих мера на плану превенције, спречавања, као и санкционисања терористичких активности питање делотворности за теорију политике подразумева више аспеката, повезано је са мноштвом варијабли. У основи, мора поћи од дефинисања постојећих терористичких претњи и одговора на њих, потом анализе адаптивности институционалних механизма, система органа и институција надлежних за контратероризам као и ширих нормативних постулата и законских инструмената на постојеће претње, затим анализе њихове примене (и примењивости) – тиме утврђивања степена ефикасности законских КТ решења и процедура.

Потребно је истражити до којег степена делотворност борбе против тероризма зависи од поштовања принципа и смерница из докумената донетих од стране надлежних органа у овој области – тиме се (поред индицирања специфичних интереса) одговара и на питање који је *степен адаптивности* институционалних форми, ширих нормативних постулата, декларативних аката и дефинисаних законских КТ инструмената на постојеће терористичке претње. Адаптивност на претње у колерацији је са нормативним и институционалним решењима и одређује *ефикасност*. Свакако у објективно датим граница, на које ни један КТ концепт не може да утиче уколико није глобално прихваћен. Па и тада би се тај, идеални глобални концепт, суочио са процесима које био само могао да контролише или модификује, и не би могао бити у потпуности делотворан услед тога што је: прво) усмерен на део политичког поља, друго) услед карактеристика феномена тероризма.

Наиме, адекватна институционална решења јесу предуслов ефикасности КТ политике, али нису гаранција успешности. Не постоји јединствен, једино исправан, ефикасан организациони модел, односно модел чије су поставке усклађене са историјским традицијама, политичком културом, правним системом, специфичним безбедносним изазовима и геополитичким положајем свих политичких ентитета.

Адаптивност на постојеће терористичке претње и ефикасност контратерористичког концепта, уз анализу поштовања основних људских слобода и права – спречавање њиховог кршења у контратерористичком деловању, су референтне тачке анализе и основни принципи КТ стратегије и политике.

Литература:

1. Bendiek, Annegret, *EY Strategy on Counter-Terrorism: Steps towards a Coherent Network Policy*, SWP Research Paper, RP 12, Stiftung Wissenschaft und Politik, German Institute for International and Security Affairs, Berlin, November 2006, Интернет, <http://www.policypointers.org/Page/View/4557> (приступљено 14. 09. 2010.)
2. Веуме, von Klaus, *Сувремене политичке теорије*, Стварност, Загреб, 1977.
3. *Conflict and coherence: The relation between the EY's counterterrorism efforts and other policies*, Transnational terrorism, Security & the Rule of Law, Deliverable 12a, Work package 6, 12 November 2008, Интернет, <http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications/WP6%20Del%2012a.pdf> (приступљено 14. 09. 2011.)
4. Хафнер Финк, Даница, *Обрасци за анализу јавних политика*, Политичка ревија / Political review, година (XX) VII, vol=15, Бр. 1 / 2008, стр. 237-254, Интернет, <http://scindeks.nb.rs./Default.aspx> (приступљено 14. 09. 2010.)
5. Hugo, Brady, *Intelligence, emergencies and foreign policy: The EY's role in counter-terrorism*, Centre for european reform, London, JULY 2009 # ISBN 978 1 901229 91 2, http://www.cer.org.uk/pdf/essay_912.pdf (приступљено 14. 04. 2012)
6. Lauri, Lugna, *Institutional Framework of the European Union Counter-Terrorism Policy Setting*, Baltic Security&Defence Review, volume 8, 2006, pp.101-127, Интернет, <http://www.bdcoll.eu/fileadmin/docs/bsdr/6EY%20Counterterrorism%20policyInstitutional%20Framework-Lauri%20Lugna.pdf> (приступљено 14. 09. 2010.)
7. *Mapping Counterterrorism: A categorization of policies and the promise of empirically-based systematic comparisons*, Transnational terrorism, Security & the Rule of Law, Deliverable 11, Work package 6, 17. June 2008, Интернет, <http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications/WP6%20Del%2011.pdf> (приступљено 14. 09. 2010.)
8. Милосављевић Славомир, Радосављевић Иван, *Основи методологије политичких наука*, друго издање, СГ, Београд, 2003.
9. Møller, Bjørn, *Terror prevention and development aid: what we know and don't know*, Danish Institute for international studies, DIIS REPORT 2007:3, Copenhagen, 2007, <http://www.diis.dk/graphics/Publications/Reports2006/diisreport-2007-3.pdf> (приступљено 14. 09. 2010.)
10. Møller, Bjørn, *Security sector reform and the fight against terrorism*, DIIS REPORT 2007:12, Danish Institute for international studies, Copenhagen, 2007,

- Интернет,
http://www.diis.dk/graphics/Publications/Reports%202007/RP_2007-12_web.pdf (приступљено 14. 09. 2010.)
11. Peter Munday et al., *New European Approaches to Counter Terrorism*, ESSTRT Deliverable D6-1, Final Report, 21 March 2006, Project funded by the European Commission under the PASR 2004 Programme, Интернет, http://www.cmi.fi/files/ESSTRT_final_report.pdf (приступљено 12. 02. 2011.)
 12. Ратковић, Радослав, *Увод у политичке науке*, Удружење „Наука и друштво”, Београд 1999.
 13. Симеуновић, Драган, *Теорија политике – ридер 1.*, Удружење „Наука и друштво”, Београд, 2002.
 14. Симеуновић, Драган, *Тероризам: општи део*, Београд: Правни факултет универзитета (Библиотека Crimen; 9), Београд: Dosije studio, 2009.
 15. *The Nature of Terrorism: Defining Terrorism within EU*, Transnational terrorism, Security & the Rule of Law, Work package 3, 28 June 2007, Интернет, <http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications/European%20Definitions.pdf> (приступљено 23. 07. 2011.)
 16. *Theoretical Treatise on Counter - Terrorism Approaches*, Transnational terrorism, Security & the Rule of Law, 19 October 2007, Deliverable 10, Work package 6, Интернет, <http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications/WP6%20Del%2010.pdf> (приступљено 12. 11. 2011.)
 17. *Towards a comprehensive, coherent, and ethically just European counterterrorism policy*, Transnational terrorism, Security & the Rule of Law, Deliverable 13, Work package 6, 29. January 2009, Интернет, <http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications/WP6%20Del%2013.pdf> (приступљено 14. 09. 2011.)
 18. *Transnational Terrorism: Theoretical approaches and policy discourse*, Transnational terrorism, Security & the Rule of Law, Projects financed by European Commission under the Sixth Framework Programme, Deliverable 3, WP 2, 12 November 2008, Интернет, <http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications/WP2%20Del%2012.pdf> (приступљено 18. 02. 2012.)
 19. Wilkinson, Paul, *International terrorism: the changing threat and the EU's response*, Chaillot Papers no. 84, October 2005, Institute for Security Studies, European Union, Paris, Интернет, <http://aei.pitt.edu/5729/01/cha84.pdf> (приступљено 19. 01. 2011.)

Theoretical Framework for Analysis of Counterterrorism Concepts Supported by Research of Political and Legal Aspects of the EU

Summary: The objective of this article is to formulate a proposal for coherent theoretical framework for analysis and evaluation of the counterterrorism concepts, for complex scientific assessment of counterterrorism policy. Based on the research of counterterrorism concept of the European Union the article tend to formulate a research model of the counterterrorism concept that emphasizes the importance of the categories of efficiency and adaptability in hypothetical framework, and the view that, because they immanent character and determination, political and legal aspects have most pressing influence on the efficacy of counterterrorism policy.

Key words: counterterrorism concept(s), political aspects, normative and institutional determinants, effectiveness of counterterrorism policy, adaptability of counterterrorism concept, European Union

VI

ПРИКАЗИ

БИЉАНА ПРОДОВИЋ МИЛОЈКОВИЋ УДК 316.32,316:442, 323.1
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш

Приказ
Примљен: 29.05.2012
Одобен: 11.06.2012

ТРАДИЦИЈА, МОДЕРНИЗАЦИЈА, ИДЕНТИТЕТ
Зборник радова Међународне научне конференције
са темом „Традиционално и модерно у култури срп-
ског и балканских народа,, Филозофски факултет
Ниш - Центар за социолошка истраживања, 2012.

Зборник радова под називом *Традиционално и модерно у култури српског и балканских народа* који је уредила проф. др Бојана Димитријевић, настао је као резултат одржавања међународне научне конференције која је у оквиру реализације пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074) којим руководи др Љубиша Митровић, професор емиритус, а који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансијски подржава Министарство просвете и науке Републике Србије одржана крајем маја 2012.г у Нишу..

Сам Зборник чини скуп радова 70-так научника и сарадника из земље и иностранства, па је очигледно да је тема, изазвала велику пажњу свих генерација научних радника, почев од доајена друштвене науке до истраживача сарадника, који су учествовали у њеном раду. Охрабрује чињеница да се у Зборнику, међу ауторима веома солидних реферата налази и неколико младих учесника конференције.

На основу самих наслова и резимеа радова могуће је забележити велику разноврсност и актуелност проблематике која се у њима расправља као и разноврсност приступа у разматрању и анализи одговарајућих историјских и актуелних проблема везаних за традицију, модернизацију, постмодернизам и идентитете (друштвене, националне, грађанске итд.).

Одређени број прилога је резултат емпријских истраживања заснованих на основу анкетних поступака и анализи докумената, чиме аутори ових прилога долазе до интересантних резултата и сазнања проучаваних друштвених феномена и промена. Претходни и ови прилози биће подстицајнији не само за истраживаче на макропројекту „Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција” (179074), већ и шире, за остале истраживаче у друштвеним наукама. Већина прилога има и хеуристички значај, јер садржи питања и закључке који траже одговоре или проверу и могу да подстакну будуће истраживаче на даља истраживања и проверавања, као и подстакну студенте, постдипломце и докторанте да изаберу теме и проблеме за своје радове које нису довољно истражене и чије истраживање обећава долажење до релевантних научних сазнања.

Садржајна новина ове конференције у односу на претходне које је организовао Институт за социологију Филозофског факултета у Нишу јесте испољено настојање у научним прилозима да се у конкретно-историјском миљеу сагледа не само однос традиције и модернизације, него и предмодерне, модерне и пост-модерне у друштвима садашњег Балкана, али и у ширем, глобалном контексту. Сви прилози су засновани на избору релевантне домаће, а пре свега светске литературе. У неким од њих аутори се позивају и на дела која се баве најновијим технолошким достигнућима, значајним за обраду теме њиховог рада. Од научног, али и ширег друштвеног значаја је континуитет учешћа истакнутих научника из иностранства, посебно Русије, Бугарске и Македоније. Њихови прилози за рад конференције несумњиви су допринос развоју теоријске мисли у оквиру одређених дисциплина, као и међународној научној сарадњи Србије и тих земаља.

Научно истраживање модернизације и развоја, у контексту евроинтеграције балканских земаља, представља наставак континуираног и вишегодишњег рада групе истраживача, окупљених у Центру за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, који су значајно време и велику пажњу посветили истраживању евроинтеграцијских процеса. Истраживање има мултидисциплинарни карактер и заснива се на савременим научним сазнањима о нужности регионализације и њеном садржају, као делу глобалних процеса који се одвијају у свету.

Посебна је одговорност интелектуалаца у развијању културне свести и идентитета друштвених класа, група и покрета, једном речју, актера друштвених промена.

Сваким даном смо сведоци како се путем глобализације мења изглед света. На те промене глобализација има и те какав утицај, јер она

хоће да мења суштинска значења природе културног наслеђа и националних идентитета.

Процеси глобализације, транзиције, многобројни социјални конфликти, вртоглави развој технологије, индивидуализација и многа друга обележја савременог света свакодневно намећу изазове очувању човековог идентитета, човековог Ја. Проучавање идентитета је нарочито интересантно у областима које одликује мултинационалност, мултиконфесионалност и мултикултуралност. Балкан представља свакако добар пример овакве области на чијим се просторима секу лукови различитих цивилизација. У таквим друштвима се нарочито јавља потреба за редефинисањем идентитета и његовим прилагођавањем савременим друштвеним процесима.

У култури савременог Балкана преламају се, сукобљавају и прожимају, не само лукови/токови различитих цивилизација већ и традиционалне, модерне и постмодерне културе. Тек ће нови талас модернизације у форми глобализације положити основу за ширу и успешнију постмодерну акултурацију – у распону од мултикултурализма ка интеркултурализму и транскултурализму. Савремена култура балканских народа разапета је између различитих не само паралелних већ и дивергентних противречних токова ретрадиционализације, модернизације и постмодерних изазова.

Прилози у овом Зборнику разврстани су у три тематске целине: 1. *Традиционално, модерно и постмодерно у савременим социолошким и културолошким теоријама*; 2. *Традиционално и модерно у култури и идентитету српског и балканских народа*; и 3. *Однос традиције и модернизације у културној политици балканских народа*, и представљају лепезу радова упућену научним предавачима и студентима из разних научних и друштвених области.

Прва целина под називом *Традиционално, модерно и постмодерно у савременим социолошким и културолошким теоријама* садржи 14 радова из Србије и 7 радова из Русије. Радови представљају својеврстан осврт на: однос традиције и модернизације у социолошкој / културолошкој литератури; однос традиционалног и модерног у гекултури српског/балканских народа кроз историју анализа везе између природе друштвеног система и људске природе; разматрање културних образаца традиције; стање културне традиције данас и однос српске културне традиције и других култура у Србији; однос модернизације и традиционализма сагледан кроз захтеве и стандарде у образовању учитеља и наставника; улогу образовања у процесу културне репродукције друштва; очувања традиције, културе и матерњег језика али и присуства традици-

оналног и савременог у ставовима адолесцената према родитељству; разматра се и значај медија за очување културног наслеђа и њихова традиционална улога у формирању погледа на свет и будућност људи; као и утврђивање одређених социјалних импликација савремених виртуелних заједница као производа мултимодалног глобално-локалног комуникационог медијског система.

Неколико радова посвећено је разматрању традиције, њеног значаја за културу, посебно за културу српског народа, као и односу традиције и модернизације. Та проблематика је ваљано теоријски осветљена, уз навођење неопходних емпиријских показатеља. Прави се разлика између традиције и традиционализма и залаже се за прожимање традиције и модернизације. Анализа питања идентитета не своди се на сагледавање конститутивних елемената самосвојности српског народа. Обухватају се и садашњи проблеми градње европског идентитета. Такође се анализирају различити савремени теоријски приступи и контроверзе који се односе на ту проблематику.

Радови посвећени феномену пост-модерне одликују се настојањем да се што потпуније прикажу схватања најзначајнијих аутора тог правца савремене филозофске мисли.

У групи реферата који се односе на проблематику образовања доминирају исцрпно сагледавање генезе и функција образовања у Србији (с посебним освртом на улогу Доситеја Обрадовића и Светозара Марковића у тој области друштвеног развоја), као и потреба усклађивања традиционалног и модерног у стратегији и пракси образовања. Истиче се опасност његове дехуманизације услед тога што се под утицајем и због наметања западних образаца тржиног образовања и образовања за тржиште, његово тежиште ставља на уску стручност, а његова сврха потчињава профиту. Аутори тих прилога доказују да се ти обрасци некритички усвајају не само у Србији него и у Русији. То доводи до маргинализације еманципаторских садржаја просветитељског наслеђа и потискивања тематике националног идентитета из процеса и система образовања, што је, заправо, елемент ширег процеса колонизације. Веома су видљива залагања руских аутора да се образовање и васпитавање усредсреде на осамостаљивање од туђих модела и идеологија, те тако буду чинилац профилисања савременог идентитета многонационалне и вишерелигиозне Русије.

Треба напоменути да су прилози који се односе на медије засновани на критичком вредновању те нове глобалне силе, као и на увиду у настанак феномена „информатичког доба”. Сагледава се и документује огромна моћ медија у обликовању политичке свести и јавности, тачније,

квази-јавности, као и градњи виртуелне стварности која све више замењује објективну стварност. Даје се слика нових облика масовне комуникације и њиховог све јачег утицаја на начин живота, посебно младих генерација. У деловима реферата, домаћих и страних аутора, у којима се разматра стварност „транзиције” у друштвима бившег реал - социјализма, посебно њеног језгра – приватизације, дошла је до изражаја теоријски утемељена, оштра и аргументована критика тог процеса. Код руских аутора има упозорења да је модернизација била имитативна и у совјетском времену. као и да је таква и сада, с тим што данас она има печат интереса олигархијског капитала, западне парадигме организације друштва и дубоких социјалних неједнакости. Али, критика оног што важи за модернизацију ипак је у другом плану код свих аутора који су се бавили њеном везом с „транзицијом”. Местимично се провлаче и ставови да је модернизација као таква пожељна, при чему се недовољно сагледавају њене „тамне” стране. При том, карактеристично је скоро за све прилоге да је избегнута просветитељска грешка да се традиција претежно третира као негативна карактеристика, а модернизација или модернизам, као сам по себи, позитиван процес у савременим друштвима.

У овој сесији свој научни допринос дао је и др Љубиша Митровић, професор емиритус са Филозофског факултета у Нишу са радом *Неки аспекти односа традиционалног и модерног у геокултури српског и балканских народа* у чијем фокусу разматрања су односи традиционалног, модерног и постмодерног на Балкану, који је одувек представљао граничну зону где су се и где се укрштају и преклапају Исток и Запад, чинећи га због тога регијом уникатне специфичности, независности и релативне културне издвојености; простор сусрета различитих култура и цивилизација; граница и мост међу народима са тежиштем на истраживање дивергентних и конвергентних аспеката ових процеса и могућности изграђивања нове синтезе.

Иако у науци и даље трају контроверзе о односу традиције и модернизације, све је више конструктивних приступа уместо секташких, искључујућих. У савременој науци као да побеђује дух толеранције, сарадње, комплементарности и тежња ка синтези. Као што је познато, у историји литературе и друштвене праксе, иако су дуго били у сукобу, коезистирала су два дивергентна становишта о третману односа традиције и модернизације. Једно је означено приступом у кључу теорије радикалног раскида/револуционалног дисконтинуитета, а друго еволуцијским приступом. Основне карактеристике првог становишта изражене су не само у радикалној критици традиције и конзервативизма већ и потцењивању значаја културе као фактора идентитета и историјског

континуитета. Оно у име утопијског пројекта будућности, кида везе са традицијом у историјској пракси. Разумљиво је да револуционарни покрети у форми политичке и социјалне револуције, кидају везе са институцијама, идеологијама и владајућим поретком бивших режима, али бројни други слојеви културе (наука, филозофија, морал, обичаји...) и и те како имају делотворну функцију не само за очување колективног идентитета, већ и културну и социјалну интеграцију; историјски континуитет, егзистенцију и развој једног народа и друштва. Контра становиште изражено је у традиционалистичким конзервативизму и изолационизму. Оно је садржано у очувању старог статуса quo и „шоку прошлости”. Манифестује се у бројним социјалним, културним и политичким теоријама – конзервације и рестаурације. У њима је традиција изнад иновације и против изазова модернизације и будућности развоја. У њиховом фокусу је прошлост изнад свега; испред изазова будућности, а човек у сенци прошлости/институција традиције.

Аутор наглашава да Балкан као геопростор има особену геокултуру, комплексну и противречну. Она је условљен „производ” сусрета/сукоба и конвергенције различитих цивилизација на овом тлу. Проф. Љубиша Митровић у свом излагању изричито наглашава да је могућ један нови/бољи свет и да се за њега вреди борити, да ли еволутивним или револуционарним путем – то ће одредити историјски услови, а нови актери изабрати.

У другој целини под називом *Традиционално и модерно у култури и идентитету српског и балканских народа* аутори из Србије (14), Бугарске (2), Македоније (1), Русије (1) и Хрватске (1), фокус истраживања усмерили су ка: разматрању структуре основних друштвених институција и њиховом утицају на обликовање модерног српског идентитета; поимање идентитета у савременом друштву; питања идентитета, традиције и модернизације кроз анализу бурне интелектуалне и друштвене расправе о националном идентитету; формирању грађанског идентитета као феномена друштвене и културне динамике у савременој Русији; идентитета и насиља као питању заштите интереса мањине; дефинисању околности које битно утичу на аутономију појединаца у транзицијским процесима земаља западног Балкана; проучавању културних аспеката који утичу на конструкцију идентитета; приказу како се национални идентитет у Србији обликовао под утицајем промењених друштвених и политичких прилика; те анализи једног сегмента идентитетске политике Европске уније и разматрању изазова са којима се суочава Европа у вези са политиком мултикултурализма алудирајући да је он/Балкан прос-

тор/подручје разноврсне мултикултуралне прошлости али и мултикултуралне будућности.

Овој сесији припадају и два рада, аутора Валентина Шаленка из Русије, и ауторке Марије Николове из Бугарске. У свом раду под називом *Грађански идентитет као феномен друштвене и културне динамике у савременој Русији* Шаленко даје препоруке за побољшање ефикасности грађанског идентитета у различитим друштвеним групама у руском друштву, по коме су један од главних механизма формирања идентитета управо симболи. По аутору овај процес захтева системско управљање, где грађански идентитет формира језгро националне политике која има водећу улогу међу другим друштвеним институцијама.

Ауторка Марија Николова у раду *Културна баштина као тачка укритиња балканских културних идентитета* даје приказ неких концепција културног идентитета и неких аспеката и елемената културног развоја Балкана. Културна баштина на Балкану, по ауторки, одређује своју улогу као основу за изградњу аутентичног регионалног позитивног имиџа.

У трећем одељку који носи назив *Однос традиције и модернизације у културној политици балканских народа* аутори из Србије (8), Македоније (3), Бугарске (2), Русије (1) и један из Берлина, указују на: сложену проблематику идентитета у глобализирајућем друштву; међусобну повезаност културне политике и одрживог развоја и земаља у транзицији; значај стратегије културног развоја за друштвени и културни развој Србије; однос савремене екстремне деснице у Србији према традицији и модернизацији; сагледавање вишедимензионалних фактора који су довели до „транзиције вредносног система” у „транзиционом” друштву са становишта мултидисциплинарног научног приступа; народно градитељство у контексту очувања традиционалних вредности; проблеме образовања за информатичка занимања са приказом резултата истраживања информационе писмености у Србији на основу података Републичког завода за статистику и приказа активности које би се морале спровести у Србији како би се подигао ниво информационе писмености.

На крају се може закључити да се ради о рукопису тематског зборника завидног стручног и научног домета, заснованом на теоријским и емпиријским истраживањима компетентних истраживача. Порука истраживача је јасна и недвосмислена: ако земље Балкана желе стварну интеграцију у Европску унију, онда већу пажњу морају посветити модернизацији и развоју и то како у економској тако и у другим областима друштвеног живота.

Зборник, према свему наведеном, представља веома корисно и инспиративно штиво за све који се студиозно баве проблемима савременог друштва. Уверена сам да ће упознавање са његовом тематиком, макар и преко овог приказа, допринети порасту интересовања и код нас, за истраживања оваквог типа, и да ће научна сазнања и плодотворна размена мишљења допринети не само теоријском расветљавању проблема, већ бити од користи многим истраживачима да крену неким од путева на које су им аутори радова указали.

Само они народи који држе до своје традиције и одржавају равнотежу између процеса традиције, иновације и модернизације – обезбеђује одржив и стабилан развој, еволуцију и прогрес.

ЛИСТА РЕЦЕНЗЕНАТА:

1. др Србобран Бранковић
2. др Славиша Орловић
3. др Љубиша Деспотовић
4. др Милојица Шутовић
5. др Ђорђе Стојановић
6. др Дарко Гавриловић
7. др Ранко Кончар
8. др Вјекослав Перица
9. др Дејан Микавица
10. др Зоран Јевтовић
11. др Мирко Милетић
12. др Дивна Вуксановић
13. др Срђан Милашиновић
14. др Желимир Кешетовић
15. др Александар Петровић
16. др Милан Узелац
17. др Срђан Шљукић
18. др Наталија Јовановић
19. др Милан Брдар
20. др Анатолиј Самарин
21. др Минка Златева
22. др Зоран Арацки
23. др Миомир Наумовић

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату C5 (16,2x22,9cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацама). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештампавати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издавање часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу и информисање АП Војводине
<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

ISSN 1920-4589

1920-4580-05